OSMANLI TOPLUM YAPISI

Muzaffer Sencer

BİLİM / BELGE / İNCELEME DİZİSİ

MAY YAYINLARI A.Ş.
BİLİM/BELGE/İNCELEME DİZİSİ : 84
Babıâli Cad. No : 19
Cağaloğlu — İSTANBUL
Tel. : 27 71 61

Kapak : Reha YALNIZCIK
Dizgi - Baskı : ERENLER MATBAASI
İstanbul — Şubat 1982

Dr. MUZAFFER SENCER

OSMANLI TOPLUM YAPISI

MAY YAYINLARI A.Ş.

ÖNSÖZ

Günümüz Türkiye'sinde «Toplum yapısı», her zaman olduğu gibi bugün de önem ve önceliğini koruyan bir konudur.

Yeterince gelişmemişliğin tüm özelliklerini taşıyan ve kalkınma çabalarında aşılması zor tarihsel engellerle karşı karşıya bulunan Türkiye'de yapısal özelliklerin tanınması ve bunlara bağlı temel sorunların saptanmasına olan gereksinme açıktır. Özellikle azgelişmişliği yenme ve toplumumuzu çağdaş düzeye ulaştırma yolunda öngörülecek program ve girişilecek uygulamaların, toplumun gelişmeyi önleyici ya da güdüleyici özelliklerini doğru olarak saptaması gerekir.

Ancak toplumların evrim yasası gereği, her toplum, çağdaşı diğer toplum yapılarıyla karşılıklı ilişki içinde belli özellikler geliştirdiği gibi, tarihsel olarak kendisini önceleyen toplumsal aşamadan kalıntılar ve özellikler aktarır. Geliştirici olduğu kadar engelleyici de olabilen bu özellikler, toplumun tipine göre toplumsal biçimlenmeyi temelden belirleyecek kadar etkinlik taşıyabilir.

Türkiye gibi, tarihsel kalıntıların gelişmeyi köstekleyici bir nitelik taşıdığı yeterince gelişmemiş ülkelerde geçmiş toplum yapısının çözümlenmesi daha da büyük bir önem kazanmaktadır. Günümüz toplumbilimleri, insan toplumlarının gelişimini, kendiliğinden bir gidiş ve bilinçsiz bir süreç olmaktan çıkararak, toplumları amaç doğrultusunda yöneltme ve belirli bir düzeye ulaştırmak için gerekli değişiklikleri öngörme olanağı sağlamıştır. O halde, toplumsal evrimin hızlandırılması, yapısal özelliklerin toplumbilimlerinin yöntemiyle çözümlenerek toplumsal değişme mekanizmasının saptanması ve toplum tiplerinin gelişme yasalarına dayanarak tarihsel engellerin giderilmesiyle sağlanabilir.

Bu bakımdan tarihsel olarak bugünkü Türkiye'nin yapısını önceleyen ve niteliklerinden bir çoğunu belirleyen Osmanlı toplum yapısının araştırılması, büyük bir önem kazanmaktadır. Başka bir deyişle, günümüzün yapısal sorunlarını temellendirmek için onları tarihsel süreç içindeki gelişmeleriyle birlikte gözden geçirmeye gerek vardır.

Bununla birlikte bu konu uzun yıllar gereken ilgiyi görmemiş, bir iki çalışma dışında toplumumuzun bugünkü yapısı ve tarihsel süreç içindeki gelişmesi yeterince ele alınmamıştır. Türkiye'de toplumbilimleri özellikle bu konuya karşı uzun süre yabancı kalmışlardır. Gerçi yakın zamanlarda konunun güncel bir önem kazanmasıyla orantılı olarak bu alanda bazı yenilikler getiren ve katkılarda bulunan incelemelerin yapıldığı bilinmektedir. Ancak bu gelişmeye koşut olarak da toplumumuzda egemen üretim ilişkileri ve bunların tarihsel kökenleri üzerinde çatışmalar ve görüş ayrılıkları belirmiştir.

Bu alanda, çoğunluk geçerli bir kavram çerçevesi, doğru bir yaklaşım yolu ve sağlam bir çözümleme yönteminden yoksun olan kimi yüzeyden ve gelişigüzel incelemeler, konuya aydınlık getirmek şöyle dursun, ya bir kavram kargaşası yaratmak ya da hazır çözümler sunmakla yetinmiştir. Toplumbilimlerine yabancı olduğu kadar, konuyu -gerçekleri gözden kaçıracak biçimde- saptıran bu sıradan ya da güdümlü çalışmalar, üstelik kimi eylem programlarına temel alınmıştır. Bu programlardaki yanlış çözümlemeler, özellikle günümüz Türkiye'sini önceleyen toplum yapısı ve onun bugüne aktardığı kalıntılar konusunda yapılmıştır. Ülkemizin son yıllarda geçirdiği deneyimler, bu çözümlemelerin geçerlik ve gerçeklere uygunluğunu sınama olanağı vermiştir.

Bu nedenle ilk baskısı 1969, ikinci baskısı 1973 yılında yapılan ve konuya o sıralar toplumsal düşünce üzerinde baskı kurmuş olan öğretiler doğrultusunda yaklaşmadığı için çeşitli eleştirilere uğrayan bu çalışmanın yeniden yayınlanması daha da gerekli olmuştur.

«Osmanlı Toplum Yapısı» nın ilk baskısından bu yana -Türkiye'nin bir kaç kez kritik gelişmelere tanık olduğu- on yılı aşkın bir süre geçmiştir. Toplum yapısıyla ilgili görüşlerin ciddi bir sınavdan geçtiği bir dönemin ardından bu çalışmanın üçüncü baskısına girişilirken yapılması zorunlu görülen değişiklikler sadece şunlar olmuştur :

Önce yeni bir «Giriş» bölümüyle bu konuyu ele almanın salt bir akademik kaygıdan doğmadığı belirtilerek bunun, günümüz Türkiye'sinin azgelişmişliğini hazırlayan bir ön aşama olarak bugüne bıraktığı kalıntılarla kalkınmayı geciktiren bir toplum yapısının

temel niteliğini belirlemek ve oluşma, değişme ve gelişme sürecini saptamak üzere girişilmiş bir çaba olduğu yeniden vurgulanmıştır.

Öte yandan, ilk baskıda gereksinme duyulan ve Osmanlı toplum yapısının temel niteliğini saptamanın stratejik öneminden söz ederek yeni bir yaklaşım sunmaya çalışan eski giriş bölümüne -ikinci baskıda olduğu gibi- yer verilmemiştir. Bunun dışında çözümleme niteliğindeki öteki bölümler olduğu gibi bırakılmıştır.

Ancak bu üçüncü baskıda Osmanlı toplumunun tipolojisi için uygun bir başvurma çerçevesi olan Asya Tipi Üretim Biçimi (ATÜB)'ne ilişkin çeşitli saptırma ve eleştirilerin bir toplu değerlendirmesini yapan ve bu toplum modelinin tarihsel ve güncel anlamını belirlemeye çalışan bir Sonsöz'e gerek duyulmuştur.

Bu inceleme ilk olarak, Osmanlı toplum yapısı üzerinde değişik yöntemlerle geliştirilmiş olan çeşitli görüşleri ana örnekleriyle ele alarak gerek kullandıkları yöntem, gerekse vardıkları sonuçları bir yeterlik çözümlemesinden geçirmeye çalışmıştır.

İkinci olarak bu çalışmada, genel olarak çeşitli toplum tiplerinin temel nitelikleri tartışılarak bu konuda sağlıklı çözümlemelerde bulunmaya elverecek bir kavramsal bağlama varılmak istenmiştir.

Son olarak yine bu çalışma, Osmanlı toplumunun temel nitelikleriyle en uygun düştüğü toplum tipini saptayarak ATÜB çerçevesi içinde azgelişmişliğin tarihsel temellerini belirlemek amacındadır.

Muzaffer SENCER

GİRİŞ

Toplumbilimleri için tarih, insan toplumlarının değişme ve evrimleşme sürecidir. Başka bir deyişle tarih, yürürlükteki belirleyici güçlerin değişmesine bağlı olarak insan toplumlarının gelişmesinin ürünüdür.

Ancak bu evrimleşme süreci rastlantılara değil, toplumsal yasalara bağlıdır. Bunlar, tarihin evrim devingenliğini yöneten ve doğrultusunu belirleyen genel yasalardır.

Bununla birlikte, bu genel yasalar -kimi zaman sanıldığı gibi- tek tek ya da özel toplumsal yapılar üzerinde değil, -öteki pozitif bilimlerde olduğu gibi- ancak genel tipler yani genel toplum tipleri ya da modelleri üzerinde kurulabilir. Kuşkusuz ki tek tek her toplum yapısı, kendi tarihsel gelişme süreci içinde, yaşadığı zaman veya yere ve kendisini önceleyen toplumun niteliğine göre değişen, aynı zamanda yine kendisini başka toplumlardan ayıran bazı özellikler geliştirir. Bu nedenle, her toplumun kendine özgü, biricik görünüşleri vardır. Ancak nasıl ki doğada gerek özgül ağırlıkları, gerekse bileşimindeki çeşitli madensel tuzların türü ve nicelikleri bakımından her biri birbirinden farklı tek tek su örnekleri için değil de, bü-

tün bu ikinci dereceden özelliklerinden soyutlanmış olarak arı su için 760 mm. civa basıncı altında 0°C de donmak ve 100°C de kaynamak türünden fizik yasaları geçerliyse toplumsal yasalar bağlamında tek tek toplumlar için de aynı durum söz konusudur. Gerçekten nasıl ki fizik bilimi suyun bağlı olduğu fiziksel yasalara varmak üzere tek tek su örneklerinin taşıdıkları ikincil, ilineksel kimi nitelikleri ayıklayarak bunların hepsinde ortak olan temel ve ayırıcı niteliği ortaya çıkararak ona dayanmak zorundaysa pozitif bilim olarak toplumbilimleri de aynı yolu izlemek zorundadır. Bunun için, tek tek toplumların birincil olmayan ve zaman ya da yere bağlı olarak kazandıkları ayrıntısal niteliklerini ayıklayarak bu toplumsal yapıları belirleyen temel niteliği bulmak ve bu niteliği taşıyan toplum tipinin biçimlenme ve evrimleşme yasalarını ortaya koymak gerekir. Ancak bu genel toplum tipleriyle genel yasalara varılabilir.

Bu bakımdan, nasıl ki fiziksel ya da kimyasal yasalar, doğada herbiri ötekinden farklı ikincil özelliklere sahip çeşitli madde ya da elementler için değil, yine nasıl ki astronomi yasaları, yapıları birbirinden çok farklı olan tek tek gökcisimleri için değil de, genel bir tip olarak örneğin katı ya da sıvı cisimler, örneğin metal ya da ametaller ya da gezegenler için geçerliyse, bunun gibi herbiri kendine özgü çeşitli özellikler taşıyan, örneğin ortaçağ ya da modern İngiliz, Fransız, Alman vb. toplumlarının değil, genel olarak örneğin feodalizmin ya da kapitalizmin biçimlenme ve değişme yasalarından söz edilebilir.

İnsan toplumlarının biçimlenmesi ve tarihsel bir süreç içinde değişerek gelişmesini yöneten bu yasalar arasında en geneli ve tarihe amaçlı bir gidiş özelliği

kazandıranı şudur: Toplumsal biçimlenme ve değişmeler, kökleri bir önceki aşamada ya da tipte atılan ve bir sonraki aşamanın ya da tipin -daha ileri aşama olarak- önkoşullarını hazırlayan evrim aşamaları biçiminde gerçekleşir. Başka bir deyişle, aşamalı olarak oluşan tarihsel sürecin en genel koşulu, bir aşamanın, temellerini, kendisini önceleyen ve daha geri olan aşamada tohum olarak bulması ve sırasıyla kendisini izleyecek ve daha ileri bir toplumsal aşamanın kökenini hazırlamasıdır. İşte bir toplumsal aşamanın kendisini önceleyen ve varlıksal (ontolojik) bakımdan daha geri bir aşamanın çelişmelerinin sonucu olarak biçimlenirken, kendisinden sonra gelecek daha gelişmiş bir aşamanın önkoşullarını da yaratması, tarihinin sürekli değişme ve evrimleşme mekanizmasının dayandığı en genel yasadır. Bu yüzdendir ki örneğin feodal toplum aşaması, öncel ve daha geri bir aşama olan antik toplumun iç çelişmelerinin sonucu çözülüp dağılmasına bağlı olarak biçimlenmiş ve yine aynı toplum aşaması taşıdığı temel niteliklerle gelişme süreci içinde kendisinden sonraki ve daha ileri aşama olan kapitalizmin tarihsel temeli olmuştur. Gerçekten, antik toplum, gelişmeleri sonucunda yarattığı iç çelişmeyle, hem bedeni, hem de emeğiyle çalışmanın nesnel koşullarına bağımlı olan üreticinin (kölenin) bir ölçüde özgürleşmesine yol açarak üreticinin (serfin) sadece emeğiyle bu koşullara bağlı olduğu feodal toplumu hazırlamış, bu toplum da, çözülebilir bir kırsal yapı temeli üzerinde oluşarak emeğin tam anlamıyla çalışma koşullarından koptuğu ileri bir aşamanın yani kapitalizmin önkoşulu olmuştur. Aynı yasa, her ara evrim aşaması için de söz konusudur.

Anlaşılacağı gibi, yine bütün tarihsel süreç için geçerli olan bir ikinci yasa da şudur : İnsan toplum-

larının ya da toplum tiplerinin, biri ötekini hazırlayacak biçimde gelişerek evrimleşmesi, bir takım rastlantısal değişmelerin ya da her toplum tipi için değişik güçlerin değil, mantıksal olduğu kadar olgusal bir zorunluluğun ürünü ve her toplum tipi için başka biçimde anlatımını bulan bir ve aynı gücün değişmesinin ürünüdür. Bu «güç»se, başta teknoloji olmak üzere, nüfus, iş deneyimi, üretim örgütlenmesi vb. gibi etmenlerden oluşan üretim güçleridir. Bu üretim güçleri insan toplumlarının evriminin başlangıcından bu yana, her aşamada, değişik özellikler kazanmış ve her toplum tipinde emekle çalışmanın nesnel koşulları arasında ayrı bir mülkiyet ilişkisi biçiminde anlatımını bularak tarihin evrim devingenliğinin temelinde yer almıştır.

Tarihsel sürecin gidişini yöneten, daha doğru bir deyişle tarihe, birbirinin varlık koşulu olan aşamalar biçiminde mantıklı ve sürekli bir değişme ve evrimleşme süreci özelliği kazandıran bu en genel yasaların bir alt düzeyinde özel yasalar ya da genellikler vardır. Bunlar, yine insan toplumlarında yürürlükte olan, ancak evrensel olarak her toplum aşamasında değil, bir evrim aşamasında ve bu aşamada bulunan tek tek her toplum yapısı için geçerli olan toplumsal yasalardır. Başka bir deyişle, tüm tarihsel süreci belirleyen üst düzeyden genel yasalar yanında, bu sürecin ayrı birer aşaması olan toplum tipleri ya da üretim biçimlerinin de-kapsadıkları her toplum yapısında ortak olan- özgül yasaları bulunduğu bilinmektedir.

Adı geçen yasalarsa, kaynağını, her toplum tipinde değişik bir biçimde beliren ya da çeşitli toplum tiplerini birbirinden ayıran ve böylece tek tek toplum yapılarının tipolojisini yapma olanağı sağlayan bir temel

nitelikte bulur. Bu temel niteliğe gelince, Marxcı literatürde çoğunluk bu, teknolojik özellikler olarak saptanmıştır. Ancak toplum tipleri arasındaki ayrımı teknolojik ayrımlara indirgeyen ve tarihsel evrim sürecinin anahtarını teknolojik değişmelerde arayan yaklaşım, söz konusu süreci açıklamaya yeterli değildir. Bu yaklaşım, Marxcı literatürün, geniş ölçüde kapitalist toplumların işleyişi üzerinde yoğunlaşarak kapitalizm öncesi toplumları yokumsamasına ve kapitalizm öncesi aşamalarla salt kapitalist üretim biçiminin hazırlayıcıları olmak bakımından ilgilenmesine bağlanabilir.

Marx'ın, feodalizmden kapitalizme geçişe eşlik eden modern teknolojinin belirleyici özelliği üzerinde derinliğine ve ayrıntılı bir biçimde durmasından ötürü, toplum tiplerini birbirinden ayıran temel niteliği üretim teknolojisindeki ayrımlarda bulan çözümlemeler, Marxismi bir tür teknolojizme geri götürmüştür.

Ancak bir toplum tipini belirleyen maddi temelin öğeleri arasında teknolojinin ötekilere önceliği bulunmakla birlikte, her toplum tipi için ayrı bir üretim teknolojisi aramak, olguları zorlamaya yol açtığı gibi, bu tipler arasında anlamlı ve açıklayıcı ayrımlar yapmaya da engeldir. Sözgelimi, feodalizmden endüstri kapitalizmine geçişe gerçekten nitel teknolojik değişmelerin eşlik etmesine karşın her toplum tipinin dönüşümünde böylesine köklü teknik gelişmeler olmadığı gibi, kapitalizm öncesi çağlarda yan yana yaşayan değişik toplum tipleri arasında teknolojik gelişme düzeyi bakımından anlamlı ayrımların bulunmadığı bir gerçektir. Örneğin Antik toplumdan feodalizme geçişte üretim teknolojisi bakımından köklü bir değişiklik olmadığı gibi, Osmanlı toplumunu çağdaşı Batı toplumlarının üretim biçimi olan feodalizmden ayıran nitel bir teknolojik ayrım da söz konusu değildir.

Daha derinden bakıldığında, toplum tiplerini birbirinden ayıran temel niteliğin teknolojik ayrım değil, üretim teknolojisinin de içinde yer aldığı maddi güçler arasında -bir üst düzeyi oluşturan ve üretimin örgütlenme biçiminden kaynaklanan- bir başka nitelik olduğu anlaşılmaktadır. Bütün bu inceleme boyunca görüleceği gibi, üretim örgütlenmesi her aşamada ayrı bir nitelik kazanarak değişik bir temel ilişkide dışlaşmakta, somutlaşmaktadır. Bu temel ilişkiyse, üretim sürecinde emekle çalışmanın nesnel koşulları (toprak, öteki üretim araçları, hammadde ve besin maddeleri) arasındaki mülkiyet ilişkisidir. İşte her toplum tipinde farklı olan, bu ilişkinin türüdür. Bu bakımdan tarih, emekle çalışmanın nesnel koşulları arasındaki doğrudan mülkiyet ilişkisi ve bu ilişkinin belirlediği toplum tipinden, üretimin bu iki öğesi arasında her türlü bağın koptuğu ve bunların birbirine karşıt düştüğü bir ilişkiye ve bunun biçimlendirdiği toplum tipine doğru bir evrim sürecidir.

Kısacası, tarih, emekle nesnel çalışma koşulları arasındaki mülkiyet ilişkisinin türüyle belirlenen ve emeği bu koşullardan biraz daha özgürleştirmesi bakımından amaçlı ve mantıksal bir gidiş içinde birbirini izleyen toplum tiplerinden gerçek gelişmiş, aşamalı bir evrim sürecidir. Ve her toplum tipi için geçerli olan yasalar, o tipe özgü ilişki türünden kaynaklanan genelliklerdir.

Ancak, bir toplum yapısının, taşıdığı temel niteliğe göre tipolojisinin yapılması ve bağlı olduğu yasaların bu tipten üretilmesi, o yapının ikincil ve kendine özgü niteliklerinin hesaba katılmaması anlamına gelmez. Bir genel tipe giren toplumlar, belli genelliklere uygun olarak biçimlenme ve değişmelerinde kimi özel

görünüşler sunarlar. Daha doğru bir deyişle, yasaların tek tek her toplumda kazandığı somut kılık değişik özellikler gösterir. Bu nedenle genel ve özel yasaların tek tek toplumlarda kazandığı somut görünüşlerin ayrıca çözümlenmesine ve bir toplum yapısının biçimleniş, işleyiş ve değişmesiyle ilgili çıkarımlarda, yere ve zamana bağlı koşulların sonucu olarak yasalardan olan sapmaların bilinmesine kesinlikle gerek vardır.

Örneğin feodal aşamadan kapitalizme geçiş, İngiltere, Fransa ve Almanya'da birbirinden farklı biçimlerde olmuştur. Ancak bütün bu toplumlarda 15. yüzyıldan sonra görülen süreç, bütün değişik görünüşlerine karşın bir ve aynı yasanın işleyişinin ürünü olmuş ve bir ve aynı temel niteliği taşımıştır. Bu genel yasa, yeni bir üretim biçimi ve toplum tipi olarak kapitalizmin, tarihsel kökenlerinin, kendisini önceleyen feodal toplumun çözülüp dağılmasıyla kaçınılmaz bir biçimde hazırlanmış olmasıdır. Söz konusu genel nitelikse, hangi somut biçimde olursa olsun, bu geçişin ilkece sistemin taşıdığı iç çelişkilerin sonucu olarak kır kesiminde emeğin çalışmanın nesnel koşullarından (topraktan) koparak ayrılması ve ücret karşılığı kiralanmak üzere özgürleşmesidir. İşte bu genel niteliktir ki ancak ve ancak feodal üretim biçiminin bağrında hazırlanmış ve -ortak bir özellik olarak- kapitalizme geçişin en başta gelen önkoşulu olmuştur.

O halde, toplumbilimlerinin yöntemiyle bir toplum yapısını incelemek, önce, o yapının taşıdığı temel niteliğe dayanarak yine aynı yapının hangi toplum tipi içinde yer aldığını belirlemek ve son olarak tarihsel süreç içindeki yerinden yola çıkarak bu tip için geçerli yasaların adı geçen yapıda kazandığı özel görünüşleri çözümlemek anlamına gelir :

İşte -ne yazık ki- genellikle bu yöntemsel yaklaşımdan yoksun olan toplumbilim literatürümüzde yer alan çeşitli incelemeler, Osmanlı toplumunun tipolojisini yaparken sağlam bir çözümleme yöntemine dayanmadıkları için bu toplum yapısının temel ve ayırıcı niteliğini belirlemede ciddi yanılgılara düşmüşlerdir. Böylelikle ya bu toplumun, her toplum gibi kendi tarihsel gelişme süreci içinde geliştirdiği kimi özellikler yanlış yorumlanmış ya da ilineksel, ikincil kimi benzerliklere bakılarak bu yapı çağdışı Batı feodalizmi içinde ya da onun bir değişik biçimi olarak ele alınmıştır. Gerçekten örneğin kimileri Osmanlı toplumunun, yapısal özelliği gereği Batı feodalizminde olduğu gibi bir soylu sınıf geliştirmemiş olmasına ve bu nedenle kimi sınıfsal kategorilerin etkinliğine dayanarak Osmanlı toplumunu sınıfsız bir toplum sayan aykırılıklara düşerken, kimileri de örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nda toprağın devlet adına yönetimiyle yükümlü olan sipahilerin kendilerine ait küçük bir hassa çiftliğe sahip oluşunda feodal toplumun malikanesini ve reayanın, sipahinin ürününü ambarına taşıma yükümlülüğünde de yine feodal toplumun angaryasını bulmuşlar ve bundan kalkarak toplumu feodal olarak nitelemişlerdir. Yine kimileri salt üretim sürecindeki temel öğelerin benzerliğinden yola çıkarak Osmanlı toplumunda ana üretim uğraşısının tarım, ana üretim aracının toprak ve ana artık-ürün tasarruf biçiminin ürün-rant ve emek-rant olduğu gerekçesiyle onun da çağdaşı Batı feodal toplumlarıyla aynı tip içinde yer aldığı sonucuna varmışlardır. Bütün bu ve benzeri çözümlemelerde ortak olan, bir toplum tipinin, örneğin feodalizmin, öteki tiplerden ayrıldığı temel yönün, yani ayırıcı özelliğin belirlenmesinde yanılmaları ve bir yapının tipolojisinin yapılmasında dayanılacak temel niteliğin saptanmasında ba-

şarısız olmalarıdır. Feodal toplum tipinin tarihte sadece kendisine özgü ve biricik temel niteliği, emeğin çalışmanın nesnel koşullarından tam olarak çözülüp kopmasına yol açacak çözülebilir bir kırsal yapıya sahip oluşudur. Osmanlı toplum yapısına bu temel nitelik açısından bakıldığında, toprak mülkiyetinin kamusal niteliğinden ötürü, bu toplumda iç devingenlikle reayanın topraktan kopması yani emeğin özgürleşmesi olayının gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. Bu nedenle Osmanlı sisteminin, yüksek mülkiyet hakkının toplulukta kalması anlamında kamusal mülkiyetin temel nitelik olduğu bir başka tip içinde yer alması gerekmektedir. Bu tip de ancak, bilinen evrim aşamaları içinde, ana özelliği çalışmanın nesnel koşullarıyla emek arasındaki «doğrudan kamusal mülkiyet» ilişkisi olan ve Asya Tipi Üretim Biçimi (ATÜB) olarak adlandırılan üretim biçimidir.

Ancak ATÜB, yeteri kadar üzerinde durulmamış ve insan toplumlarının gelişme süreci içinde ayrı bir aşama olarak gereken yeri alamamış olan bir toplum tipidir. Bunun nedeni bu kavramsal kuruluşun bir yandan Marx tarafından kapitalist üretim biçiminin değişik yapıdaki toplumlar üzerindeki çözücü etkilerini sistemleştirmek üzere geliştirilmiş olması ve bu yüzden gereğince işlenmemiş ya da çok belli bir toplum yapısına uygulanmış olarak kalması, bir yandan da çeşitli siyasal gerekçelerle bir resmi yokumsamaya uğramasıdır. Oysa, ATÜB modeli, iç devingenliğiyle kendiliğinden kapitalist üretim aşamasına geçememiş durağan toplumların ön gelişme aşamasıdır. Başka bir deyişle ayrı bir toplum tipinden oldukları için evrimleşerek kapitalizme geçen yapıların -dış devingenlikleriyle- değişikliğe uğrattıkları ve azgelişmiş olarak yeniden biçimlendirdikleri toplumların tarihsel olarak evrimleştikle-

ri tiptir. Demek ki, ATÜB, feodal aşamadan kendiliğinden kapitalizme geçen toplumların -dış devingenliği en yüksek olan bu aşamada- zorunlu olarak sistem dışına taşarak etkileyip değiştirdiği geleneksel toplumların ya da azgelişmişliğin tarihsel modelidir. Bu bakımdan ATÜB, emperyalizmin tarihsel bir sonucu olduğu gibi, aynı zamanda önkoşulu da olan azgelişmişliğin tarihsel kökeni ve bu nedenle de yeterince gelişmemiş toplumların içinden geçerek evrimleştiği bir aşamadır. Başka bir deyişle, ATÜB modern çağda kendine özgü nitelikleri bulunmakla birlikte ortak bir tip oluşturan kapitalizm karşısında, ayrıntısal özellikleri bir yana yeterince gelişmemiş ülkelerin içinde yer aldığı ikinci bir evrensel tipin tarihsel arka planıdır. Bu bakımdan kapitalizmin ATÜB'ü değiştirerek ona yeni bir biçim vermesi anlamına gelen azgelişmişlik olgusu, ancak bu tarihsel evrim aşaması temeli üzerinde ele alınabilir. Kısacası, ATÜB, azgelişmişlik için bir tarihsel yaklaşım ve bir kavram çerçevesidir.

Yeterince gelişmemiş toplumların tarihsel kökenlerini araştırmak ve bunları çağdaş Batı toplumlarının evrimleştiği tarihsel aşamadan farklı bir temele oturtmak çabasının amacı, -bazılarının sandığı gibi- salt tarihsel bir perspektif kazanmak ya da tarihsel süreci açkayarak bilimsel bir doyuma ulaşmak değildir. Azgelişmişliği Batı'dan farklı bir temele dayandırmak sadece geçmişe değil aynı zamanda ve özellikle geleceğe yönelik, projektif bir yaklaşımdır. Çünkü toplum tiplerinin evrimi kökten (radikal) değildir ya da bir aşamanın ötekine her bakımdan bir anda dönüşümü söz konusu olamaz. Tersine toplum tiplerinin evrimleşme süresinde her iki tipten bazı özelliklerin bir arada bulunduğu ara ya da geçiş dönemleri vardır. Bu bakımdan

herhangi bir toplum aşaması kendisinden evrimleşen yeni bir tarihsel aşamaya, bu aşamanın devingenliğine göre varlığını uzun ya da kısa bir süre koruyan bir takım kalıntılar aktarır.

Bu durum, özellikle sistemin işleyişinin kapitalizm öncesi kalıntılar temeline oturduğu ve bunları giderecek güçte olmadığı azgelişmiş toplumlar için böyledir. Bu tür toplumlar, geleneksel yapının Batı kapitalizminin etkileri altında çözülüp biçim değiştirmesiyle oluştuğu için, geleneksel ilişkiler karşısında, onları kökten değiştirecek devingenlikten yoksundur. Başka bir deyişle bu toplum tipinin çağdaş evrimi, ekonomik ve toplumsal örgütlenmesini, sonunda bütün kalıntılardan ayıklayacak bir iç değişme mekanizmasının ürünü olmadığı için, toplumsal gelişmenin öncel aşaması olan eski toplum, özel ve bağımsız bir kesim olarak varlığını sürdürmektedir. Azgelişmiş toplumlar, bir yandan dış devingenliği en yüksek bir toplumsal tip olan kapitalizmin etkisiyle yapısal değişikliklere uğrayıp bu çağdaş üretim ilişkileriyle bütünleşen aracı bir dış ticaret kesimi geliştirmiş, öte yandan da özellikle kır kesiminde, ATÜB modeline anlamını veren, kapalı, kendine yeten ve mal üretimi sürecine girmemiş küçük topluluklarıyla bir geleneksel kesimin ekonominin bütününden koparak bağımsızlaşmasına yol açmıştır. Başka bir deyişle, iç devingenliğiyle evrime dirençli olan geleneksel toplumda, dış pazarların bir parçası olan ticaret kesimi yaratılırken, en yaygın toplumsal kesim olan kır kesiminde kapitalizm öncesi ilişkiler egemenliğini korumuş ve böylelikle ekonominin bütününden kopmuş bir geleneksel kesim büyük bir ağırlıkla varlığını sürdürmüştür. Bu kesimin ana özelliği, ancak ATÜB bağlamı içinde anlam kazanan kendi kendine yeterli ve en çok «ba-

sit mal» üretimine ulaşabilen bir üretim süreci olarak belirmektedir. (1)

Bu sürecin içinde belirdiği biçim, çoğunluk ortakcılık, yarıcılık vb. gibi yine kapitalizm öncesi ilişkilere dayanan geleneksel büyük toprak sahipliği (toprak ağalığı) gibi belli ve özel durumlara karşın, genellikle tüketim amacıyla küçük ve orta büyüklükte doğrudan işletmecilik biçimidir. Başka bir deyişle, kendine yeterlik temeline dayanan üretim örgütlenmesi olarak üreticinin toprağa ya da bir bölümüne ve basit üretim araçlarına sahip olduğu köylü işletmeciliği, sistemin egemen ve belirleyici özelliği olmaktadır. Örneğin yeterince gelişmemiş bir toplum olarak Türkiye'de kırsal yapının egemen modeli özellikle Doğu'da ve öteki bölgelerde gözlenen kapitalizm öncesi büyük toprak sahipliğine karşın az çok kapalı, pazar için değil çoğunluk doğrudan tüketim gereksinmesini karşılamak üzere üretimde bulunan ve bunun sonucu olarak az çok durağan ve toplumsal bakımdan farklılaşmamış küçük

---

(1) Bu nedenlerle, bazı yüzeyden benzetmelere dayanarak azgelişmiş ülkelerin tarihsel temellerini, özellikle de bir azgelişmişliğin hazırlayıcısı olan Osmanlı Toplum Yapısını feodalite ya da onun bir varyantı v.b. olarak nitelendirmek tarihsel evrim yasalarına olduğu kadar olgusal gerçeklere de aykırı düşecektir. Çünkü bir toplumun, feodal üretim biçiminden evrimleşmesiyle başka bir tipte kökenini bulması arasında, günümüzdeki biçimleniş ve değişme mekanizması bakımından temel ayrımlar olacaktır. Bu bakımdan, günümüz Türkiye'sini önceleyen bir aşama olarak Osmanlı Toplum Yapısının feodaliteye mi yoksa ATÜB kategorisine mi girdiği sorusu, önemsiz bir terminoloji sorunu değil, sayısız güncel içerimleri olan temel bir sorundur.

ve orta köylülük temeline dayanan biçimdir. Bu tür bir üretim sürecinin belirlediği bir yapının kendine özgü bir biçimlenme göstereceğine kuşku yoktur.(2)

İşte bu kapitalizm öncesi kesimin varlığı ve etkinliğidir ki azgelişmişliğin başta gelen ayırıcı özelliklerinden biridir. Gerçekten, yapısal bir yaklaşımla bakıldığında azgelişmişliğin en belirgin özelliği, ekonominin çeşitli kesimleri arasında bir parçalanmışlığın bulunması ve kapitalizmle bütünleşmiş dış ticaret kesimi ve kendi içinde kısa çevrimli bir sunu-istem mekanizması yaratan kent ekonomisiyle bunlardan az çok kopmuş durumdaki geleneksel tarım kesiminin bir arada ve bütünleşmeden var olmalarıdır. İşte, bu türlü kendi kendine yeterli bir kırsal kesimi hazırlayabilecek biricik aşama, ATÜB olarak adlandırılabilecek olan toplum tipi olduğu içindir ki, azgelişmişliğin tarihsel kökeni olarak bir başka toplum tipinden değil, ancak ATÜB'den yola çıkılabilir.

Kısaca özetlendiğinde, feodaliteden gelişmiş çağdaş kapitalist toplumlar karşısında azgelişmiş toplumlar değişik bir tarihsel aşamadan kaynaklanan ayrı ve karşıt bir toplumsal tip oluştururlar. Bu çağdaş tipin en ayırıcı özelliği, ekonomik ve toplumsal yapısının parçalanmış oluşudur. Bu durumun başlıca nedeni, kendi kendine yeterli bir geleneksel kesimin varlığı ve etkinliğidir. Daha çok kır kesiminde doğrudan tüketim

---

(2) Türkiye'de son dönemlerde, özellikle 1950'lerden bu yana tarımsal teknoloji ve öteki değişikliklere bağlı olarak bu kırsal yapı, köklü bir çözülme ve değişme sürecine girmişse de, henüz prekapitalist ilişkiler tasfiye edilemediği gibi, söz konusu değişmeye eşlik edecek bir toplumsal bilinçlilik düzeyi de gelişmiş değildir.

amacıyla üretimde bulunan küçük köylülük biçiminde beliren kapitalizm öncesi ya da geleneksel ilişkiler, temellerini, Batı kapitalizmini yaratan toplum tipinden çok farklı bir toplumsal aşamada bulmakta ve onun kalıntısı olarak varlığını sürdürmektedir. Söz konusu toplumsal evrim aşamasıysa, kuşkusuz ki özellikle kır kesiminde çözülebilir bir yapıya sahip ve buna bağlı olarak değiştirme ekonomisine geçişin önkoşullarını hazırlamış olan feodal toplumdan nitelikçe ayrı, dayandığı üretim örgütlenmesiyle kırsal yapının benzer bir süreç izlemesini önleyen bir toplumsal tiptir. İşte bu toplumsal tip, bugüne kadar çeşitli siyasal amaçlarla kullanılmış olmasına ve daha da önemlisi toplumsal düşüncemize kaba ve zorlama bir kavram olarak girmiş olmasına karşın, bilinen genel toplumsal modellerden ATÜB modelidir. Buradaki anlamıyla, ATÜB bir fantazi ya da bir tasarım değil, feodal aşama karşısında, tarihsel sürecin genel yasaları gereği kapitalist toplumların evrimleştiği tipten gelişemeyecek olan azgelişmişliğin tarihsel temellerini ve günümüze aktardığı kalıntıları doğru, bilimsel bir biçimde çözümleyebilmek üzere kullanılacak bir toplum modelidir. Başka bir deyimle, ATÜB, çağımızda kapitalizm karşısında evrensel ikinci bir genel tip olan azgelişmişliği; tarihsel bakımdan hazırlayan ve onun bugünkü ekonomik ve toplumsal oluşumunu belirleyen bir aşamadır.

Bu bakımdandır ki bugünkü azgelişmişlik olgusu, yapısal özelliği, işleyiş biçimi ve değişme doğrultusuyla ancak bu türlü bir tarihsel temel üzerinde kurulabilecek devingen bir çerçeve içinde doğru olarak çözümlenebilir. Ancak bu türlü bir tarihsel yaklaşımladır ki, toplumsal değişmenin nesnel ve öznel koşullarıyla yönelimi konusunda güvenilir çıkarımlar yapılabilir.

Yine azgelişmiş toplumların tarihsel temelleri ve

günümüze aktardığı yapısal özellik ve çelişkiler, ayrı bir gelişme doğrultusunun aşamalarına göre değil, yasaları tümüyle değişik bu türlü bir modele göre saptanabilir ve ancak bu türlü bir doğru çözümleme kılavuzuyla gerçeklere ters düşen yanıltıcı ve çarpık çıkarım ve önerilerden kaçınabilmek olanaklıdır.

İşte bu nedenlerle, bu inceleme, azgelişmiş ya da yeterince gelişmemiş bir toplum olan toplumumuzun tarihsel temeli ve bugünkü niteliğiyle hazırlayıcısı olan Osmanlı toplum yapısını, önce toplumbilimlerin yöntemi uyarınca bir genel toplum modeli içinde çözümlemek ve bu tipin yapısal özellikleri ve değişme mekanizması çerçevesi içinde söz konusu toplum yapısının gelişme sürecini izlemek ve böylelikle bu yapının günümüze aktardığı kalıntıların kökenlerini belirlemek amacındadır.

I

OSMANLI TOPLUM YAPISI ÜZERİNE GÖRÜŞLER

Tarihçiler

Osmanlı toplum yapısının bugüne kadar değişik yöntem ve yaklaşımlarla ele alındığı ve bunun sonucu olarak çeşitli biçimlerde nitelendirildiği görülmektedir. Yöntem ayrılıkları ya da yaklaşım yetersizliği nedeniyle beliren çeşitli görüşler, bu konuda sürüp giden bir takım tartışmaların kaynağı olmuştur. Gerçekte sorunun gereğince belirlenmemiş ve geçerli çözümleme yönteminin geliştirilmemiş olmasından doğan bu durum, eyleme kadar yansımaları olan önemli çatışma ve ayrılıklara yol açmıştır. Bu bakımdan, soruna yaklaşmada başvurulan çeşitli yöntemleri bir eleştiri süzgecinden geçirmeden önce, bu yöntemler ve bunların uygulanmasıyla varılan sonuçlar üzerinde ana çizgileriyle durmak yararlı olacaktır.

Osmanlı toplum yapısına uğraşıları gereği ilk olarak eğilen tarihçiler, yöntemlerinin doğal sonucu olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun kendine özel bir yapıda olduğu yargısına varmışlardır. Gerçekten tarihsel olayları somut görünüşleriyle ve bir akış içinde zaman ve yere bağlı özellikleriyle ele alan tarihçi yöntemin, bir yapının biricik ve kendine özgü niteliklerine ağırlık tanıması kaçınılmazdır. Başka bir deyişle, tek tek yapıları tarihsel süreç içinde biricik olan görünüşlerinden soyutlayarak genel tiplere varmaya çalışan toplumbilimlerinin tersine, tarih, bu yapıların, bağlı olduğu tarihsel koşullar içinde kazandıkları özel ve somut biçimler üzerinde durur. Kısacası, toplumbilimleri, yapıların sayısız çeşitliliği içinde soyutlamalar yaparak genel biçimlere ulaşmaya çalışırken, tarih, bu çeşitlilikleri konu edinir. Bu bakımdan, Osmanlı toplumunun yapısını inceleyen tarihçilerimizin, onu bir genel tipe sokmak şöyle dursun, çeşitli genel tiplerden ayıran özellikleriyle çözümlemeye çalışacakları apaçıktır.

Bu nedenle genel olarak tarihçilerimiz, «Osmanlılarda merkezi bir devlet yapısıyla toprakta devlet mülkiyetinin varlığı ve bir aristokratik hiyerarşinin olmayışı ve 'sipahi'nin 'senyör'den çok kamu görevlisine, 'reaya'nın ise 'serf'ten çok 'özgür köylü'ye benzemesinden yola çıkarak Osmanlı toplum yapısının, zamandaşı Batı feodalizminden farklı olduğu (1) yargısına varmışlardır. Başka bir deyişle «hemen bütün Türk tarihçileri Türk toplumu için derebeylik üretim biçimini hiçbir zaman bir varsayım olarak kabul etmemişlerdir.»(2)

---

(1) D. Avcıoğlu : «Türkiye'nin Düzeni», s. 9.

(2) S. Divitçioğlu : «Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu», s. 34.

Kısacası, tarihçiler, yöntemleri uyarınca, Osmanlı toplum yapısının, çağdaşı Batı toplumlarının yapısından ayrıldığı noktalar üzerinde durarak «feodal» olmadığı konusunda çoğunlukla uzlaşmışlardır.

Bu tarihçiler arasında, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda yürürlükte olan toprak ve tarım rejimiyle ilgili belgesel çalışmalarıyla tanınmış olan Ömer Lütfi Barkan tipik bir örnek sayılabilir.

Ö. L. Barkan, çözümleme ve yorumlamalarında uyguladığı tarihçi yöntemi şöyle temellendirmektedir :

«Bir tarihçi için tesbiti bilhassa lazım gelen nokta, bir içtimaiyatçı gibi umumi ve birkaç dereceli tecridlerle ulaşılabilecek müşahedeler değil, umumi kanuniyet ve tekamül istikametlerinin zamana ve yere ait hususiyetlerinin muayyen tarihi şartların tesiri altında aldıkları hususi şekillerdir.» (3)

Bu türlü bir yöntemle Osmanlı yapısını araştırmaya girişen Barkan'a göre, İmparatorlukta bir töresel hukuk temeli üzerinde geliştirilen ve yaygın bir uygulama alanı bulan toprak politikası, Osmanlı Devleti'nin bir buluşu değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerinde kurulduğu Türk-İslam ülkelerinde de buna benzer bir sisteme rastlanmaktadır. Bununla birlikte, İmparatorluğun kuruluş döneminde bu ülkelerde merkezi otoritenin çözülmesiyle toprak sahipleriyle çiftçiler arasındaki ilişkilerde koyu bir derebeylik düzeninin egemen olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde toprakların çoğunluğu «malikane»ler ya da «evlatlık vakıflar» biçimine girmiş, yarıcı ve ortakçı kullar, yerel

(3) Ömer L. Barkan : «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü», Ülkü, sayı 53, s. 334.

değişiklikler gösteren angarya iş ve çeşitli yükümlülükler belirmiştir. (4)

İşte bu koşullar altında kurulan İmparatorluğun toprak politikasının ana doğrultusu, «özellikle kuvvetle yerleşebildiği ülkeler üzerinde kendi devlet otoritesine rakip olabilecek her türlü soy ve toprak asaletini kökten sökecek tedbirleri almakla uğraşmaktır.» (5) Böylece Osmanlı Devleti, aşamalı bir biçimde beylere ait özel ve kişisel mülkiyet anlayışını yıkmaya çalışmış ve gerçek bir soyluluğu sürdüren malikane sisteminden padişah dirliğine, sipahi timarına doğru dönüşüm eğilimi göstermiştir.

Bunun sonucu olarak, Osmanlı İmparatorluğunda toprakların yüksek mülkiyet ve denetim hakkı (rakabe), genellikle devletin elinde alıkonularak kamuya ve miriye mal edilmiştir. Bu durum topraklar üzerindeki tasarrufun ilkece «daimi ve irsi bir kiracılık» sözleşmesi biçimi almasına yol açmıştır. Ama bu sınırlamalara karşın uygulama, kiranın her yerde toprağın verim derecesine göre üründen bir pay olarak vergi biçiminde alınması ve toprağın babadan oğula geçmesi yüzünden, sanki köylü toprağının gerçek sahibiymiş gibi yürümektedir.

Ancak bir kiracı durumunda olan köylü, tarlasını satmak, hibe, vakıf ya da vasiyet etmek, istediği gibi kullanmak v.b. gibi haklara sahip değildir. Köylü genellikle belli bir büyüklükte, «çift» adlı parçalanmaz bir işletme birimini, devlet adına bu toprağın kiralanma ve yönetimiyle görevli olan sipahiye «tapu resmi» adını taşıyan bir kira vererek örtük bir sözleşmeyle kiralamış-

(4) Ö. L. Barkan : «Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları», Ülkü, sayı 60, s. 59-61.

(5) Ö. L. Barkan : A.g.y., Ülkü, sayı 60, s. 61.

tır. Buna göre köylü her yıl, üründen beli bir payı ve çift akçesi adlı bir parayı devlete vermek, toprağı, geçerli özürü olmaksızın belli bir süreden fazla boş bırakmamak v.b. zorundadır. Bu koşullara uymaması halinde, köylünün toprağı elinden alınarak başkasına verilir ve ödediği tapu bedeli de yanar. Devletin koyduğu bu ilkeleri uygulamak, devlet memuru niteliği taşıyan sipahilerin görevidir. (6)

Sipahilerin, yani dirlik sahiplerinin durumu, topraklarını kiracılarının angarya işleriyle işleten toprak beyinden çok, toprağın hak ve vergilerinden bir pay alan gelirci memura benzemektedir. Osmanlı İmparatorluğu köylüsü, beyine karşı, öşrünü en yakın pazara götürmek ve köyünde ambar yapmaktan başka bir angaryayla yükümlü değildir. Sipahi beyinin elinde, kendi gereksinmelerini karşılayacak ürünü doğrudan doğruya elde edebilmesi için kendi olanaklarıyla işleyebileceği büyüklükte bırakılmış bir çiftlik (hassa çiftlik) ten, kimi zaman da at beslemek zorunluluğuyla kendisine ayrılmış bulunan çayır (hassa çayır) dan başka birşey yoktur. (7)

Ö. L. Barkan'a göre bu bakımdan, «bilhassa sipahi ile köylünün münasebetlerini, garb orta zamanına ait derebeylik tetkikatından alınmış mefhumlara uydurarak, toprağa tasarruf ve temellük edenlerle, toprağı işleyenler arasında şahsi bir tabiiyet ve esaret hali olarak kayıd ve itham etmek doğru değildir.» (8)

Osmanlı İmparatorluğu, «tavaifülmüluk» anarşisi yerine merkezci bir yönetim kurmuş ve «merkezden

---

(6) Ö. L. Barkan : A.g.y., Ülkü, sayı, 60, s. 54-55.

(7) Ö. L. Barkan : A.g.y., Ülkü, sayı 60, s. 61.

(8) Ö. L. Barkan : «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü», Ülkü, sayı 49, s. 36.

azil ve nasbedilir büyük memurlarıyla daima türemek üzere olan mütegallibe ve nüfuz sahiplerini bertaraf» (9) etmiştir.

Bununla birlikte, başlangıçta yalnız beylerle halk arasındaki toplumsal ilişki biçimleri ve karşılıklı yükümlülükleri düzenleyen yasa ve töreler değil, uzun süre kişiler de değiştirilmemiştir. İmparatorluk yerli beylerin ve kurumların çıkarlarına aykırı önlemleri, ancak zamanla ve elverişli fırsatlar çıktıkça almıştır. Bu bakımdan yürürlükteki töreler çoğunlukla olduğu gibi bırakılmış, ama bir süre sonra hoşnutsuzluk ve çatışma olunca bunlar tipik yasalara göre değiştirilmiştir. Aynı ilke, Anadolu'da olduğu gibi, Balkanlar ve Macaristan içlerinde de uygulanmıştır. Bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu, bazı yerel töreleri kabul etmek zorunda kalarak, kendi ilkesi dışında, - halkın sipahilere angarya uğraşıda bulunmak ve bazı armağanlar sunmak zorunluluğu gibi - «bid'at»leri bile kanuna geçirmekle birlikte, koyu bir derebeylik gereklerine karşı sürekli savaşım vermekten geri durmamıştır. (10)

Gerçi İmparatorlukta «raiyet» denilen vergi yükümlüsü çiftçi, devletin kendisine ayıracağı yerde oturmak ve belirli büyüklükte bir tarlayı babadan oğula geçen «irsi ve ebedi» bir kiracı olarak işlemek zorunda ve «raiyet oğlu raiyettir» ilkesine bağlı durumdaysa da, Ö. L. Barkan'a göre, çeşitli bakımlardan Batı Avrupa serflerinden farklıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda çiftçi sınıfların hukuksal statüsü, ülkeyi gezgin bir ordu biçiminde örgütleyen merkezi bir devletin toplumsal politikasına

(9) Ö. L. Barkan : A.g.y., Ülkü, sayı, 49, s. 37.

(10) Ö. L. Barkan : A.g.y., Ülkü, sayı 49, s. 40-45.

göre belirlenmiştir. İmparatorlukta, bu politika gereği, devlete ait topraklar üzerine yerleştirilen köylü, kimi sınırlamalar ve kurallamalara bağlıdır. Bu kısıtlamalar içinde en dikkati çekeni, raiyetin, devletin belirleyeceği yerde oturmak ve yazıldığı toprağı bırakmamak zorunda oluşudur.

Bu koşulun tarihsel nedenlerinden biri, Barkan'a göre, savaşta boş kalan yerlerin şenlendirilmesi, yeni istila edilen yerlerin «iskanı» vb. gibi amaçlarla, «sürgün» yöntemiyle halkın zorla bir yere yerleştirilmesidir.

Köylünün hukuksal statüsünü belirleyen en belirgin kural da, onun, çiftini çubuğunu bırakamayışı, istediği yerde, istediği işle uğraşamamasıdır. Bu konuda Kanunname maddeleri açık ve kesindir: «Timarlardan müteferrik olan reayayı cemetmek kanundur.» Yani sipahi kendi raiyetini kaçıp gittiği yerden göçürüp getirebilir. Ancak on yıl geçtikten sonra zorla getirme hakkı olmayıp ondan, «çift bozan» vergisi adıyla bir tazminat alır. Burada Ö. L. Barkan'a göre, sipahi, raiyetin sahibi olmadığı için, onun emeği ve bedeni üzerinde bir hak talep etmeye kalkmamakta, ancak geliri kendisine dirlik olarak bağışlanan bir toprağın sahibi sayılmak bakımından, bu toprağı işletmek görevini üstlenmiş ve çift vergisiyle yükümlü olan raiyetten tazminat alma hakkını kullanmaktadır. ([11])

Bu açıdan, İmparatorlukta toprağa bağlanmış olan çiftçi sınıfının hukuksal statüsünü ortaçağ Batı «servaj»ından ayıran Barkan, «sahibi raiyet» ve «sahibi arz» olarak karşımıza çıkan sipahi beylerin bu haklarını, bir mal biçiminde kendi mülkiyetinde olan serfin

(11) Ö. L. Barkan: A.g.y., Ülkü, sayı 50, s. 101-112.

bedenine sahip bulunan senyörden çok değişik bir sıfatla kullandığı kanısındadır. Senyör, bunu, bedenine sahip olduğu serfin emeğinin ürünlerine katılma biçiminde kullanırken, sipahi bir devlet memuru sıfatıyla ve devlet adına kullanmaktadır.

Gerçekten Barkan'a göre, antik çağ kölelik kökeninden gelen ve ancak azat edildikten sonra «hür» köylü olan serf, ortaçağ malikane sisteminde, nereye giderse gitsin sahibine ait olan bedeniyle, sahibine geri verilmesi gereken bir köledir. Bu bakımından durumu, öteki özgür toprak kiracılarından çok farklıdır. Bu özelliğiyle senyör, bir kölenin sahibi olarak, kölesinin taşınabilir ve taşınamaz mirasına girmek hakkına da sahiptir. Öte yandan serfin kendisi ve kendisinden doğacak çocukları senyörün malı olduğu için, serf istediği biriyle değil, senyörün serflerinden biriyle evlenmek, «iç evlenme» yapmak zorundadır. Oysa Osmanlı raiyeti, özellikle taşınabilir mirası konusunda şer'i hukuka bağlı, yani özgürdür ve evlilik konusunda, normal vergisini ödemek dışında bir kısıtlama altında değildir.

Ayrıca Ö. L. Barkan Batı'da serfliğe özgü sayılan ve gereğinde serf olmayanlara da yüklenebilen angarya iş ve toprağa bağlılık senyöre -istediğinde- para vermek zorunluluğu gibi yükümlülüklerin, Osmanlı reayası için söz konusu olmadığı görüşündedir. Çünkü, Osmanlı İmparatorluğu'nda timar, hatta malikane ve vakıf sahiplerinin çeşitli nedenlerle para toplama yetkileri yasal sayılmadığı gibi, sahiplerinin kendi mülkü değil, bir beylik çiftlik olan ve genellikle «çift» büyüklüğündeki «hassa çiftlik» lerde reayanın angarya işlerle yükümlü tutulması yasaklanmaktadır.

Ö. L. Barkan'a göre, bu çeşitli durumları belirli bir evrimin çeşitli aşamaları saymak ve Osmanlılık düzeninde de eski derebeyliğin izlerini ya da yeni derebeyliğe varmak eğilimlerini, kaçınılmaz bir çöküşün bütün tohumlarını görmek olanaklıysa da, Osmanlı İmparatorluğu'nda köylü, haklarının kısıtlandığı son zamanlarda bile, yasal ve hukuksal olarak özgür kalmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda köylünün, Batıdaki serfin azat edilmesine benzer bir kural ve işleme bağlı olmaması, hukukça serfle reaya arasındaki aşılmaz ayrımı açıkça belirtmektedir. Başka bir deyişle, Osmanlı İmparatorluğu'na katılan ülkeler köylüsü toptan ve bir adımda serflikten azat edilmiş ve büyük bir imparatorluğun «ehli zimmet» reayası olmuşlardır.

Son olarak Ö. L. Barkan, Osmanlı İmparatorluğu'nda, eski ve yaygın bir toprak rejiminin kalıntısı olan ve 15. yüzyıl sonlarına doğru çok sınırlı bir azınlık oluşturan «kulluk»lardaki serflere benzer ortakçılarla «hür köylü» arasındaki statü ayrımından yola çıkarak reayanın serften farklı bir sınıf olduğu yargısına varmaktadır. ([12])

Görüldüğü gibi, burada Ö. L. Barkan, Osmanlı toplumunu ortaçağ Batı toplumlarından ayıran özellikler üzerinde durarak merkezi Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak üzerinde genel olarak özel mülkiyet ve feodal soyluluğa yer vermediği ve buna bağlı olarak «sipahi» nin «senyör» e değil, görevli bir memura, «reaya» nın «serf» e değil, «hür köylü» ye benzediği görüşüyle Osmanlı toplum yapısının feodal olmadığı sonucuna varmaktadır.

---

(12) A. L. Barkan: A.g.y., Ülkü, sayı 53, s. 329-337.

Yöntemi gereği toplum yapılarını karşılaştırırken belirleyici ve ayırıcı niteliklerle özel ve çevresel nitelikler arasında bir ayrım gözetmeyerek bu yapıların somut görünüşlerini ele alan bu tutuma, öteki tarihçilerimizde de rastlanmaktadır.

Örneğin yine Türk tarihçilerinden Fuat Köprülü, önce, Osmanlı Devleti'nin, «toprağa yerleşmiş başka uygarlıklara bağlı ulusları egemenliği altına alan göçebe bir topluluk olduğu» nu ([13]) savunan ve en tipik temsilcisini Toynbee'de bulan bir sava karşı çıkmaktadır.

F. Köprülü'ye göre, Osmanlı İmparatorluğu, kimilerinin ileri sürdükleri gibi «ilk yenilgide çadırlarını toplayıp steplere dönen ve egemenliğinden hiçbir izbırakmayan barbar göçebelerin kurduğu geçici bir devlet» değildir. Yetkin bir örgüte sahip, sağlam temellere dayanan gerçek bir imparatorluktur.

Öte yandan, Osmanlı devleti, yeni zamanın «mutlakiyetçi» devletlerine örnek olacak derecede düzenli bir yönetim örgütüne sahiptir. Ve orta-zaman Batı feodal sistemine dayanan devletlerden değişik bir devlet niteliği taşır. ([14]) Anlaşılacağı gibi, F. Köprülü, Osmanlı Devletinin, göçebe imapratorluk ve ortaçağ Batı feodal sisteminę bağlı toplumlardan ayrı bir yapıda olduğu görüşündedir.

Yine, tarihçi Halil İnalcık'a göre, «Osmanlı fetihlerinde aşağı yukarı sistematik olarak uygulanmış olan iki ayrı aşamanın bulunduğu görülmektedir. Osmanlılar önce komşu devletler üzerinde bir çeşit 'suzeren'lik kurmak, sonra da, yerli hanedanların ortadan kaldırıl-

(13) M. Turhan: «Garblılaşmanın Neresindeyiz?» s. 37.

(14) F. Köprülü: «Bizansın Osmanlı Müesseselerine Tesiri», T.H.İ.T. Mecmuası 1, s. 284.

masıyla bu ülkeler üzerinde doğrudan doğruya bir denetim sağlamak istemişlerdir. Osmanlıların doğrudan doğruya denetimi, ilkece ülkelerin halkının ve olanaklarının 'defter'lere sistemli olarak kaydedilmesine dayanan 'timar' sisteminin uygulanması anlamına gelmiştir.» (15)

Bütün timarlar doğrudan doğruya sultan tarafından verildiği için, timarlı beylerin özel ordularıyla birer derebeyi olmaları önlenmiştir. Öte yandan, en geniş «kul» gücüne sahip olan sultan, etkin olarak beylerin gücünü denetleyebilmektedir. (16)

Kısacası, timar sistemi ve kul sistemi, sultanlara eski feodal ve aristokratik öğeleri, merkezi hükümet zararına güçlenmekten etkin olarak engelleme olanağı vermiştir. Bu da aşamalı olarak başarılmış ve mutlak bir yöneticinin merkezi yönetimiyle, fethedilen topraklardaki çeşitli öğelerin ağır ağır bütünleşmesiyle tamamlanmıştır.» (17)

Bu doğrultuda gelişen Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyıla kadarki yapısını H. İnalcık şöyle özetlemektedir:

«Osmanlı toplumu, ilk planda, iki ana sınıfa ayrılmıştır: Biri, 'ulema'yı da içine alan askeri sınıf, diğeriyse müslüman ve müslüman olmayan uyruklardan oluşan reayadır. Askeri sınıfın bütünüyle vergiden bağışık olmasına karşılık, çoğunlukla devlete ait topraklar üzerinde kiracı olarak yaşayan köylüler özel vergilerle yükümlüdür. Köylülerin topraklarını bırak-

(15) H. İnalcık: «Ottoman Methods of Conquest», Studia Islamica, s. 103.

(16) H. İnalcık: A.g.y., s. 121.

(17) H. İnalcık: A.g.y., s. 122.

malarına ve kentlere yerleşmelerine izin verilmemiştir.» ([18])

H. İnalcık'ın da, hangi tipten olduğunu belirtmeksizin Osmanlı toplum yapısının feodal tipten ayrıldığı görüşünde olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan tanınmış tarihçilerimizden Mustafa Akdağ da, aynı görüşü paylaşmaktadır. Gerçekten, «Osmanlıların Selçuklulardan miras aldıkları bir anlayışla uyguladıkları yönetim biçimi,» M. Akdağ'a göre şöyledir: «Ülkede fethedilen yerlerin tarım toprakları (insan emeğiyle birlikte bulunan bağ ve bahçe kesimi dışında) 'miri-beylik' (mülkiyeti devlete ait) sayıldığından bu gibi yerleri ekip biçen çiftçi halk, devletin icarcısı (kiracısı) kabul edilmiştir. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun fethedilmiş (kafirlerden alınmış) sayılan kesimlerinde (Anadolu ve Rumeli'de) miri toprak tasarruf eden köylülerin ödedikleri çeşitli vergiler, aslında ektikleri toprakların icarıdır. Hatta devlet isterse, icara verecek yerde doğrudan işletir ya da ortakçılık da yapabilirdi. Fakat zorluğundan dolayı bu son iki işletme biçimine az rastlanmıştır. Devletin icarcısı olan köylüler, bu anlamda «raiyet» adını almıştır. Eğer bir köyhalkı işlettiği toprağın icarını doğrudan doğruya devlete veriyorsa bunlar devletin raiyetidirler. Fakat bu icarlar (pratik anlamda vergiler) bir sipahiye timar olarak verilmişse, bu köylüler o sipahinin raiyetidirler, demektir. İcarı alan kimseye (devlete ya da timarın sahibi olan memura) 'sahibi arz (toprak sahibi)' adı verilmektedir. İcarı alanın devletin kendisi olması halinde, bu kelimenin anlamı yerindedir; fakat icarı bir

(18) H. İnalcık: «The nature of Traditional Society» (Political Modernization'in Japon and Turkey), s. 44.

devlet memuru maaş karşılığı alıyorsa, terim yanlış kullanılmış olmaktadır. Zaten kimi Doğubilimciler (orientalistler), timar sahibine de sahibi arz (toprak sahibi) denmesinin yanlış yerleşmiş bir deyim olduğunu anlayamadıkları için, Türk timar rejimini bir çeşit feodalizm sanmışlardır. (19)

Anlaşılacağı gibi, M. Akdağ miri toprak tasarruf eden köylülerin vergi biçiminde ödedikleri kirayı, bir devlet memuru olarak ücret karşılığı alan «sipahi» ye, «sahibi arz (toprak sahibi)» demenin yanlış yerleşmiş bir kullanım olduğu görüşündedir. Bu nedenle, ona göre, Doğu tarihiyle uğraşanlar, «sipahi» yani timar sahibini, toprak sahibi sandıklarından, timar rejimini feodalizm saymışlardır. Durum böyle olmadığına göre, Osmanlı toplumu feodal nitelikte değildir.

Özetlendiği gibi, genel olarak tarihçilerimiz, Osmanlı tarihinin somut görünüşlerinden ve İmparatorluğun kendine özgü niteliklerinden yola çıkarak Osmanlı toplum yapısının feodal sayılamıyacağını belirtmişler ama hangi tipe girebileceği yolunda bir ipucu vermemişlerdir. Bu, kullandıkları tarihçi yöntemin kaçınılmaz bir sonucudur. Çeşitli toplum yapılarını incelerken onları genel tiplere sokacak soyutlama ve ayıklamalar yaparak temel nitelikleri ortaya koymak bir tarihçinin işi olmadığı için, tarihçi yöntemle yapılan çözümlemelerde çeşitlilikler ve özellikler üzerinde durulmuştur.

Günümüz Türkiye'sinde toplumbilimlerinin yöntemine yabancı oldukları için tarihçilerin vardıkları

---

(19) M. Akdağ: «Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş Devrinde Esas Düzen», Tarih Araştırmaları Dergisi, C. III sayı 4-5, s. 144-145.

sonuçlardan kalkarak, Osmanlı toplumunun kendine özgü ve her türlü toplum yasalarının dışında bir yapısı olduğunu savunmaya kalkışanlar vardır. Tiplerden bağımsız özel yapısıyla Osmanlı toplumunun kendi tarihini yarattığını ve kendine özel bir gelişme çizgisi izlediğini ileri sürmeye çalışmak, bilimselliğin dışına düşmek olur. Gerçekten toplumbilimlerinin amacı, toplumsal yapıların sayısız çeşitlilikleri içinde genelleme ve tipolojilerle genel tiplere varmak ve bunların tarihsel süreç içinde bağlı olduğu yasaları ortaya koymaktır. Toplumbilimleri, ancak bu yasalara dayanarak öteki pozitif bilimler gibi, gelecekle ilgili bir takım öndeyilerde bulunmak olanağını elde eder. Bilimlerin pratik yararlılığını da bu öndeyiler sağlar.

Kısacası, her toplumun kendine özgü bir yapısı olduğunu ve bu yapının kendi özel evrim doğrultusunu izlediğini ileri sürmek, toplumsal olayların genellik ve yasalarını araştıran bir bilimin (ya da bilimlerin) varlığını tanımamak demektir. Tıpkı öteki pozitif bilimlerin konusunu oluşturan doğa olaylarında olduğu gibi, kuşkusuz tek tek her toplumsal yapı ya da olayın ötekilerden ayrılan özel görünüşleri vardır, ama yine öteki pozitif bilimler gibi, toplumbilimlerinin de görevi, bu ikincil özellikleri ayıklayarak yapılacak soyutlamalarla genel tiplere varmaya çalışmaktır.

Feodalizm'i Savunanlar:

Osmanlı toplumunun yapısına, kendi yöntemleriyle, özgül, çevresel ve yerel özelliklerine dayanarak eğilen tarihçilerin karşısında, toplumbilimlerinin yöntemiyle yaklaşanlar yer alır. Bunlar bir toplumsal yapının biricik olan özelliklerinden soyutlanmış ayırıcı ve

egemen niteliğiyle tipolojisinin yapılması gerektiği görüşüyle Osmanlı toplumunun temel niteliğini bularak onu bilinen toplumsal tiplerden biri içinde incelemeye çalışanlardır. Bu kümeye girenler arasında en yaygın bir eğilim olarak Osmanlı toplumunun kronolojik bakımdan zamandaş olduğu Batı feodal toplumlarıyla ortak özellikler taşıdığı ya da Osmanlı yapısının, «feodal toplum tipi»nden sayılması gerektiği görüşü benimsenmiştir.

Klasik Osmanlı çağının feodal bir nitelikte olduğu görüşü, Osmanlı toplumunun yapısına eğilirken çağdaşı Batı toplum sisteminden esinlenen ve etkilenen kimi Batılı yazarlarca da paylaşılmıştır.

Örneğin, bunlardan H. A. R. Gibb ve H. Bowen'a göre, «Osmanlı egemenliğinin ilk dönemlerinde, belki de ta başlangıcında bir feodal sistem benimsenmiştir. Bu sistem, Avrupa'da olduğu gibi, savaşçılara toprak bağışını kapsamına alır. Buna karşılık, savaşçı askerler, istendiği zaman, askeri bir hizmette bulunmak ve bu amaçla, yalnız kendilerini değil, sayısı toprağın büyüklüğüne göre değişen bir askeri gücü de atlı olarak donatmak zorundadır. Böylelikle ortaya çıkan 'fief' (timar) ler, bir bölümüyle sahipleri, bir bölümüyle de üzerlerinde kiracı olarak yaşayan köylüler tarafından işlenmiştir. Sahipleri, geçimlerini, kendilerinin yetiştirdiği ürünler, köylüye yüklenen vergi ve (öteki) yükümlülükler yoluyla bu timarlardan sağlamışlardır.»

Bu sistem, yazarlara göre, «İslam tarihinde Osmanlıların bir buluşu» değildir, «Avrupa ve Asya'da, 16. yüzyıldan önce Sultan'ın egemenliğine giren eyaletlerin bir çoğunda, çok benzer bir feodal sistem zaten yürürlüktedir. O kadar ki, bir çok tarihçi, Osmanlı sisteminin Bizans düzeninden türediği sonucuna varmıştır.»

Küçük Asya Selçuklularıyla İran ve Irak'taki ana hanedan arasında, Osmanlılarla Selçuklular arasında bu sistem açısından gözlenen ayrımların Bizans etkisine geri götürülebileceği kanısında olan Gibb ve Bowen'a göre, «gerçekten bu konu, Bizansın Osmanlı kurumlarına etkisi sorununun bir bölümü olarak henüz tartışmalıdır. Ama ne olursa olsun, Avrupa'da Osmanlılar tarafından fethedilen eyaletlerde, onların miras aldıklarına çok benzeyen bir sistemin varlığı, Osmanlı sisteminin uygulanmasını belirgin bir biçimde kolaylaştırmış olmalıdır.» ([20])

Görüldüğü gibi Gibb ve Bowen, Batı fief'leriyle Osmanlı timarı, Osmanlılarca fethedilen yerlerde yürürlükte olan toprak sistemiyle Osmanlıların miras alarak uyguladıkları sistem arasındaki benzerlikten yola çıkarak Osmanlı yapısını feodal olarak nitelemektedir. Anadolu Selçuklu ve Osmanı sistemlerinin Bizans'tan etkilenmiş olabileceği görüşü, Osmanlıların fethettikleri bölgelerde geçerli olan feodal sistemle Osmanlı toprak rejimi arasındaki ayrımı ortadan kaldırarak tarihsel olguları açıkca zorlamıştır.

Bu tutumu Divitçioğlu, «Osmanlı İmparatorluğu'n da gayet yaygın olan timar müessesesinin mevcudiyetine bakıp Osmanlı sipahi tımarlarını Avrupa orta-çağ fief'lerine benzetip, bundan esinlenerek Osmanlı iktisadi sistemine klasik derebeylik damgasını vurmak hatalıdır,» sözleriyle eleştirmektedir. ([21]) Gerçekten bu tutum, toplumsal yapıları birbiriyle karşılaştırırken özel

---

(20) H.A.R. Gibb-H. Bowen: Islamic Society and the West, I., s. 46-47.

(21) S. Divitçioğlu: Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu, s. 34.

görünüşlerinden soyutlamaya çalışmakla birlikte, bu yapıların ayırıcı özelliği ve toplum tiplerinin temel niteliklerini gözden kaçıran bir çözümlemenin ürünüdür.

Aynı yöntemsel tutuma bizde, Osmanlı toplumunun feodal olduğu sonucuna varan İ. Hüsrev Tökin'in çözümlemesinde rastlanmaktadır.

İ. Hüsrev'e göre, «Tarihte Osmanlı toplumunun dokusu çok renklidir. Bir patriarkal aşiret düzeninin yanında gelişmiş bir lonca sistemine, toprak köleliğine dayanan bir toplum biçiminin yanında geniş ticaret ilişkilerine v.b. rastlanmaktadır. Ama nitelik açısından birbirinden ayrı olan bütün bu sosyal ilişkilerin üstünde ve bütün Osmanlı toplumuna damgasını vuran tek ve egemen bir düzen vardır : derebeylik düzeni.»

W. Sombart'a dayanarak derebeyliğin genel karakteristiklerini belirleyen İ. Hüsrev'e göre, ekonomik bakımdan genellikle derebeylik düzeni zengin ve iktidarlı sınıfın kişisel (zati) gereksinmeleri için gereken ürünleri, yabancı işgüçleriyle kendi işletmesinde ürettirmesi biçimidir. Derebeyinin servet ve gücü, geniş topraklara ve bu toprakları işleyecek kol güçlerine zorla sahip çıkmasına dayanır. Derebeyinin toprağında bulunan işgüçleri toprak sahibine Roma'da olduğu gibi kölelik bağıyla değil, toprak aracılığıyla bağlıdır. Üretim etkinlikleri bir bölümüyle derebeyinin kendi işletmesinde, bir bölümüyle de geniş bir alan (arazi) üzerinde dağılmış köylerdeki köylü işletmelerinde olmaktadır.

Tarımsal üretim büyük bir kesimiyle tek tek köylü işletmelerinde yapılmaktadır. Toprak sahibinin toprak üzerindeki mülkiyet hakkının, çoğunluk ekonomik uğraşıların biçimi üzerinde hiçbir etkisi yoktur. Bu mülkiyet hakkı, köylünün ürettiği ürünün belirli bir bölümünü toprak sahibine vermesi ve yılın belirli za-

manlarında derebeyine angarya iş görmesi gibi bir yükümlülük biçiminde belirmektedir. Derebeyi, köylünün vermekle yükümlü olduğu ürünleri, köyde oturan ve bunları toplamakla görevli olan «vilicus»lar aracılığıyla malikanesine aktarmaktadır.

Ama köylü işletmeleri, derebeyinin tüketim ekonomisine ürün sağlayan iki kaynaktan yalnız biridir. İkinci kaynak da, derebeyinin yanaşmaları ve çiftliğin koşum işlerini gören yükümlü köylülerin çalıştığı derebeyinin çiftliğidir. Derebeylik düzeni zamanla giderildikçe, derebeylerinin elinde yalnız bu çiftlikler kalmış ve köyler özgürlüklerine kavuşmuştur.

Derebeylik ekonomisi, güdüsü kâr sağlama değil, kişisel (zati) gereksinmeleri karşılama olan bir tüketim ekonomisidir.

Derebeylik toprak mülkiyeti, Avrupa'da kimi ülkelerde köylünün devrimci gücü karşısında tarımsal reform yoluyla (derebeyi topraklarının köylüye dağıtılması yoluyla) giderilmiş, kimi ülkelerde de, büyük toprak mülkiyetinin ortadan kalkması biçiminde değil, feodal çiftliklerin kâr etmek için çalışan kapitalist çiftliklere dönüşmesi gibi yeni ekonomik ilişkilere uyarlanma yoluyla ortadan kaldırılmıştır. (22)

Avrupa derebeylik düzeninde üretim örgütlenmesi, ürünün dağılım biçimleri, kısacası ekonomik ilişkiler tüm ülkelerde aşağı yukarı aynı nitelikleri taşıdığı halde hukuk ilişkileri çok çeşitli görünüşler kazanmıştır:

---

(22) Tarımda kapitalizmin gelişmesi sırasında karşılaşılan bu iki farklı tipe a) Amerikan tipi, b) Junkers tipi adları da verilmektedir. Suat Aksoy: Türkiyede Toprak Meselesi, s. 11-12.

İşte Osmanlılarda da derebeylik rejimi dış özellikleriyle kendi içinde çeşitli biçimler almıştır. Ele geçirdikleri ülkelerin toplumsal sınıfsal yapısını olduğu gibi koruyan Osmanlılarda, değişik toplum görüşlerinin üstünde üç tip derebeyliğin bulunduğu anlaşılmaktadır.

1) Sipahi Derebeyliği: Bu, timar ve zeamet sistemidir. Osmanlı tarihleri bu kurumun basit bir yönetimsel ve askeri özellik taşıdığını, sınıfsal hiçbir niteliği olmadığını göstermeye çalışmışlardır. Ama köylüyle sipahi arasındaki toplumsal üretim ilişkilerini göz önüne almayarak yalnız devletle sipai arasındaki hukuk ilişkilerine bakmak aldatıcı sonuçlara sürükleyebilir.

İ. Hüsrev'e göre, Osmanlı toplumunda görünüşte köylü özgürdür ve toprağa tapuyla tasarruf etmektedir. Ama sipahiyle köylü arasındaki toplumsal üretim ilişkilerine bakılınca, köylünün, bağımsız olarak çalıştığı ve vergisini verdiği halde özgür olmadığı, «sahibi arz»a zorla bağlı kılındığı görülür. İ. Hüsrev, «Kanuni Sultan Süleyman Kanunnamesi»nden örnekler vererek Osmanlılarda feodal bir rejimin varlığını savunmaktadır. «Kanunname»deki «reaya çiftlikleri (köylünün ekip biçtiği tarlalar) her ne ise sipahiye müteallikdir», «reaya ziraate kabil yerini üç sene boz komak sipahiye zarar» olduğundan «üç yıl boz kalan yeri sahibinin elinden alıp gayrı kimesneye (başka bir kimseye) tapuya vermek örfen kanun ve caizdir» hükümlerine dayanarak reayanın özgür olmadığı ve «timardan müteferrik olan reayayı cem etmek kanundur» hükmünden yola çıkarak istediği zaman toprağından ayrılmayan ve ayrılması durumunda zorla geri getirilen timarlı köylünün toprağa bağlı olduğu görüşündedir. Ve «raiyet gitse damı ve çulu sipahinindir. Süvari kovsa damı ve çulu ol raiyetin olur» kuralı-

na bakarak köylünün sipahiye feodal hukuk ilişkileriyle yani zor gücüyle bağlandığını belirtmektedir.

Sipahinin buyruğunda olan toprak iki türlüdür.

a) Sipahinin kendine ait has'ı : Bu, beylik topraktır. Buna «hassa çiftliği» denir. «Sipahinin hassa çiftliği ve hassa yeri hükmü oldur ki, tapulamakla kimseye mülk olmaz. Tapusu caiz değildir.» Sipahi özel geresinmeleri için yararlandığı has'ını ister kendi işler, isterse ortakçıya verir.

b) Köyleri içine alan topraklar: Köylerin bulunduğu bu yerler gelirleri sipahiye ayrılmış topraklardır. İ. Hüsrev'e göre, sipahinin, ölen ya da yerinden ayrılan reayanın topraklarına da tasarruf ya da zorla «terki memleket» ettirme hakkı vardır.

Ayrıca, reaya, verdiği ürünler için sipahiye ambarlar yapmak, ürünleri ambarlara taşımak ve bağ olan yerlerde belirli zamanlarda bağlarda çalışmak gibi sipahinin kimi işlerini görmekle (angarya'yla) de yükümlüdür.

Sipahi derebeyliğinin hukuki kuruluşunun özel niteliğinden ötürü ya da sipahi rejiminin görünüşteki serbestliği nedeniyle sipahinin ürüne katılması, vergi biçiminde olmaktadır. Bu vergi tümüyle sipahinin elinde kalmakta ve buna karşılık devlet sipahiden savaş sırasında belirli sayıda kılıçlı çıkarmasını istemektedir. Köylüden alınan vergi, biri dönüm başına, ötekisi üründen öşür olarak olmak üzere iki türlüdür. «Ondabir» anlamını taşıyan «öşür», yerine göre ikide birden onda bire kadar değişir. Ayrıca sipahinin öşürden başka köylüden aldığı ve adlarıyla derebeylik düzenini belirleyen «boyunduruk hakkı», «kuiluk hakkı» gibi vergiler vardır.

2) Ruhani Derebeylik: Dinsel kurumların derebeyliğidir. Devlet ya da kişiler tarafından bu kurumla-

ra, içindeki köylerle birlikte geniş toprakların gelirleri vakfedilmiştir. Bu kurumların başında bektaşi ve mevlevi tekkeleri gelir. Bu durum, tekkelerin bağımsız derebeyi kurumları olduğunu ve topraksız köylü yığınlarının tekkeler toprağında yüzyıllarca kölelik ve ortakçılıkla geçindiğini göstermektedir.

3) Özel Derebeylik : Bu, padişah tarafından özel kişilere malikane ya da çiftlik olarak doğrudan doğruya «batemliknamei Hümayun» mülk olarak verilen ya da istila edildiği zaman sınıfsal yapısı olduğu gibi korunarak timar sistemine bağlanmayan yerlerde görülür. Bu tip derebeylik, sipahi derebeyliğinin dışında kaldığı için «özel derebeylik» olarak adlandırılmıştır. Özel derebeyliğin en karakteristik örnekleri, Bosna, Hersek, Eflak, Buğdan ve Doğu vilâyetlerinde görülür.

Fetihten sonra feodalizmin olduğu gibi bırakıldığı Bosna, Hersek, Eflak ve Buğdan derebeyliğinin Avrupa feodalizminden ayrımı yoktur. Doğu vilayetlerine gelince, burada, Osmanlı sancakları dışında kalan «ekrat beyi sancakları, hükümetler ve mir aşiretleri»yle toprak köleliğine dayanan bir sistem yüzyıllarca sürmüştür. Osmanlı toprak örgütünün çerçevesi içine alınmamış olan ve «azil ve nasp» kabul etmeyen bu «ekrat sancakları», «mülkiyet üzere zapt ve tasarruf olunan hükümetler», «oğul veya akrabaya aktarılan mir aşiretleri» Doğu'da özel bir derebeyliğin doğmasına yol açmıştır. (23)

Görüldüğü gibi, İ. Hüsrev, Osmanlı yapısıyla Avrupa toplumlarının yapısını karşılaştırırken çok çeşitli bir görünüş kazanan hukuk ilişkilerini bir yana bırakarak, «üretim örgütü, ürünün dağılım biçimleri, kısa-

(23) İsmail Hüsrev: «Türkiye Köy İktisadiyatı», s. 153-167.

cası ekonomik ilişkileri» temel almakta ve buna dayanarak Osmanlı toplumunu feodal saymaktadır. Batı'da olduğu gibi Osmanlılarda da tüketime yönelik üretim uğraşılarının bir kesimiyle sipahi hası, bir kesimiyle de timar toprağı üzerinde bulunan köylerdeki reaya işletmeleri içinde örgütlendiği ve toprağa bağlı olan reayanın sipahiye vergi ve angaryayla yükümlü olduğunu belirtmektedir. İ. Hüsrev'in bir sistemi, dış görünüşlerinden soyutlayarak ana ve ayırıcı bir niteliğe geri götürme çabasına karşın, iç karşıtlıklar içinde belli bir tipe doğru gelişme ve evrimleşmenin, sistemin en temel karakteristiği olduğunu gözden kaçırdığı görülmektedir. Bunda, İ. Hüsrev'in sistemin sadece içe dönük yönüne, yani sipahi-reaya karşıtlığına eğilmesi, dışa dönük yönünü, yani devlet sipahi ilişkisini yokumsaması önemli bir rol oynamaktadır. Oysa kendisi de, sipahi derebeyliğinde değişmeler yaratan iki ana nedeni «a) Mali darlık dolayısıyla timar ve zeametlerin spekülasyon konusu olması, b) Saltanat merkezinin eyaletler üzerindeki otoritesinin yıkılması» (24) biçiminde belirlerken, sistemin evrimleşmesinde sadece dışa dönük yönü üzerinde durmaktadır. Toplumsal yasalara göre, bir yapının, bağlı olduğu ileri sürülen tipin iç devingenliğinden yoksun olması, o tipten olmadığı yolunda açık bir belirtidir.

Osmanlı toplumunun feodal olduğu sonucuna varırken kullandığı çözümleme anahtarıyla Behice Boran da bu küme içinde ele alınabilir:

Bir toplumbilimci olarak B. Boran, yöntemleri gereği her toplumun kendine özgü olan tarihsel gidişi ve başka toplumlara benzemeyen özellikleri üzerinde duran tarihçilerden ayrılarak «ayırdedici temel vasıflar»

(24) İ. Hüsrev: A.g.y., s. 167.

üzerinde Osmanlı toplumunun tipolojisini yapmak amacındadır.

Boran'a göre, bir «müsbet bilim» olarak toplumbilim toplumların ortak özellikleri üzerinde durur, soyutlamalar, karşılaştırmalar yaparak genel yargılara, geneliemelere varmayı amaç tutar; tarih disipliniyse somut toplumları somut yer ve zaman koşulları altında inceleyerek zaman içinde olayların ardardalığını gösterir. ([25]) Böylece, toplum yapısı konusunda tarihçi yöntemle toplumbilim yöntemi arasında çizdiği açık ayrımla soruna yöntemsel açıdan aşağı yukarı ilk yaklaşan B. Boran olmuştur.

Toplumsal sorunları toplum yapısı açısından ele almayı öğütleyen Boran'a göre, Osmanlı İmparatorluğu'ndan bugünkü Türkiye'ye geçiş, batılılaşma, modernleşme v.b. olayı değil, belli bir toplum yapısından bir başka toplum yapısına doğru değişmedir. Toplumlarda yapısal değişmeler söz konusu olduğunda bu değişmelerin ana kaynağı bulunmalıdır. Hiçbir toplum öteki toplumlardan soyutlanmış olmamakla birlikte, bir toplumun gelişme ve değişmesinde ya iç koşullar ve oluşmalar ağır basar, dış ilişkiler ancak yardımcı rolü oynar ya da dıştan gelen baskılar ve zorlamalar iç yapıyı etkiler, değiştirir.

Batıda derebeylik düzeninden kapitalizme geçiş Batı toplumlarının iç gelişmeleri ve değişmeleri sonucu olmuştur. Dış ticaret, Amerika yerlileri ve Asya ve Avrupa ülkelerinin talanının içte sermaye birikimine yardımcı olması gibi dış ilişkilerin bu iç gelişmelerde kamçılayıcı etkisi olmuştur. Ama bu değişmenin kay-

(25) B. Boran: «Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet: 1, Markasist Metod Nedir?», Yön, sayı 50 (28 Kasım 1962).

nağı içteki oluşumlardır. Oysa azgelişmiş ülkeler ve bu arada Türkiye, Batının bu gelişmiş ülkelerinin baskısı, zorlaması altında içten değişmeye ve yeni bir düzene girmeye başlamışlardır.

«Bunun için, son bir-birbuçuk yüzyılda Türk toplumunun izlediği oluşma ve değişme incelenirken bu gerçeği, yani değişmelerin kaynağının, Türk toplumundan daha ileri safhada, bir başka düzende olan Batılı toplumların askeri, siyasi ve ekonomik baskısı olduğunu gözden kaçırmamak lazımdır.»

Sorunları toplum yapısı açısından görmek, onlara üretim güçleri, ilişkileri ve toplumsal sınıflar açısından bakmak demektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda toplum yapısının derebeylik tipinde olup olmadığı tartışması, feodalizm ya da derebeylik terimine verilen değişik anlamlardan çıkmaktadır. (26)

Boran'a göre «Değil insan toplumları, inorganik madde alemindeki somut gerçek parçaları, birimleri bile somutluluğunda ele alındıklarında tam bir benzeri olmayan eşsiz varlıklardır. Ama bilimin amacı, gerçeği bütünüyle doğru anlamamız ve ona göre aksiyona geçmemiz bakımından önemli faktörleri önemsizlerden ayırmak ve önemli olanları da önem derecesine göre bir sıraya koymaktır. Bilimde tiplerin tesbiti ve somut gerçeklerin buna göre tasnifi bu meselelerin çözümlenmesi içindir. (Somut) gerçekleri hiç gözden kaçırmamalıdır ama genel kavramlar olmadan da somut gerçeklerin sonsuz çeşitliliği, tükenmez vasıfları arasında önemli olan(lar)ı gözden kaçırmak (ve yanlış sonuçlara varmak) tehlikesi vardır. Gerçeklere dayanmayan, gerçeklerle beslenmeyen kavramlar boş kalıplar haline

(26) B. Boran: «Türkiye ve Sosyalizm Sorunları», s. 3-4.

gelirler, ama genel kavramlarla sistemleştirilmemiş gerçekler de bir olgular yığını olmaktan öteye geçemez.» (27)

Bu bakımdan, her toplum tipinin yapısal niteliğini belirleyen temel etmenler (kategoriler) vardır. Feodal toplumlarda para belirmiş ve kentler arası ticaretle dış ticarette değişim aracı olarak ve çok sınırlı ölçüde de sermaye olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte bu toplumun dayanağı, toprak mülkiyeti ve toprak rantıdır. Başka bir deyişle, temel servet biçimi toprak, temel üretim tarım ve temel gelir biçimiyse rant'tır. Bu toprak mülkiyeti devlet mülkiyeti, özel mülkiyet v.b. biçiminde; toprak rantı da öşür, ayni vergiler, angarya v.b. biçiminde belirebilir. Ama somut belirtilerdeki bu çeşitlilik, bu iki temel kategoriye (toprak mülkiyeti, toprak rantına) indirgenebilir.

Bu toplum yapısının bir başka temel kategorisi de «serf»lik, yani toprağa bağlı tarım emekçiliğidir. Toprağa bağlılık biçimi ve ölçüsü de toplumdan top'uma değişebilir, ama temel olan böyle bir bağlılığın varlığıdır.

Teknoloji bakımından derebeylik toplumu, organik enerji (insan ve hayvan gücü)den ve bu gücün kullanılabileceği araçlardan ve görgül nitelikteki geleneksel teknik bilgiden oluşur. Bu teknoloji salt feodalizme özgü değildir.

İşte B. Boran, Batıdaki örneklerinden kendine özgü önemli ayrımlar göstermekle birlikte Osmanlı toplu-

---

(27) B. Boran: «Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet»; (Parantez içindeki sözcükler, Boran'ın 'Türkiye ve Sosyalizm Sorunları' adlı kitabında adı geçen yazıya yaptığı eklemelerdir.)

munu, sözü edilen bu temel niteliklere sahip olduğu için derebeylik toplum düzeninin bir türü saymaktadır. ([28])

«Merkezi Feodalite» olarak tanımladığı Osmanlı toplumuyla «mahalli Batı feodalizmi» arasındaki ayrımın, Batı derebeylik sistemlerinin kendi aralarındaki ayrımlardan daha ileri olduğunu kabul eden B. Boran'a göre, işte bu «feodal tip» denilen toplum sisteminin özellikleri, «Batının mahalli derebeyliği kadar merkezi Osmanlı İmparatorluğu için de doğrudur.» ([29])

B. Boran, Osmanlı İmparatorluğu'nda, «reayanın serf değil, hür köylü olduğu» yolunda Ö. L. Barkan'ın savını eleştirerek feodalizmin temel niteliklerinin Osmanlı toplumunda da bulunduğunu göstermeye çalışmıştır.

Önce Barkan'ın Batıdaki serfleri kölelerle bir tutarken yanıldığını ve birbirinden tümüyle ayrı kurumlar olan kölelikle serfliğin kimi benzer görünüşlerinin ne aradaki ayrımı ortadan kaldıracağını, ne de bu ayrımın önemini azaltacağını belirterek Batıda da «villain» ve «routier» adı altında özgür köylülerin bulunduğunu eklemektedir.

Sonra, reayanın özgür köylüler olduğunu savunan Barkan'ın aynı yazılarında reayanın toprağa bağlı olduğunu, bırakıp gitmek hakkı olmadığını, bu bağlılığın babadan oğula geçtiğini, reayanın timar sahibi olamadığını göstererek reaya'yla serf arasındaki benzerlikleri ortaya koyduğu kanısındadır.

---

(28) B. Boran: «Türkiye ve Sosyalizm Sorunları», s. 5-6.

(29) B. Boran: «Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet 11; Osmanlılarda Mülkiyet Meselesi», Yön, sayı 51 (5 Aralık 1962).

Ayrıca Barkan'ın Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyıldan önce Batıdaki serflik sisteminin hemen aynı olan «kulluk»ların yaygınlığına değinirken feodal ilişkilerin salt niteliğiyle bile egemenliğini vurguladığı inancındadır.

Üsteik Barkan'ın, Anadolu ve Rumeli'de yüzyıllarca süren bir «mahalli derebeylik nizamı»nın bulunduğu ve sipahilerin Osmanlı devletinden önce almış oldukları berat ve timarlarını koruduklarına ilişkin açıklamalarına dayanarak «merkezi feodalitenin mahalli feodaliteyi tasfiye etmekten de çok uzak olduğu» sonucuna varmaktadır.

Son olarak Barkan tarafından ileri sürülen «Osmanlı İmparatorluğu'nda toprakların birer devlet memuru niteliğinde olan kimselere görev karşılığı, gelirlerinden yararlanmak üzere verildiği ve bunların toprağın sahibi olmadığı» görüşüne de katılmamaktadır. Boran'a göre, «mülkiyete sahip olmama» durumu çoğunluk kuramda kalmış ve bunlar mülk sahipleri gibi reayanın ürünlerinden yararlanmışlardır. Öte yandan başlangıçta Batı'da da topraklar memur sıfatında olan kimselere hizmet karşılığı dağıtılmış ve toprağın mülkiyet ve yararlanma hakkı birbirinden ayırdedilmiştir. Ancak zamanla ekonomik-teknolojik koşullar güçlü bir merkezi otoritenin kurulmasını engellediğinden, senyörler toprağın gerçek sahipleri haline gelmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaysa merkezi otorite kendi düzenini daha başarıyla yürütebilmiş, beyler memur niteliğini çöküş dönemine kadar sürdürmüşlerdir.(30)

(Osmanlı toplumuyla aynı tipten olmasına karşın) Batı toplumları köklü yapı değişmelerine uğramış,

(30) B. Boran : A.g.y.

ve bu değişme süreci içinde temel kategorileri kapitale dönüşmüştür. Bu terimde, hem üretim araçlarının özel mülkiyeti, hem bu mülkiyetin emek gücünden kopuşu, hem de özel mülkiyetteki üretim araçlarıyla özgür emek gücünün üretimde kullanılmasının sonucu artık-değerin oluşma öğeleri vardır. Batı'da 11. yüzyıldan başlayarak ticaret gelişmiş, bunun sonucu olarak mal isteminin artması endüstriyi güdülemiş ve bu da, teknikte organik enerjiden ve el araçlarından makineye geçiş gibi nitel bir sıçrayışa yol açmıştır. Derebeylik toprak mülkiyeti sisteminin giderilmesi, toprakta ve öteki üretim araçlarında tam özel mülkiyetin kurulması ve ekonominin ağırlık merkezinin endüstriye kayışı burjuvazinin işi olmuştur.

B. Boran'a göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu gelişmeye ayak uyduramayışının iki ana nedeni vardır:

a) Batı, kapitalist sistemi yaratacak olan toplumsal değişmeleri geçirirken, Osmanlı toplumu bütün gücüyle merkezi feodaliteyi kurma çabasındadır. Yani Osmanlı İmparatorluğu Batı'ya oranla gecikmiş bir feodalizm aşamasındadır.

b) Batının Doğu'yla olan ticaretinin ana yolları üzerinde kurulmuş olan Osmanlı İmparatorluğu, bu durumunu koruyabilseydi belki bu değişmelerin etkisi altında aynı doğrultuda gelişmeler gösterebilirdi. Ama coğrafi keşifler sonucu Akdeniz havzası ülkeleri eski ticari önemlerini yitirmiş, Anadoludaki büyük ticaret ve el endüstrisi merkezleri sönmüş ve gerilemiştir. (31)

İşte kapitalist sisteme geçmiş olan Batı'nın 18. yüzyıl sonlarından bu yana Osmanlı İmparatorluğu'nu ham madde kaynağı ve yapım ürünleri pazarı ola-

(31) B. Boran: «Türkiye ve Sosyalizm Sorunları», s. 7-9.

rak çıkarlarına açmak üzere zorlaması sonucu, Batılılaşma hareketleri başlamıştır. (32) Osmanlı toplumunu dışa açılmaya zorlayan Batı kapitalizmi, İmparatorluktan yararlanabilmek için kimi gelişmeleri birliğinde getirmiş ve içte de kapitalist nitelikte yeni gelişmelere yol açmıştır. (33)

Bu yenilikler en çok tarımdaki üst sınıfların işine yaramıştır. Kapitalist yönde bir sanayileşme olamadığı ve Batı kapitalizmi de ülkeyi bir tarım ekonomisi düzeyinde tutmak istediği için, tarım ve toprak mülkiyeti ekonominin temeli olmakta devam etmiş ve toprak sahipliği gerçek ve tam bir mülkiyet haline gelmiştir. 1840'da timar sistemi kaldırılmış, 1858 Kanunu'yla toprakta tam mülkiyet kurulmuştur. Gerçi toprakların çoğu miridir ama bunların «tefviz» yoluyla kişilere geçmesi, devlete ait kuru mülkiyeti soyut bir hak haline sokmuştur. Böylece giderek toprağa sahip olanlar toplumun en güçlü sınıfını oluşturmuştur. Bu tarihten sonra devletle büyük toprak sahipleri arasındaki derebeylik ilişkileri ortadan kalkmış, ama toprak sahipleriyle tarım emekçileri arasında derebeylik kalıntısı ilişkiler süregelmiştir. Derebeylik düzeni tam giderilemediği için taşralı toprak sahipleri sınıfı varlığını korumuştur. (34)

Yukarda özetlendiği gibi, toplumlarda yapısal değişmelerin ana kaynağının temelce, iç ya da dış devingenlik olduğu görüşüyle B. Boran, Batı toplumlarının derebeylikten kapitalizme iç değişmeler sonucu dönüşmesine karşılık, Osmanlı toplumunun Batının gelişmiş ülkelerinin etkisiyle yeni bir düzene geçtiğini belirt-

(32) B. Boran: A.g.y., s. 9.

(33) B. Boran : A.g.y., s. 13.

(34) B. Boran : A.g.y., s. 15

mektedir. Böylelikle Batı feodalizmiyle Osmanlı feodalizmi arasında içten ve dıştan evrimleşme bakımından önemli bir yapısal ayrımı kabul ederken, bir toplum tipinin yapısal niteliğini belirleyen temel etmenler arasında en başta gelen evrimleşme devingenliğini yokumsamış, böylelikle bir yapıyı nitelerken onun değişerek yeni ve belirli bir tipe doğru gelişmenin önkoşullarını hazırlama gücünde olup olmadığını gözden kaçırmıştır. Başka bir deyişle, toplumların iç ya da dış devingenlikle değişip gelişmelerini yapısal bir nitelik olarak belirlerken, iç ve dış koşullarla evrimleşmiş iki ayrı yapıyı aynı tipten sayabilmiştir.

Yani B. Boran, Osmanlı toplumunda kapitalizm öncesi dönemin feodal olup olmadığını tartışırken, bilimsel bir yaklaşımla, yapılar arasında, somut görünüşleri bir yana bırakarak toplum tiplerinin yapısal niteliğini belirleyen temel etmenler açısından benzerlikleri araştırmıştır. Bu yaklaşımla, feodal tipin belirleyici özellikleri olan «toprak mülkiyeti, toprak rantı ve servaj sistemi» açısından çözümlediği Osmanlı toplum yapısını bu özellikleri taşıması nedeniyle feodal toplum tipi içinde ele almıştır. Ama ilerde gösterileceği gibi, bir toplum tipinin yapısal niteliğini belirleyen etmenlerden en önemlisi olan ve o tipin tarihsel evrim sürecindeki yerini belirten gelişme devingenliğini yokumsadığı için çözümlemesi yetersiz kalmıştır.

Gerçekten B. Boran'a göre zamansal (kronolojik) ve varlıksal (ontolojik) olarak aynı tipten sayılan iki toplum yapısından biri içten değişmelere uğrarken, ötekisi bu değişmelere yabancı kalmış ve kendisiyle aynı tipten değişerek evrimleşmiştir. Daha açık bir deyişle, ikisi de feodal olan Batı toplumlarının yapısıyla çağdaşı Osmanlı toplum yapısından ilki, kendi iç koşullarıyla

değişmeye uğrayarak daha ileri bir aşama olan kapitalizme dönüşürken, ötekisi ancak dış kapitalizmin etkisiyle değişebilmiştir. Toplumbilim yasaları uyarınca, bir toplum tipinin temel kategorisi, biçimlenirken geliştirdiği iç çelişkilerle yeni ve belirli bir tipe dönüşme koşullarını hazırlamaktır. Başka bir deyişle, feodal üretim biçimi, tarihsel evrim çizgisi içinde kaptalizmin ön koşullarını iç çelişkileriyle hazırlayan bir aşama olarak anlam kazanır. Bu bakımdan, bu temel kategoriden yoksun bir yapıyı feodal saymak, bir üretim biçimini tarihsel akış içindeki yerinden çekip çıkarmak ya da toplum tiplerini tarihsel süreçten soyutlamak olur.

Oysa B. Boran, Osmanlı toplumunun Batıdaki gelişmelere ayak uyduramayışını ya da iç değişmelerle kapitalist aşamaya dönüşemeyişini, a) Osmanlı İmparatorluğu'nun gecikmiş bir feodalizm aşamasında bulunmasına, b) Batının coğrafi keşifleri sonucu ana ticaret yollarının değişmiş olmasına bağlamaktadır.

Osmanlı toplum yapısının iç koşullarla kapitalizme doğru gelişemeyişini, tarihsel evrimde gecikmeyle ya da Batının kapitalizmin önkoşullarını hazırladığı bir çağda geleneksel yapısını korumasıyla açıklamak, bu yapının değişmeyi önleyici ya da geciktirici bir nitelik taşıdığını, ayrı bir yapısal nitelikte olduğunu kabul etmek demektir.

Osmanlı toplumunun gecikmesini ya da Batının ön almasını, ana ticaret yollarının değişmesine bağlamaksa, toplum tiplerinin evrimini, bu tiplerin evrimleşme yasalarına aykırı olarak rastlantısal ve özel bir tarihsel nedenle açıklamak anlamına gelir. Oysa üretim biçimlerinin evrimleşmesi, tarihsel rastlantıların değil, her üretim biçiminin kendi iç çelişkilerinin hazırladığı değişmelerin ürünüdür. Tarihsel olaylar bu gelişmelerin sonucu ya da somut yansımalarıdır. Yoksa, toplum-

ların gelişme yasalarından söz etmek olanağı kalmayacak ve toplumsal evrimin güdüsünü tarihsel rastlantılara bağlamak gerekecektir. Bu nedenle, coğrafi keşifler, toplum tipinin değişmesinin nedeni değil, sonucudur: Feodalizmden kapitalizme geçişte ilk birikim çağının kıtalararası yağmaya duyduğu gereksinmenin ürünü, teknik ilerleme ve ticaretin hacimce gelişmesinin doğal bir açılımıdır. Kısacası, bir toplum yapısının tipolojisini yaparken o yapıda söz konusu tipi izleyecek aşamanın önkoşullarının oluşup oluşmadığına bakmak gerekir.

Öte yandan Anadolu toplumlarının yapısal evrimine eğilen Kurthan Fişek de, B. Boran'ı izleyerek bir toplumsal yapının çözümlenmesi sırasında «temel nitelik»in ele alınması gereğine değinmektedir. K. Fişek'e göre:

«Bir toplumsal yapının egemen niteliğini belirlemek için kesin soyutlamalara gitmek, çevresel kimi özellikleri ayıklamak ve temel çelişkinin ne olduğunu saptamak gerekir. Bu açıdan ele alındığında, feodal bir yapının evrensel çelişkisi, başlangıçta toprakkulları ve topraksoylular arasındaki çelişki, daha sonraları da kentlerle köyler arasındaki dengenin giderek ilkinden yana bozulmasıdır. Yalnızca toprak mülkiyetinin devlet elinde oluşuna bakarak Anadolu toplumlarında toprakkulu-topraksoylu çelişkisinin olmadığını söylemek yanıltıcıdır.» ([35])

Burada K. Fişek'in, «temel çelişki»yi bir yapının belirleyici niteliği olarak ele adığı ve bu yakaşımla aynı çelişkinin varlığından yola çıkarak Osmanlı top-

(35) Kurthan Fişek: «Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı», s. 9-10 n.

lumunu feodal saydığı anlaşılmaktadır. Oysa bilindiği gibi, bir yapıda temel çelişkinin varlığı, o yapıda, bağlı olduğu tipin iç-evrimleşme özelliğinin bulunup bulunmadığı araştırılarak saptanır. Tarihsel evrim süreci içinde çelişkiler yeni ve belirli bir tipe dönüşme devingenliğinin temel etmeni olarak anlam kazanır. Belli bir çelişkinin türü de bu evrim sürecindeki işleviyle belirir. Bir yapıdaki çelişkinin feodal olup olmadığı, o yapıda iç değişmelerle kapitalizmin önkoşullarının hazırlanmış olup olmadığına bakılarak anlaşılır. Bu açıdan, Osmanlı toplumunun temel çelişkisini feodal sayabilmek için onda iç değişmelerle kapitalizmin önkoşullarının oluştuğunu göstermek gerekir.

Oysa Fişek, bir yandan «Azgelişmiş ülkelerde kapitalistleşme sürecinin başlatıcısı, düzenin kendi iç çelişkileridir. Bir başka deyişle gerek sanayi ve gerekse tarım kesiminde, köyler ve kentler arasındaki toplumsal işbölümünün keskinleşmesine koşut olarak üretim güçlerinin gelişmesidir.» ([36]) diyerek Anadolu toplumlarında evrimleşme gizil gücünü varsaymakta, öte yandan «19. yüzyılın dönemecine gelindiğinde, ekonominin dışa bağımlı niteliğinin sonucu olarak, feodal yapının giderek çözüldüğünü ve yavaş da olsa yerini kapitalist ilişkilerin aldığını görüyoruz» ([37]) sözleriyle yapının değişmesini dış devingenliğe bağlamaya çalışmaktadır.

Kuşkusuz ki, bir yapının içinde bulunduğu ilişkilerin önkoşullarının kendi geçmişinde hazırlanmış olmasıyla, dış etkilerin ürünü olması arasında niteliksel ayrımlar vardır.

---

(36) K. Fişek: A.g.y., s. 13

(37) K. Fişek A.g.y., s. 27

Bu durum, egemen ilişkilerin salt içinde belirdiği somut biçimi değil, tüm yapının biçimlenişini belirleyecek kadar önemli olabilir.

Son olarak aynı yöntemsel yaklaşımla Osmanlı toplumunun yapısını feodal olarak niteleyen M. Erdost'un görüşü üzerinde durmak yararlı olacaktır.

M. Erdost, üretim ilişkileri açısından Osmanlı devlet yönetiminin gerçekte merkezi feodal devlet niteliğinin belirtilerini taşıdığı kanısındadır.

M. Erdost'a göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi feodal devlet yönünde geliştirilen üretim ilişkileri Selçuklulardan, Anadolu Beyliklerinden gelen bir kökene sahiptir. Dalga dalga Anadolu'ya gelerek, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dakiler dışında, toprağa yerleşen Oğuz boylarının dağınık bir biçimde yerleşmeleri, esnaf ve zanaat örgütlerinin egemen olduğu «şehir iktisadi birimleri»ne bağlanmaları yüzünden kandaş topluluklar ve klan aristokrasisi parçalanmıştır. Selçuklu devletinin yıkılışından sonra Anadolu beyliklerinin ayakta kalışı, kentlerin birer «iktisadi birim» olmalarıyla açıklanabilir.

Osman Bey'in, «emerat (bevlik)»i bir «fief» olarak alıp kurduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli fetihleri, küçük feodal beylerin yerini büyük feodal devletin almasıdır. Osmanlı İmparatorluğu, askeri-feodal bir devlettir. Feodal devletin «iktisadi birimi» tarımda küçük çiftçi işletmeleridir; ekonomik birimler bakımından birbirlerinden bağımsız olan küçük çiftçi işletmeleri bir araya getirilerek askeri merkezileşmeyi sağlayan timar birlikleri oluşturulmuştur. Başka bir deyişle, feodal üretim ilişkilerinin merkezleşmesiyle büyük feodal devletin kuruluşu askerileşme temeline göre düzenlenmiş ve bu askeri merkezileşme timar rejimiyle ger-

çekleştirilmiştir. Timar rejimi, feodal birimlerin, askeri amaçlarla büyük feodal devlet biçiminde birliğini sağlamıştır.

Erdost, Osmanlı İmparatorluğu'nda üretici sınıfla toprağın sahipleri arasındaki ilişkileri üç kümede toplamaktadır:

a) Malikane - Divani sistemi: Toprağın kişilere, reayanın devlete ait olduğu bu sistemde, reaya'yla devlet arasındaki bağımlılık, büyük feodal aile olan Osmanlılarla yarı köle bir sınıf arasındaki bağlılıktır.

b) Ortakçı kullar: Özellikle savaş esirlerinden oluşan bu kullar, köleyle serf arasında bir yer tutmaktadır.

c) Timar rejimi: En geniş olarak uygulanan ve askeri bir sistem olan timar, Osmanlı rejiminde, Selçuklu devletinin zanaat ve ticaret merkezleri olan kentlerin çevresinde toplanan bağımsız ekonomik birimleri merkeze bağlayarak askeri feodal devletin merkezileşmesini sağlayan en önemli bir öğe olmuştur. Bu sistemde de reaya, sınıf değiştiremediği gibi toprağa bağlı kalmıştır.

Erdost'a göre, « şimdiye kadar daima reaya'yla timar sahibi arasındaki ilişkiler gözönüne alınmış ve sonunda reaya üzerinde hukuki ve idari haklara timar sahibinin değil, devletin sahip bulunması dolayısıyla bu bağımlılığın Batı Avrupa feodalizmi modeline uymadığı sonucuna varılarak, Osmanlılarda üretimin feodal olmadığı veya reayanın hür köylü olduğu görüşüne varılmıştır. Oysa Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı Avrupa'da olduğu gibi küçüklü büyüklü ve birbirinden bağımsız feodal birlikler değil, devletin genişliğini kucaklayan tek feodal vardır ve bu, devletin sahibi Osmanlı ailesidir.» Buna göre, reayanın bağımlılığını ve timar sahibinin yetkilerini belirleyen, devleti temsil

eden Osmanlı ailesidir. Dirlik ve öteki toprak sahipleri, reaya üzerindeki «hukuki ve idari» yetkileri bakımından ikinci derecede feodaller sayılmak gerekir. Timar rejiminin ortadan kalkmasıyla timar ve toprak sahipleri (feodal öğeler) biraz daha bağımsızlaşmış ve toprakları kendi üzerlerine tapulamışlardır. Köylüyle devlet arasında «aşar» aracılığıyla henüz süregelen feodal bağımlılık, küçük burjuva niteliğinde bir devrim olan Cumhuriyet döneminde sona erdirilerek feodal devletin yıkılması tamamlanmıştır.

Ama böylelikle, feodal birimler daha serbest hale gelmişler ve para ekonomisinin gelişmesiyle daha da güçlenmişlerdir. O halde, Edost'a göre, Cumhuriyet, reayanın devlete bağlarını, feodal bağlardan ulusal bağlar düzeyine yükseltmiş, ama büyük toprak sahibiyle köylü arasındaki feodal bağımlılığa dokunamamıştır.

Feodal devlette merkezi birliğin çözülmesine yol açan nedenler:

a) Savaş ganimetlerinin tükenmesi, b) timar rejiminin bozulması, c) feodal merkezileşmenin parçalanmasına karşın kapitalizmin gelişememesidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitalizmin gelişmesini engelleyen etmenlerse, a) feodalizmin merkezi niteliği, yani servetin ticaret ve zanaat merkezlerinde değil, sarayda toplanması; b) Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa'da bollaşan altınla İmparatorluktaki hammadde kaynaklarının emilmesi; c) kapitülasyonlar ve ticaret anlaşmalarının ülkeyi açık pazar haline getirmiş olmasıdır. (38)

(38) Muzaffer Erdost: «Türkiye Sosyalizmi ve Sosyalizm», s. 64-77.

Demek ki, Osmanlı toplumu feodal birimlere bölünmemiş ve askeri-feodal bir merkeziyetçilik dolayısıyla iç sınıf çelişkileri geciktirilmiş olmakla birlikte, kapitalizme geçecek bir iç devingenlik kazanırken, çeşitli iç etkenlerin yanında, kapitalist dünya pazarının etkisinde, kapitalist süreç yarı-sömürgeleşmeye yönelmiştir. Ama feodal üretim ilişkilerinin merkezi niteliğinin parçalanması sonucu, tarımda, küçük tarım işletmelerinin önemli bir bölümü serbest hale gelmeye, kasaba ve kentlerde lonca törelerinden sıyrılmış kent küçük burjuvazisi görülmeye başlamıştır. Böylelikle ekonomik yapı, egemen feodal niteliğine karşın kendi bağrında, kapitalizmin filizlendiği, uluslaşma döneminin başladığı bir düzeye ulaşmıştır. (39)

Ama Türkiye'de feodal devletin yıkılışının nedeni, burjuvazinin bir devrim yapacak kadar gelişmiş ve güçlenmiş olmasında değil, parçalanmakta ve çökmekte olan feodal devletin, ulusal kurtuluş devinimi karşısında emperyalizmle işbirliği yapmış olmasında gizlidir. Bu devrimi yöneten ve küçük burjuvazinin çıkarlarını yansıtan «küçük burjuva bürokrasisi»nin egemen bir görünüş kazanmasının başlıca nedenleri, M. Erdost'a göre;

a) Kapitalizmin henüz gelişme aşamasında bulunması, feodal alt yapınınsa henüz yıkılmamış olması,

b) Kapitalist pazarın kurulduğu yerlerde bile, feodal kültür ve törelerin tümüyle ortadan kalkmaması,

c) Uluslaşmanın tamamlanmamış olması,

d) Burjuva toplumuna özgü sınıfların, «cebir» öğesini parçalayıcı güçler haline gelmemiş olmasıdır. (40)

---

(39) M. Erdost : A.g.y., s. 77.

(40) M. Erdost : A.g.y., s. 82-83

Görüldüğü gibi, M. Erdost'a göre, Osmanlı devleti, merkezi bir «askeri-feodal» devlettir. Merkezileşmeyi sağlayan, bağımsız ekonomik birimler niteliğindeki çiftçi işletmelerini bir araya getiren timar rejimidir. Bu rejim feodal birimlerin askeri amaçlarla büyük bir feodal devlet biçiminde birliğini gerçekleştirmiştir. Reaya'nın timar sahibiyle olan ilişkilerinden çok, devletle ilişkilerine ağırlık veren M. Erdost, Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin sahibi olan Osmanlı ailesinin devletin genişliğini kucaklayan tek feodal olduğu kanısındadır. M. Erdost'a göre, devletle köylü arasındaki feodal ilişkiler timar rejimi ve «aşar»ın kalkmasıyla sona ermiş, ancak kapitalizmin gelişmemiş olması yüzünden feodallerle köylü arasındaki ekonomik bağımlılık süregelmiştir.

M. Erdost'u, Osmanlı toplum yapısı için feodalizmi önerenlerden ayıran başlıca özellik, ötekilerin çeşitli nedenlerle bu yapının değişerek kapitalizme dönüştüğünü kabul etmelerine karşılık, onun, tarım kesiminde günümüz için bile feodal ilişkileri egemen ilişki biçimi saymasıdır.

Bununla birlikte, B. Boran'ın deyişiyle Osmanlı toplumunu «merkezi bir feodalite» olarak niteliyen M. Erdost, feodalizmi savunan başkaları gibi, marxcı tarih anlayışıyla ya da toplum tiplerinin tarihsel evrimini yöneten yasalarla boğdaşmaz bir tutum içindedir. Şöyle ki;

Tarihin diyalektiği ya da çelişkiler içinde gelişen tarihin mantığı her evrim aşamasının ya da her toplum tipinin önkoşullarını bir önceki aşamada bulması ve kendi içinde geliştirdiği çelişkiyle bir sonraki tipin koşullarını hazırlaması biçiminde belirir. Başka bir deyişle, toplum tiplerinin evrimini yöneten yasaya göre, her toplum tipi, iç çelişkisinin niteliği bakımından an-

cak belirli bir tipten kaynaklandığı gibi, ancak belirli bir tipe dönüşür.

Bu nedenledir ki toplum tiplerine tarihsel süreç içinde bir yer ve anlam kazandıran ayırıcı özellik, toplum tiplerini belirleyen ana nitelik, onların devingenliğidir. Buna göre, tek tek toplum yapıları bu tipler açısından çözümlenirken, bu yapılarda, söz konusu temel niteliğin ya da «belirli» bir tipe dönüşme devingenliğinin bulunup bulunmadığını araştırmak birincil bir önem taşır.

Somut örneğiyle belirtmek gerekirse, bir tarihsel evrim aşaması olarak «feodalizm» tarihsel süreç içinde, iç çelişkisiyle belirli bir tipin, «kapitalist» toplum tipinin önkoşullarını hazırlamış olmakla bir anlam kazanır ve tanımlanır. Çeşitli toplum yapılarında değişik somut biçimler içinde beliren feodal ilişkilere damgasını vuran özellik budur. Bu bakımdan, ilerde görüleceği gibi, emeğin özgürleşme süreci içinde kapitalizmin önkoşulları olan özgür işgücü ve servetin sermayeye dönüşme koşullarını iç çelişmeleriyle yaratan her yapı feodaldir. Tersine söylenirse, kapitalizmin tarihsel önkoşullarını iç değişmelerle hazırlamayan bir yapıyı feodal olarak nitelemek, tarihin mantığına aykırıdır. Bu nedenle, «sipahi-senyör», «reaya-serf» benzerliğinden yola çıkarak «sipahi-reaya» ya da «feodal Osmanlı ailesi-köylü» karşıtlıklarına bakarak Osmanlı toplumunu feodal saymak olanaklı değildir. Önemli olan, bu iç çelişkinin, feodal bir yapının bağrında kaçınılmaz biçimde oluşan kapitalist ilişkileri yaratıp yaratmadığıdır. Osmanlı toplumunun kendiliğinden kapitalizme dönüşmediği ise, bilinen bir gerçektir.

Şüphesiz ki bir yapı, dış devingenlik yoluyla, iç koşullarla varmadığı belirli bir toplum tipine dönüşebilir. Osmanlı toplum yapısında, Batı kapitalizminin et-

kisiyle kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşması buna bir örnektir. Ama bu durumda, o yapının kapitalizmin hazırlayıcısı bir öncel aşamadan, yani «feodalizm» den geçtiğini ileri sürmek, toplum tiplerinin evrim yasalarının mantığına aykırıdır. Böyle bir tutumun, söz konusu toplum yapısını, feodal bir öncel aşama temeli üzerinde çözümlerken, ayırıcı nitelik ve çelişkiyi belirlemede yanılgılara düşmesi kaçınılmazdır.

Bu açıdan bakıldığında M. Erdost'un, öteki feodalizm savunucularının da karşılaştığı bir güçlükle hesaplaşırken tutarlı olmayan açıklamalar yaptığı görülmektedir. Gerçekten, bir yandan «askeri - feodal bir merkeziyetçilik» yüzünden iç sınıf «çelişkileri»nin gecikmesine karşın, Osmanlı toplumunun kapitalizme geçecek bir iç devingenlik kazandığını öne sürerken, bir yandan da çeşitli etmenlerle Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitalizmin gelişme olanağı bulamadığını belirtmektedir. M. Erdost'a göre, Osmanlı toplumunda kapitalizmin gelişmesini engelleyen etmenlerin başında, feodalizmin merkezi niteliği, yani servetin ticaret ve zanaat merkezlerinde değil, sarayda toplanması gelmektedir. Bu durum, Osmanlı toplumunun, ana niteliğiyle kapitalist gelişmeyi engelleyici bir yapıda olması ya da feodalizmin temel niteliğinden yoksun bulunması demektir.

Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitalizmin gelişemeyişi, onun, hammadde kaynaklarının emilmesi ve açık pazar haline getirilmiş olması gibi dış nedenlerle açıklandığında, feodal sayılan iki yapıdan birinin kapitalist ve sömürgeci bir yayılma düzeyine ulaşmasına karşılık, ötekinin niçin geleneksel niteliğini koruduğu sorusunu tutarlı olarak yanıtlamaya olanak yoktur. Gerçekten bu durumda, belli bir aşamaya

kadar Osmanlı toplumuyla tip bakımından aynı sayılan Batı'nın, hızla kapitalizme geçişi açıklanmadan kalacaktır. Kimilerinin yaptığı gibi üretim ilişkilerindeki bu köklü değişimi bir takım özel tarihsel olaylarla açıklamak, toplumbilimlerinin yöntemine aykırı düşecektir. Bu durumda yapılabilecek tek temelli açıklama, - M. Erdost'un da kabul ettiği gibi - Osmanlı toplumunun iç yapısının, feodal tipin gelişme devingenliğini taşımadığı yolunda olacaktır.

Öte yandan M. Erdost, Osmanlı toplumunda kapitalist gelişmeyi engelleyici bir etmen olan bu merkezi birliğin çözülmesini başlıca iki nedene bağlamaktadır;

a) Savaş ganimetlerinin tükenmesi, b) timar rejiminin bozulması. Ama, ilerde görüleceği gibi, merkezi birliği parçalayan bu iki olay da, yapının iç değişmelerinin değil, Batının etkisiyle İmparatorlukta beliren toplam başkalaşmanın birer sonucudur. Yani biri, Batı'nın daha ileri bir teknolojiye dayanan askeri gücü, ötekiyse Batı'daki köklü değişmelerin İmparatorlukta yarattığı mali krizin yol açtığı olaylardır.

Ayrıca, Batı'nın etkisiyle timar rejiminin çözülmesi, merkezi üretim örgütlenmesinin çözülmesine ve bu da - M. Erdost'un da belirttiği gibi - tarim kesiminde küçük işletmelerin geniş ölçüde serbestleşmesine ortam hazırlamıştır. Bu, küçük burjuva toprak mülkiyetinin doğuşu demektir. Oysa yine M. Erdost - aykırı bir tutumla - timar rejiminin bozulmasını feodallerin bağımsızlaşması saymaktadır.

Yine M. Erdost, bir yandan Türkiye'de, Kurtuluş Savaşı döneminde feodal devleti yıkmayı başaran «orta ve az topraklı köylünün nüfus çoğunluğunu teşkil ettiğini ve dolayısıyla köy ve şehir burjuvazisinin en

kalabalık nüfus durumunda bulunduğunu» (41) kabul etmekle birlikte, varlığı küçük tarım burjuvazisiyle ters düşen bir feodal yapının günümüzde bile egemen olduğunu savunmaktadır. Köy ve kent burjuvazisinin nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu bir toplumda, feodal ilişkilerin egemenliğinden söz etmek çelişmeli olmaktadır.

Son olarak M. Erdost'un, kimi tarihsel koşullardan ötürü özgül görünüşler taşıyan, ama egemen üretim ilişkisi açısından önemli bir ayrım göstermeyen Doğu'nun belli kesimlerindeki yapıyı - üstelik aykırı bir takım tipolojilerle (42) - genelleştirme eğiliminde olduğu görülmektedir.

Doğu ya da Asya Tipini Savunanlar

Son yıllarda, toplum tipolojisi alanında, Doğu ya da Asya toplumları üzerinde Marx'ın uzun bir süre unutulan ya da unutulmaya bırakılan görüşlerinden yola çıkılarak yeni bir model ya da biçim geliştirilmiştir. «Asya - tipi Üretim Biçimi» olarak adlandırılan bu modelin, Doğu toplumlarının ya da yeterince gelişme-

---

(41) M Erdost : A.g.y., s. 82.

(42) M. Erdost, Şemdinli'de gözlenen mülkiyet ilişkilerini, «feodal», «yarı-feodal» ve «klan-feodalizmi» olarak nitelemektedir. Burada, sosyal örgüt biçimlerinin üretim biçimlerine bağlı olarak değiştiği gerçeği gözden kaçırılmaktadır. Çünkü «klan», ilkel üretim biçimi aşamasında karşılaşılan bir sosyal örgüt türüdür. Feodalitenin sosyal örgüt biçimleri başkadır. Bu bakımdan, «klan-feodalizm»i, karşıtlık içeren bir deyimdir.

miş ülkelerin yapılarını çözümlemede elverişli bir kavram çerçevesi ve çalışma varsayımı olabileceği gerekçesiyle bir Doğu toplumu olan Osmanlı İmparatorluğunun tipolojisinde temel alındığı görülmüştür.

Sözgelimi azgelişmişliğin tarihsel nedenlerini araştıran Niyazi Berkes'in, Osmanlı toplum yapısını kesin olarak bir kategoriye sokmaktan kaçınmakla birlikte, Marx'ın ATÜB terminolojisini kullanarak, onu, Batı tipinden farklı «Doğu ya da Asya sistemi»nden saydığı anlaşılmaktadır.

Berkes'e göre, «Doğu'da feodaller yok»tur, onun yerine toprağın başında, bu toprakların ve gerçekte tüm mülkün sahibi sayılan «hükümdar»ın bir tür kahyası olan ve hükümdara askerlik borçlu bulunan sipahi vardır. Reaya denen çiftçi, toprağın «maliki» değil, fakat onun gözetimi altında kullanıcısı; serf ya da köle değil, kalıtımlı devlet kiracısıdır. Lonca ve esnaf da bulunmakla birlikte, Avrupa'da olduğunun tersine «beledi otonomileri» azdır, yani devletin daha çok denetimi altındadır.

Gerçi Asya'da Batı feodalizmine yaklaşan biçimler, Tavaifülmüluk denilen zamanlarda feodal yönetimler, hatta ahi'lerde olduğu gibi kent cumhuriyet biçimleri bile görülmektedir. Ancak, Doğu'da egemen eğilim ve en sürekli olan düzen, padişah imparatorluğu düzenidir. Bu devlet türü, sulama, güvenlik, bayındırlık işleri, vergi gibi, Marx ve Engels'in önemle sözünü ettikleri «sosyal fonksiyonlar»ı sağlamaktadır. Sipahi, feodalden farklı olarak üreticinin kendisi olmamakla birlikte, tarımsal üretimin bir çeşit «menecer»i rolündedir.

Asya toplumlarında genel olarak devlet, sınıflardan kopmuş bir yöneticiler başlığıdır. Onların yöneti-

ciliğini belirleyen toplumsal sınıfların çıkarları değildir. Tersine toplumsal sınıfların durumunu yönetici kadronun «mali, siyasi, askeri» düşünceleri belirler.

Doğu'da bir çok yerlerde köyler ve kasabalar, birbirlerinden büyük uzaklıklarla ayrılırlar ve içlerinde sakladıkları tarım - zanaat bileşimiyle kendilerine bir yeterlik sağlarlar. Bunlar, Marx'ın gösterdiği gibi, bu geleneksel sistemde kendi yaşamlarının koşullarını içlerinde saklayan kendine yeterli birimcikler oldukları için, uzun süre bu başlık (devlet) tan kopuk durumda oluşlarının bilincine bile varmadan süregelmişlerdir.

Batı'da oluşan bir yeni durumun (global devrimin) etkilerini göstermesiyle, Doğu ve Asya ülkelerinde geleneksel yapılardaki değişmeler başlamıştır. Bu devrim (kapitalizm), Berkes'e göre, Batı feodalizminin «yüksek meziyetleri»nin değil, bir tarihsel olayın, Batı Avrupa'nın kent ve pazarlarının birdenbire gelişmesini sağlayan, dünya ticaretinde Atlantik kıyıları yoluyla gerçekleşen temelli bir yapı, hacim ve yön değişikliği olayının sonucudur. 15 yüzyıl ortalarından başlayan, 16. yüzyıl sonunda etkilerini gösteren denizaşırı ticaret devinimleri ve yeni dünyanın keşfi, Doğu-Batı ticaretinin Asya ve Yakındoğu ülkelerinin elinden çıkmasına ve Avrupalıların para sermayesiyle donanmasına olanak sağlamıştır.

İşte «dışardan gelen para ve emtia (mal) ekonomisi» Doğu toplumlarının yapısını etkilemiş ve «yeni ticaretin getirdiği para enflasyonu» bunların ekonomisini altüst etmiştir. Öte yandan, yine devletin mali sıkıntısı yüzünden ve artık toplama gücünde olmadığı toprak gelirlerini sağlamak için başvurduğu (Batı feodalinden değişik bir tip olarak) «derebeyler» belirmiş-

tir. Çeşitli kökenlerden gelen bu derebeyler bir aristokrat (soylu) sınıf değildir. (43)

Çünkü, Berkes'e göre, Doğu sistemlerinde aristokrasi yoktur, bu sistemler aristokrasi düşmanıdır. Tek despot'un altında aristokrasi olamayacağı gibi, onun yönetici organları (kapıkulları), toplumsal köklerinden çekilip alınmış kişiler oldukları için aristokrat olamazlar. «Feodalizm derebeylik değildir, ne Batı tarihinde derebeylik vardır, ne de Doğu'da feodalizm. İkisi arasında, Doğu ve Batı sistemleri arasındaki kadar fark vardır. Doğuda, derebeylikten kapitalizmin gelişememiş olması sorununu anlamak açısından da önemli olan bir fark vardır. Derebeyi Avrupa feodali değildir ve eğer belirli tarihsel şartlar olsaydı mümkün olabilecek olan kapitalizmin gelişmesinin meydana gelmesinde onun feodal değil derebeyi olmasının büyük rolü vardır. Feodalizmin bulunduğu yerlerde, kapitalist ekonominin ona karşıt gelişmesi görüldüğü halde, derebeyliğin bulunduğu hiçbir yerde kapitalizm gelişememiştir. Bunun nedeni, derebeyliğin, Batı sömürgeciliğiyle emperyalizmin bir yaratığı olması ve bu parazit türün ancak Doğu ülkelerine özgü bir tip olmasıdır. Derebeylik, elde edilen artık ürünün yeniden üretime yatırılmadığı bir yoksulluk üretimidir. Derebeyler hiçbir zaman kapitalist olamamışlardır.» (44)

Öte yandan, Batı ekonomisinin etkisiyle, hammadde darlığı ve parasızlık nedeniyle esnaf ve zanaatçılık

---

(43) N. Berkes : «Azgelişmişliğin Tarihsel Nedenleri: V. Doğu Toplumlarının Yapıları ve Bu Yapıların Bozuluşu», Yön, sayı 186 (21 Ekim 1966).

(44) N. Berkes : «Azgelişmişliğin Tarihsel Nedenleri: VIII. Batı Sömürgeciliği Hangi Reformları Getirir?» Yön, sayı 190 (18 Kasım 1966).

sürekli olarak çökmüş, reaya ise, özel toprak mülkiyetine kavuşamayışı bir yana, devletin sağladığı toplumsal hizmetlerden yoksun kalmıştır. Devletlerin gerçekte değilse bile hukukca yıkılması, köy ve kasaba birimlerini birbiriyle ilişkisiz parçalar durumuna sokmuş ve tarım - zenaat bileşimiyle sağladığı yeterliği yitirmelerine yol açmıştır. Gerçi, zaman zaman bir çok köylü kentlere akın etme eğilimi göstermiştir ama kentlerde Batıda olduğu gibi onları emecek sermaye işletici yatırımlar olmadığından, çoğu ya kentlere sokulmamış ya da kentlerde yoksul yığınlar oluşturmuştur. Bu bakımdan N. Berkes'e göre, 17. yüzyıldan başlayarak geleneksel Doğu ve Asya sistemlerinden söz etmenin olanağı yoktur. (45)

17. yüzyılda Osmanlı toprak rejimi tümüyle çökmüş, tarımsal üretim düşmüş, dış ticaret olduğu gibi Batılı deniz ticaret şirketlerinin tekeli altına girmiştir. Ticaret dengesinin bozulması yüzünden İmparatorluk artık kesin olarak hammadde ülkesi durumuna gelmiştir. Bu nedenle zaten 16. yüzyıl sonu dünya fiyat devrimi ve yarattığı mali krizden sonra sarsılmış olan Türk maliyesi, altın ve gümüş varlığını dışarıya akıtmaya başlamış, tüm bu etkilerle devlet, esnaf ve köylü ekonomik anlamda büyük darbeler yemiştir. (46)

18. yüzyıldan sonra, Doğu sistemlerinde başlıca birkaç biçim ve yön belirmiştir:

Türkiye gibi ülkelerde beliren biçim, geleneksel sistemin aşına aşına yok olması, ülke üzerinde derebeylerle yabancı devletlerin yaptığı parçalayıcı baskılar altında eski sistemin başkalaşmış öğeleri olarak «hü-

(45) N. Berkes : A.g.y., Yön, sayı 186.

(46) N. Berkes : «İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?», s. 11.

kümdar, bürokrasi ve ordu» üçüzünün egemenliğinin süregelmesidir. (47)

Görüldüğü gibi N. Berkes, Doğu toplumları ve Osmanlı toplum yapısını, açıkca «Asya tipi» olarak nitelememişse de Marx ve Engels'in «Asya üretim biçimi» ne ilişkin görüşleri açısından çözümleyerek Batı feodal toplumundan olan ayrımlarını belirlemiştir. Doğu toplumlarının yapısı feodal değil, toplumsal işlevleri yerine getiren despotik bir «padişah imparatorluğu»dur. Aristokrasiye yer vermeyen bu yapıda sipahiler, feodallerden farklı olarak, mülk sahibi olan hükümdarın görevli kahyasıdır. Serften farklı olarak devletin kiracısı durumundaki reayanın yaşadığı köyler ve kasabalar, birbirinden ayrı ve tarım - zanaat birliğiyle kendine yeterli birimlerdir. Bu geleneksel yapı, Batı'daki değişmelerin etkisiyle değişmiştir.

Berkes'in Doğu toplumları için çizdiği model, ilerde görüleceği gibi, Marx'ın Asya tipi olarak adlandırdığı modeldir. Bu modelin Osmanlı İmparatorluğu'na uygunluğu, aynı doğrultuda geliştirilen bir başka görüş ele alındıktan sonra tartışılacaktır. Bununla birlikte, bu aşamada, Berkes'in çözümlenmesinde karşılaşılan bazı sorunlara değinmek yerinde olacaktır.

Önce N. Berkes'in, toplum tiplerinin tarihsel evrimi konusunda karşıt iki görüşü birden benimsediği anlaşılmaktadır. Gerçekten N. Berkes, bir yandan Batı kapitalizminin, feodalizmin değil, bir tarihsel olayın, yani dünya ticaretindeki temelli değişikliğin ürünü olduğunu leri sürerken, öte yandan, feodalizmin bulunduğu yerlerde, kapitalist ekonominin ona karşıt gelişmesinin görüldüğünü belirterek kapitalizmi feodaliz-

(47) N. Berkes : A.g.y., Yön, sayı 186.

min iç çelişkisiyle hazırlanmış saymaktadır. Toplumbilim literatürümüzde Doğu - Batı ayrımı temellendirilirken, tiplerin evriminde birine tarihçi, ötekine toplumbilimci denebilecek bu iki karşıt açıklama yolundan kimi zaman - N. Berkes'te olduğu gibi - her ikisinin birlikte kullanıldığı, çoğunlukla da ilkine başvurulduğu görülmektedir.

Tarihin belli bir aşamasına kadar, toplum yapılarının gelişmesinde iç evrimleşme devingenliğinin, dış devingenliğe oranla belirleyici olduğunu hesaba katmayan bu tutuma N. Berkes'in-belli koşulların gerçekleşmesi durumunda Osmanlı toplumunun kendiliğinden kapitalizme dönüşebileceği yolundaki-görüşünde de rastlanmaktadır. Gerçekten N. Berkes, bir yandan Batı kapitalizminin feodalizme karşıt bir tip olarak geliştiğini öne sürerken, bir yandan da feodal saymadığı Osmanlı İmparatorluğu'nun kendiliğinden kapitalizme doğru gelişebileceğini varsayarak karşıt açıklamalar yapmaktadır. Öte yandan Osmanlı toplumunu, Marx'ın «gelişmeye en çok direnen, iç devingenliği en düşük» bir tip olarak tasarladığı «asya-tipi»nden sayarken, iç evrimleşmeyle ancak feodalizmi izleyebilecek olan kapitalist aşamaya kendiliğinden ulaşabileceği kanısındadır. Oysa, Asya modeli, yapısı gereği, kendiliğinden kapitalizme dönüşmemiş (ya da kendiliğinden gidişine bırakıldığında herhalde kapitalizme dönüşmeyecek olan) toplumların modelidir.

N. Berkes'te görülen bu (yöntemsel) karşıtlık, Marx'ın Doğu toplumları için çizdiği modelle Osmanlı toplumunun kimi özelliklerinin uzlaşmayışından doğmaktadır. Gerçekten Marx'ın modeline göre, Doğu toplumlarının temel özelliklerinden biri, tarımla zanaatçılığın birliğine dayalı küçük köy topluluklarının ege-

menliğidir. Oysa, N. Berkes'in de belirttiği gibi, dünya ticaretindeki değişmeler belirmeden önce, «Avrupa - Asya arası ticaret, Asya ve Yakındoğu imparatorluklarının eli atında olduğundan, Avrupa'nın değerli madeni Doğu'ya, Doğu'nun işlenmiş malları Batı'ya akmaktadır.» ([48]) Ticaretin bu ölçüde gelişmiş olduğu bir toplumun değişim ilişkilerinin çok sınırlı kaldığı Doğu tipine sokulmasında önemli güçlüklerin bulunduğu açıktır. Ancak ATÜB modelinin bir somut örneğiyle aynılaştırılmasından doğan bu güçlükler, toplumbilim yöntemine aykırı modelleştirmeler için yeterli neden değildir.

Aynı yöntemsel sorun, N. Berkes'in Osmanlı toplumunun kapitalizme geçemeyişinde en büyük rolü derebeyine yüklemiş olmasında belirmektedir. Derebeyini, feodal değil, Batı emperyalizminin «yaratığı» saydığına göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda derebeyi tipinin ortaya çıkması, Batının kapitalizminin etkilerine uğramasından sonradır. O halde Osmanlı toplumunu «derebeylik» sistemi belirene değin kapitalizm yönünde gelişmekten alıkoyan engeller vardır. Bu nedenle, Osmanlı toplumunun kapitalist ilişkilere açılamayışını dış etkilerin ürünü olan engelleyici etkenler yerine onun kendi iç özelliğinde aramak gerekir.

Kısacası, N. Berkes, Osmanlı toplumunun kesin bir tipolojisini yapmadığı gibi, «Doğu ya da Asya» tipine ilişkin çözümlemelere başvurmakla birlikte bu modeli yeterince işleyebilmiş değildir.

Aynı doğrultuyu izlemekle birlikte, Osmanlı toplumu için bir model önererek, «Asya tipi» olarak adlandırdığı bu modele göre daha sistemli çözümlemeler yapan, Sencer Divitçioğlu olmuştur.

---

(48) N. Berkes : Yön, sayı 186.

Öteki ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de Asya Tipi Üretim Biçimi (ATÜB) kavramı, ilgi alanına geç girmiştir. (49)

Doğu toplumlarını ATÜB çerçevesi içinde ele alan ilk yerli inceleme, «Marx'ın Hindistan'la ilgili makalelerinin yayınlanmasından bu yana geçen yüzyıl içinde ekonomistlerin, Batı toplumlarının gelişme aşamalarının dışında kalan bu kategoriye karşı aşağı yukarı bütünüyle ilgisiz kaldıkları» (50) gerekçesiyle Sencer Divitçioğlu tarafından yapılmıştır.

Marx'ın ATÜB'le ilgili görüşlerini bir model olarak toparlamak ve ikinci bir modelle ATÜB tipolojisinin azgelişmiş ülkeler çözümlemesine katkılarını bulup çıkarmak amacında olan Divitçioğlu'na göre, bu tipolojinin söz konusu olabilmesi için iki önkoşul gereklidir :

---

(49) Bu konuda Türkçe ilk yazı, Selâhattin Hilav'ın F. Tokei, Ch. Parrain ve J. Chesnaux'dan yararlanarak hazırladığı «Asya-Tipi Üretim Biçimi» adlı yazısıdır. (Eylem, s. 13, 1 Mart 1965.) Bu yazı ayrıca Fethi Naci'nin «Azgelişmiş Ülkeler ve Sosyalizm» adlı kitabında yeniden yayınlanmıştır. Mayıs 1965. Bunu, E. Varga'nın «Asya Tipi Üretim Biçimi» başlığıyla Türkçeye aktarılan makalesi (Sosyal Adalet, 20 Kasım 1965, Çev, Kenan Soner) izlemiştir. Ardından Maurice Godelier'in «Asya Tipi Üretim Tarzı» adıyla dilimize çevrilen daha geniş çaplı çalışması, (Çev. Attila Tokatlı, Sosyal Yayınlar, 1966) Hélène Carrère d'Encausse ve Stuart Schram'ın «Marx'ın Mirası» başlıklı yazılarıyla soruna değindikleri «Asya'da Marxizm ve Milliyetçilik» adlı çevirisi (Çev. Sevil Avcıoğlu- Adil Aşçıoğlu, Yön Yayınları, 1964) yayınlanmıştır.

(50) Sencer Divitçioğlu : «Asya Tipi Üretim Tarzı ve Azgelişmiş Ülkeler», s. 9.

1. Çiftçilik ve zanaatçılık biçiminde gelişmiş bir işbölümünün varlığı ve «gerekli-ürün» üretiminin «artık-ürün» üretimine dönüşmesi;

2. Göçebe toplumlarda savaşları yönetmek, yağmaları örgütlemek, yerleşik toplumlarda kamu hizmetlerini, özellikle sulama tesislerini gerçekleştirmek üzere gerek duyulan üstün bir otorite olarak devletin toprak mülkiyetine sahip olması.

Divitçioğlu, «halk» sınıfı karşısında yer alan, devletin ulu kişiliğini temsil eden ve din adamları, askerler, ulema ve memurlardan oluşan sınıfa, «kapıkulu» sınıfı adını vermektedir. Devlet, toplumsal yatırım yapmak ve kapıkulu sınıfını beslemek için artık-değeri kendisine aktarmaktadır.

Divitçioğlu'na göre, yukarıdaki salt ATÜB modeli, a) sistemin iç devingenliği, b) dış devingenliğinden ötürü bugün hiçbir azgelişmiş ülke için söz konusu değildir.

a) Sistemin İç Devingenliği : ATÜB devleti ve buna bağlı olarak kapıkulu sınıfının varlığı, merkezi kentlerin kurulmasına yol açmıştır. Kentsel büyümeyse, üretim güçlerinin gelişmesi ve ticaretin ortaya çıkmasını, bu da ticaret sermayesinin yeni ellerde birikmesiyle «tacir zümresi» nin doğmasını sağlamıştır. Devletin ticareti tekeline almayışının nedeni, temel yapısı kapalı köy ekonomisi olan bu sistemde ticaretin göreli öneminin azlığıdır. Ticaret sermayesi biçiminde biriken artık-değer toprağa yatırılmış, bundan da büyük özel mülkiyet (toprak ağalığı) çıkmıştır.

b) Sistemin Dış Devingenliği : Dış etkenler ele alındığında ATÜB sistemi Batı kapitalizmi karşısında iki bakımdan etkilenmiştir: 1) Devlet, 2) Ekonomik sistem yönünden.

1) Kamu hizmetlerini yerine getirmekle görevli olmak bakımından «kerim» olan ATÜB Devleti, kendi kendini destekler niteliğiyle Batı kapitalizmine ayak uyduramayışı yüzünden, eski kamu hizmetlerinin alanını genişleterek çeşitli endüstri dallarına yatırım yapmış ve devlet mülkiyeti topraktan kamu hizmetleri ve endüstriye doğru kaymıştır. Devletin bana hizmetleri ve endüstri kesimlerindeki ekonomik etkinlikleri, ya doğrudan yatırımlara gitmek ya da çeşitli ayrıcalıklar tanıyarak «kapitalist» adı altında kapıkulu sınıfına soktuğu yeni bir kesimi kullanmak yoluyla olmuştur.

2) Öte yandan, ATÜB sistemi üzerinde Batı kapitalizminin etkisi dış ticaret ve yabancı sermaye yatırımlarıyla gerçekleşmiştir. Bu etkiler, azgelişmiş ülkelere kapitalizmin yerleşmesine yol açmakla birlikte, yine de, kamu hizmetleri ve endüstri etkinliklerini üzerine almış bir devletin varlığı ve kapalı köy ekonomisinin kendi kendine yeterli niteliğini koruması nedeniyle ATÜB tipolojisini temelce değiştirmemiştir.

Bu bakımdan S. Divitçioğlu, iç ve dış devingenlik yoluyla salt biçimini yitirmiş olan bu sisteme «bozuk-ATÜB» adını vermektedir.

ATÜB'le «bozuk-ATÜB» modelleri arasındaki benzerlik, her iki modelde de «Devlet (kapıkulu) sözde sınıfı» ve «Halk sözde sınıfı»nın varlığıdır. Ayrılıksa, ATÜB'ün tarım temeline, bozuk-ATÜB'ünse hizmet ve endüstri temeline dayanması ve bu nedenle kapıkulu sınıfının bileşimine bir kapitalist kesimin eklenmiş olmasıdır. ([51])

«Bozuk-ATÜB» tipolojisi gösteren azgelişmiş ülkeler, gelişme süreçleri içinde üç almaşık sistemle karşı karşıya gelebilirler :

---

(51) S. Divitçioğlu : A.g.y., s. 10-23.

a. Kapitalist Sistem : Burada devletçilik devlet kapitalizmine dönüşür. Devleti ele geçiren kapitalist kesim (asi evlatlar) ın amacı, devlet işletmelerinin işleyişini piyasa mantığına ve kapitalist anlayışa uydurmaktır.

b. Kerim Devlet : Bozuk-ATÜB sisteminde kapıkulu sınıfı içinden, «kerim devlet» yanlıları (muti evlatları)nın bir kesimi, «Kerim Devlet»i yeniden kurarak devlet yönetimini oligarşi ve diktatörlüğe çevirebilir. Bu durumda, ekonomide kaynakların dağılımı, üstün insanın gönenç işlevine dayanır.

c. Halk Sosyalizmi : Geleceğe özgü, bozuk-ATÜB tipolojisinin bir türevi olarak elde edilen ve kestirmelere dayanan bu model, halkın tercihlerini tam olarak yansıtabilecek bir sistemdir.(52)

Başka bir deyişle, geleceğe ilişkin çıkarım olan ve devlet-halk özdeşliğini temel alan «Yenilenmiş-ATÜB» modeli toplumsal gönenç işlevine göre, artık-değerin toplumsal tüketim ve yatırımlar arasında bölüştürülmesiyle gerçekleşir. (53)

Ancak S. Divitçioğlu. sözü geçen almaşık sistemlerden biri ya da ötekinin izlenmesini belirleyen etkenlerle bu sistemlere dönüşme mekanizmalarını askıda bırakmıştır.

Doğan Avcıoğlu, yönettiği dergide (Yön) S. Divitçioğlu'nun görüşlerini eleştirerek Asya Tipi Üretim Biçimi kavramını bir tartışma konusu yapmıştır.

Avcıoğlu, kapitalizmin dünya egemenliği ve sosyalizmin gelişmesi dolayısıyla çoktan çökmüş bulunan ve ancak kalıntıları yaşayan Asya Tipi Üretim Biçimi diye kapitalizm ve sosyalizm dışında bir sistemin günü-

(52) S. Divitçioğlu : A.g.y., s. 26-30.

(53) S. Divitçioğlu : A.g.y., s. 25.

müzde varolduğunu düşünmenin tehlikeli olduğu görüşündedir: «Geçmişte Batıdan farklı bir evrim tanıyan Asya-Tipi toplumlar, meçhul kuvvetlerin etkisiyle değil, Batıda sanayi kapitalizminin doğuşuyla Batılı kapitalist toplumların gelişmesine tabi olmuşlar ve bu sayede de yeni icâtlara ve fantezilere ihtiyaç göstermeyen evrensel sosyalizm yolu bütün toplumlar için açılmıştır.»

D. Avcıoğlu, Godelier'in, «Batı feodalizminin özelliği, endüstriel üretimin ve dünya ticaretinin ortaya çıkma koşullarının yalnız bu üretim biçimi tarafından yaratılmış oluşundan doğmaktadır. Doğal ekonomi biçimlerinin kesinlikle aşılmasını Batı feodalizmi sağlayabilmiştir» görüşünden yola çıkarak şu sonuca varmaktadır :

«Ve yine sadece, bir dünya piyasasının kuruluşunu sağlayıp empoze eden endüstriyel kapitalizmin doğuşudur ki, daha az gelişmiş bulunan bütün toplumların Batılı kapitalist toplumların gelişmesine bağlı oluşu halinde biçimlenen bir dünya tarihini olanaklı kılmıştır.»

D. Avcıoğlu'na göre, durum böyleyken, bilinen sosyalizm ve kapitalizm dışında yeni bir azgelişmişlik kuramı aramak ve gelecek için sosyalizm ötesinde yeni gelişme biçimleri kurmak anlamsızdır.

D. Avcıoğlu, ATÜB'ün ancak yararlı bir varsayım olabileceği, Marx ve Engels'in bu kavramı hiçbir zaman yepyeni bir gelişmenin habercisi olarak düşünmedikleri kanısındadır.(54)

D. Avcıoğlu'na verdiği yanıtta, yukarda çözümle-

(54) D. Avcıoğlu: «Sencer Divitçioğlu'nun Kitabı Üzerine», Yön, sayı 169.

nen incelemesini «Marx'ın Asya Tipi Üretim Biçimi modelini bir varsayım olarak ele alan azgelişmişlik teorisinin analizi» biçiminde niteleyen S. Divitçioğlu'na göre, azgelişmiş ülkelerde, henüz eski dönemlerdeki gücünü koruyan Devlet, «kapıkulu (saray, seçkinler, askerler, ulema, eşraf ve yüksek memurlar)» sınıfıyla temsil edilmekte ve bu sınıfın karşısında halk sınıfı yer almaktadır. Bu sınıflaşmanın ekonomik temeli, toplumsal emek ürününün, üreticilerin en az tüketimine ayrılan bölümü dışında, artık-ürün biçimindeki başka bir bölümünün kapıkulu sınıfının ve topluluğun gereksinmelerine ayrılmasıdır. Bu bakımdan azgelişmiş ülkeler, sınıflı bir toplum özelliği taşır.

Öte yandan kapitalist sistem, azgelişmişlik üzerine, kendini iki yoldan duyuran bir darbe vurmuştur :

a. İlk olarak, Devletin kapitalist dünya karşısında varlığını korumak için endüstrileşmek zorunda kalmasıyla, organik değil, işlevsel bir gelişmeyle kapıkulu sınıfı içinde yeni bir kapitalist kesim ortaya çıkmıştır.

b. İkinci olarak emperyalizm, aşgelişmiş ülkelerde kendisiyle işbirliği yapan kapitalistleri yaratmış ve bunları devletin oluşturduğu kapitalist kesimle kaynaştırmıştır. S. Divitçioğlu, böylelikle D. Avcıoğlu'nun, azgelişmiş ülkelerde kapitalizmi yadsıdığı yolundaki savını hayırlamıştır.

Kapitalizmin darbeleri Asya tipi toplumlarda temel sınıf yapısını değiştirmemekle birlikte, bu yapıya kapitalistleri ve dolayısıyla işçi kesimini eklemiştir. Bunlardan ilki, kapıkulu, ötekiyse halk sınıfının alt kesimidir. .Bu nedenle aşgelişmiş ülkelerde bir «geçiş üretim biçimi», ne sosyalist, ne de kapitalist olan, özgül bir üretim biçimi geçerliğini sürdürmektedir. Bununla birlikte bu geçiş biçiminin sonsuz olarak sürüp gidece-

ği söylenemez; sistem, kapitalist ya da sosyalist yollara açılabilir.(55)

Karşı yanıtında, eleştirisinin nedenini, «Marxgil» olduğunu ileri süren bir çalışmanın «Marksizm'in elifbasına aykırı fikirler» de direnmesine bağlayan D. Avcıoğlu'na göre, S. Divitçioğlu'nun, Türkiye'de bir bürokrasinin varlığı sezgisinden yola çıkarak kurduğu «azgelişmiş ülkeler» kuramı, çok acele bir genellemedir. Çünkü, «geçmişte ATÜB'ü tanıyan ülkelerin bir çoğunda, gelişme, kapıkulunun sömürgeciyle birleşerek devleti yıkması, kendisinin de kapitalist olması biçiminde olmuştur.» D. Avcıoğlu, Türkiye'deki durumun özel olduğunu belirterek, genel durumu Yves Lacoste'a dayanarak şöyle açıklamaktadır: Sömürgecilerle ilk işbirliği yapanlar, sömürgeciliği ve Avrupa'lıların özel mülkiyet anlayışını benimsemekte büyük çıkarı bulunan ve vergi toplama hakkı kaldırılan eşraf olmuş ve bunlar, vergi alma hakkını tam mülkiyet hakkına dönüştürebilmişlerdir. Böylelikle ATÜB devletinin yıkıldığı ve mültezimin kapitalist olduğunu belirten D. Avcıoğlu'na göre, emperyalizmin yarattığı bu düzen «bozuk-ATÜB» değil, geçmişin kalıntılarını yaşatmakla birlikte «kapitalist sistem» dir. Yine Yves Lacoste'a göre, bu düzende bir yandan yerli-eşraf, önceden hiçbir zaman elde edemediği yetkileri ele geçirmek için geleneksel yapıların çöküşünden yararlanmış, öte yandan kapitalist durumuna gelmiştir. Bu bakımdan, bozuk-ATÜB denilen bir sistemin varlığından söz etmek ve üstünkörü bir kapıkulu kavramına dayanarak azgelişmiş ülkeler genellemesi yapmak yanlıştır.

S. Divitçioğlu'nun, bir yandan «bozuk-ATÜB'ün,

---

(55) S. Divitçioğlu : «Doğan Avcıoğlu'nun Yazısı Üzerine», Yön, sayı 171.

kapitalist sistemi, kerim devleti ya da halk sosyalizmini seçmek zorunda kalacağını» söylerken, öte yandan «bozuk-ATÜB»ün kapitalist gelişmeyi engellediğini ileri sürmesinin bir çelişme olduğuna değinen D. Avcıoğlu'na göre gerçekte, «Türkiye'de, emperyalizmin baskısı altında, kollektif toprak mülkiyetinin ve ATÜB'ün çöküşüyle birlikte kapitalist gelişme başlamıştır. Devlet, vergileme yoluyla aldığı fonları kapitalizmin gelişmesi yolunda kullanarak kapitalist gelişmenin güçlü bir vasıtası olmuştur. Ekonominin 'auto-subsistance' niteliği gittikçe azalmakta, piyasa genişlemekte ve devlet işletmeleriyle rekabet kapitalizmin yararına yürümektedir. Bürokrasinin bazı dirençlerine rağmen devlet ve kapitalist sınıf soyut bir varlık değil, eski bir iş adamı ve ekibi demektir.»

Ayrıca S. Divitçioğlu'nun modelinin kendi içinde bile anlamsız olduğunu öne süren D. Avcıoğlu, bozuk-ATÜB modelinin, özel bir yanı olmadığı ve temelce bütün kapitalist ülkelere uygun düşen bir şema olduğu ve ayrıca sistemin «çelişmelerine ve bu çelişmelerle evrimi»ne yer vermediği görüşündedir. (56)

«Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu» adlı incelemesinde S. Divitçioğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun belirli bir çağına (14. ve 15. yüzyıllara) uyguladığı bir varsayımın ne ölçüde geçerli olduğunu anlamak ve «Türk toplumu için bir başlangıç modeli kurmak» (57) amacıyla kendisini bu kez dar bir dönemle sınırlandırarak derinliğine bir çözümleme yapmaya çalışmaktadır.

---

(56) D. Avcıoğlu : Yön, sayı 171

(57) S. Divitçioğlu : «Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu: Önsöz».

S. Divitçioğlu'na göre, Osmanlı toplumunda toprakların rakabesi (çıplak mülkiyeti) devlete aittir. Sipahi timarlarının varlığı miri toprak rejimini aksatmak söyle dursun, bu tür dirlikler, miri toprak rejiminin varlığını gerektirir. Genellikle «vakıf» biçiminde kalıplanmış olan «zaviye» mülkiyetleriyle «asker ve ulema zümrelerinin malikaneleri»yse, ayrıksı bir mülkiyet biçimi olduğu gibi, devletin sürekli denetimi altındadır. Kısacası Osmanlı toplumunda egemen mülkiyet biçimi, miri toprak rejimidir.

Buna göre Osmanlı toplumunda: a) Timar sahibi ne toprağın mülkiyetine, ne de tasarruf hakkına sahiptir; b) Timar kalıt yoluyla geçmez. Osmanlı devletinin toprakları üzerinde mutlak bir hakka sahip olan Sultan, timar verip almakta bütünüyle özgürdür.

Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu'nda çok yaygın olan timar kurumunun varlığına bakarak Osmanlı ekonomik sistemine klasik derebeylik damgasını vurmak yanlıştır.

Böyle olunca, Osmanlı toplumunda toprağın, yani üretim aracının mülk sahibi olan egemen sınıf, devlet olmaktadır. Soyut bir kavram olan devletin, kendiliğinden bir sınıf olamayacağı açıktır. Devlet, ancak verilmiş mülkiyet ilişkilerinden ve dolayısıyla devlet tarafından ele geçirilen toprak rantından yararlanan kesimler tarafından temsil edildiği sürece bir sınıf niteliği kazanır. Osmanlı toplumunda devleti temsil eden bu zümreler, sırasıyla, saray (sultan) asker ve ulema'dır. Başka bir deyişle, miri toprak rejiminin yarattığı mülkiyet ilişkileri içinde bu üçlü, egemen sınıf olmaktadır.

Bu açıdan bakılınca, Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak mülkiyetine dayanan soylu bir sınıfın ortaya çıkması da ilk günden beri olanaksızdır. Devlet hiçbir

zaman soylu bir sınıf tarafından temsil edilmediği gibi, devletin mutlak egemeni olan Osmanlı ailesi bile soyluluğa dayanan bir geçmişe sahip değildir. Öyleyse Osmanlılık aslında soylu ve budunsal bir kökeni olmayan, tümüyle ekonomik koşul ve zorunlulukların yarattığı bir birliktir. Toprağın mülkiyeti devletin elinde olunca, bunu temsil eden sınıfın soyca değil, işlevsel olarak kurulması gerekir.

Öte yandan reayaya gelince, bunlar, işledikleri toprağın sahibi değildir. Ama Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan herkesin ekip biçme hakkı vardır. Bu topraklar reayaya, devlet tarafından «ariyet (ödünç)» olarak verilir. Bundan dolayı, reaya, toprakların mülk sahibi olmamakla birlikte, onu tasarruf etme hakkına sahiptir. Bu hak devletin ileri sürdüğü kimi koşullar yerine getirildiğinde mutlaktır ve hatta mirasçılara geçebilir.

Kısacası, «daimi ve irsi» kiracı durumunda olan reaya, toprağın mülkiyet değil, tasarruf hakkına sahiptir. Toprağın sahibi olan soyut devletin temsilcisi «sultan, ulema ve asker» üçlüsü egemen sınıf; toprağın mülkiyetinden yoksun olan üretici ya da bağımlı sınıf «reaya»dır. Bu yüzden de Osmanlı toplumu sınıflı bir toplumdur.

Yine S. Divitçioğlu'na göre, tasarruf hakkına sahip olmak ve dolayısıyla üretimin nesnel koşulları içinde bulunmamak açısından serften ayrılan «raiyet», devletle olan ilişkisinde anonim olarak sömürülen bir sınıfın üyesidir. Bu ikili nitelik, Osmanlı insanının yabancılaşmasının nedenidir.

14. ve 15 yüzyıllarda Osmanlı köy ekonomisine egemen üretim biçiminin, kullanma değeri yaratmak amacıyla yapılan üretim olduğu bir gerçektir. Bu türlü bir

değer üretimi mal-para-mal biçimindeki değişim ilkesine aykırı olmamakla birlikte, ne bu yalın mal dolaşımı egemen bir üretim biçimi olmuş, ne de değişim değeri için mal üretimi yolu açılmıştır. Bu bakımdan Osmanlı toplumunda köylerin bir bölümü, kapalı ekonomi biçiminde yaşamaktadır. Bu kapanmanın nedeni, köy birimi içindeki tarımla «el-sanatları» nın işbirliği olabilir. Ama herhalde bunun nedenlerinden başlıcası, köy ekonomisinin kendi içine kapanmak zorunda bırakılışıdır. Köy ekonomisi içinde yaratılan artık-ürün, miri toprak sisteminden dolayı, köy toplulukları içinde kalmadığından, artık - ürünün yerinde mala dönüşmesi söz konusu değildir. Böyle olunca köy, kendi gereksinmelerini kendi yapısı içinde üretmek zorundadır.

Kısacası, Osmanlı köy ekonomisinde, gelecek yüzyıllar için yaygın mal üretiminin temellerini hazırlayacak koşullar yoktur.

Öte yandan, Osmanlı devletinde miri toprakların getirdiği rant, vergi yoluyla devlet ve dirlik sahipleri arasında bölüşülür. Her vergi, toprağın mülk sahibi olan devlete, reayanın ödemekle yükümlü olduğu bir artık-üründür. El değiştiren artık-ürün, kimi zaman toprağa bağlı bir emek-rant, kimi zaman diferansiyel rant, kimi zaman da angaryada olduğu gibi artık-emek biçiminde belirir.

Devlet tarafından ülke içinden çekip çıkarılan artık-ürün, ekonominin öznel (fazla emek-zaman) ve nesnel (doğal) koşullarıyla kısıtlanmıştır. Daha fazla artık-ürün elde etmek için geriye kalan tek yol, ekonomi dışında yaratılan artık-ürünün ele geçirilmesidir. İç sömürme, ister istemez dış sömürmeyi doğurur. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu için ülke sınırları dışından elde edilen dış artık-ürün çok önemlidir. Ancak

devleti temsil eden egemen sınıfın eline geçen talan ve haraç gibi bu dış artık-ürüne el koyma yolu savaştır. Bu bakımdan Osmanlı devleti sürekli savaşları yürütebilmek için, belli köyleri savaş yükünü üstlenmekle yükümlü kılarak büyük bir örgüt kurmuştur.

Osmanlı devletinin halka karşı ana görevi, kamu işlerini ve hizmetlerini yapmaktır. Ama kamu işlerini üzerine alan yalnız devlet değildir. Bunların büyük bir bölümü, başta Sultan olmak üzere devleti temsil eden egemen sınıftan özel kişilerin de bir görevidir. Başka bir deyişle, reayanın yarattığı artık-üründen yararlanan devlet «rical»i, reayaya karşı kamu iş ve görevlerini yerine getirmekle sorumlu ve yükümlüdür.

Osmanlı toplumunda kamu hizmetlerini yerine getirmek üzere oluşturulan kurumlar vakıflardır. Özel kişiler, kurdukları kamu işlerinin süregelmesi ve korunması için servetleri üzerinden vakıflar kurarak, bunlardan sağlanan geliri kamu hizmetlerinin giderlerine ayırmışlardır. Genellikle 15. yüzyılın sonuna değin Osmanlı toplumunda bu nitelikteki «selatin ve vüzera (sultanlar ve vezirlerin)» vakıflarıyla kamu vakıflarının çok yaygınlaşmış olduğu bilinmektedir.

Devlet kamu iş ve hizmetlerini yerine getirmekle yükümlü olan bu özel vakıfları, kuruluşlarından başlayarak kadılar eliyle denetlemiş ve «hayır» amacıyla kurulan vakıfların aile vakfı haline dönüşmesini önlemek istemiştir.

İşte Osmanlı modeli, üretim ve mülkiyet ilişkilerini bir uyum içinde yürütürken, bu denge ticaretin gelişmesiyle bozulma eğilimi göstermiştir :

Osmanlı toplumunda sınıflar arasındaki oransız gelir bölüşümü, egemen sınıflar elinde biriken artık-ürün gelirinin aşırı ve taşkın tüketim harcamalarına

ayrılmasına yol açmıştır. Sınıfsal konumun güvenli olmaması, bu eğilimi daha da arttırmıştır. Devlet ileri gelenleri elinde toplanan servet ve gelirlerin her an tüketim harcamalarına ayrılabilmesi, ticaretin özellikle, egemen sınıfca temsil edilen merkezi devlet organının yerleştiği başkent ve vilayet merkezlerinde yoğunlaşarak gelişmesine varmıştır.

Bu durumda, kapalı köy ekonomilerinin piyasaya açık olmadığı Osmanlı ekonomisinde ticaret, devlet ve yöneticilerin gereksinmelerine bağıl durumdadır. Bu gereksinmeler ticareti, ticaret pazarın genişliğini, pazarların genişliği de endüstrinin yapısını belirlemektedir. Ticaret, mal üretiminin bir sonucu değil, devlet ve devlet yöneticilerinin elde ettiği artık-ürünün, az bulunur eşya, lüks tüketim malları, savaş araçları v.b. biçiminde mala dönüşmesinin bir sonucudur. Bu belirli istem piyasası, Osmanlı kent yaşamında gözlenen fazla artık-ürün peşinde koşmayan «kanaatkâr tasavvuf ve fütüvvet» örgütü (esnaf örgütü) nü doğurur.

Osmanlı toplumunda reaya tarafından yaratılan artık-ürünün devlet yöneticilerine geçmesi ve bunların artık-ürünü kullanma kararlarındaki bağımsızlığı, Osmanlı mülkiyet ilişkilerinin bozulmasına ön-ayak olmuş ve Osmanlı ekonomik sisteminin başka bir ekonomik sisteme doğru evriminin öngördüğü nesnel koşulları hazırlamıştır.

14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı ekonomik sistemi, birbirine karşıt iki yönde gelişme eğilimi göstermiştir: Bunlardan ilki «ortakçı kullar» kurumuyla beliren ama sistem gereği engellenen feodal ilişkiler, ötekiyse gelecek yüzyıllarda Osmanlı ekonomik sistemini bozarak yeni bir egemen mülkiyet ilişkisinin temelini atan özel mülkiyettir. Gerçekten, Sultan'ın temlik'i, satış v.b. gibi yollarda beliren ya da hassa çiftlik adı verilen

serbest mülklerin yanısıra, özellikle vakıflar yoluyla miri toprak rejimine karşıt bir çeşit özel mülkiyet yaratılmıştır. Sistemin yapısı gereği, tasarruf hakkıyla mülkiyet hakkı arasındaki ince ayrıntı ve toprakların yaratılan rant gelirinin tek yatırım alanının toprak olması, Osmanlı mülkiyet ilişkilerinin özel mülkiyete doğru gelişmesini kolaylaştırmıştır.

Bu eğilim, devlet yöneticilerinin piyasaya sunduğu gelirin yeniden paylaşılmasından yararlanan ticaret tarafından güçlendirilmiş ve böylece ekonomik gücü artan ve yatırım alanı olarak toprağı seçen büyük rant sahipleriyle tüccar-tefeci kesimler, 16. yüzyılda görülen «mukataa ve iltizam» biçimlerini değiştirerek gelecek yüzyıllarda toprakların özel mülkiyete geçiş sürecini hızlandırmıştır. (58)

Kısacası, S. Divitçioğlu'na göre, Osmanlı toplumunda egemen mülkiyet biçimi, miri toprak rejimidir ve toprak sahibi devleti temsil eden «saray, asker ve ulema» üçlüsü egemen sınıftır. Toprak mülkiyetinin devlete ait olması, onu temsil eden sınıfın soyca değil, işlevsel olarak kurulmasını gerektirdiği için Osmanlı İmparatorluğu'nda soylu bir sınıf yoktur. Toprağın mülkiyet değil, tasarruf hakkına sahip olan üretici veya reaya'ysa anonim olarak sömürülen bağımlı sınıftır. Osmanlı köy ekonomisi, kullanma-değeri üreten bir ekonomidir. Gerek tarımla zanaatçılığın birliği, gerekse miri toprak rejimi yüzünden kapalı olan bu ekonomi, mal üretimine elverişli değildir. Devletin aldığı ülke içi artık-ürün, ekonominin öznel ve nesnel koşullarından ötürü kısıtlı olduğundan, savaşla ülke dışı artık-ürün elde edilmeye çalışılır. Devletin görevi,

(58) S. Divitçioğlu: A.g.y., s. 33-73.

kamu işlerini yapmak ve vakıf gibi kamu hizmetlerini sağlayacak kurumlar oluşturmaktır. Osmanlı toplumunda, artık ürünü ele geçiren devlet ve yöneticilerin gereksinmelerine bağlı olan ticaretle, üretim ve mülkiyet ilişkileri bozulmuş ve özel mülkiyet doğmuştur.

Herşeyden önce, Osmanlı toplum yapısını ATÜB modeli içinde irdelemenin bu toplumun kuruluş ve evriminde Batı'ya göre gözlenen ayrımları sistemleştirdiği için daha elverişli ve tutarlı bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle, bu yaklaşım, Osmanlı toplumunu Batının izlediği aşamalardan değişik bir tip içinde ele almakla, onun Batı toplumlarına koşut bir doğrultuda gelişmeyişini kimi tarihsel etkenlerle açıklamak durumuna düşmekten kurtulmaktadır. Osmanlı toplumu için ATÜB modelini öngörenler, bir yandan bu toplumu tarihsel özelliklerinden soyutlayarak bir genel tipe geri götürmekte, bir yandan da feodalizmi savunanların düştüğü yöntemsel güçlük ve aykırılıklardan arınmış olmaktadırlar. Şöyle ki; Osmanlı toplumunun, çağdaşı Batı toplumları gibi feodal olduğunu ileri sürenler, aynı tipten oldukları halde bunlardan niçin sadece Batının kapitalizme evrimleştiği sorusuna inandırıcı bir yanıt verememekte, bunu -dünya ticaret yollarının değişmesi gibi- kimi tarihsel olaylara bağlayarak toplum tiplerinin değişme ve gelişmesini toplumsal yasalarla değil, rastlantılarla açıklamak zorunda kalmaktadırlar. Bu yaklaşımın, bilimsel tarih anlayışıyla bağdaşmadığı açıktır.

Özetle belirtildiğinde, ATÜB modelini kullananların, iki bakımdan daha doyurucu bir yaklaşım izledikleri savunulabilir : Bunlar, a) tarihçilerin, Osmanlı toplumunun kendine özgü bir yapıda olduğunu göstermek amacıyla ortaya koydukları kimi önemli özellikleri sistemleştirerek bir model içinde irdelemeleri, b) toplum

yapısının kuruluş ve evrimleşmesini toplumsal yasalara bağlamalarıdır.

Gerçekten sözgelimi S. Divitçioğlu'na göre, kullanma değeri üreten bir ekonomi olan Osmanlı köy ekonomisinde, gelecek yüzyıllar için yaygın mal üretiminin temellerini hazırlayacak koşullar yoktur. Bu sonuç, ATÜB modeline uygundur. Çünkü Marx'a göre, ATÜB modelinin en belirgin özelliği, kimi değişmeler yaratabilecek dar kapsamlı bir ticaretin varlığına karşın, iç koşullarından ötürü durağan bir yapıya sahip olmasıdır.

Ancak aynı S. Divitçioğlu, iç ticaretle Osmanlı toplum yapısının değişme eğilimi gösterdiği; reayanın yarattığı artık-ürünü alan devlet yöneticilerinin aşırı harcamalarıyla Osmanlı mülkiyet ilişkilerinin bozulduğu ve karşıt bir mülkiyet ilişkisi olarak özel mülkiyetin ortaya çıktığı görüşündedir.

Burada, söz konusu harcamalarla, özel mülkiyetin doğuşu arasındaki zorunlu bağıntının açıklanmadan kalması bir yana, Osmanlı yapısının değişme ve evrimleşmesinde ATÜB modeline aykırı olarak iç çelişmelere öncelik verildiği anlaşılmaktadır. Oysa Marx'a göre, en durağan ve dayanıklı olan bu tip, dış etkinliği en yüksek bir tip olan Batı kapitalizminin etki ve baskısıyla çözülerek değişmeye ve evrimleşmeye başlamıştır. Buna göre modelin kendisine karşıt bir biçime dönüşmesi, iç devingenlikle değil, dış devingenlik yoluyla olmuştur. Bu bakımdan, Osmanlı toplumunun Batı doğrultusunda bir iç evrimleşme göstermeyişini, bir toplum tipi temeli üzerinde açıklamak amacı güden bu görüşün aynı toplumdaki değişmeleri iç devingenliğe bağlamakla, yöntemsel bir aykırılığa düşerken, model kullanmanın anlamını sakatladığı görülmektedir.

Marx'ın ATÜB modelini işlerken örnek olarak kullandığı Hint toplumunda Batı kapitalizminin çözücü etkileri ancak emperyalist aşamada açıkça belirirken, Hindistan'a oranla Batı kapitalizminin etkisiyle çok daha önce karşılaşan Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitalist nitelikteki değişmeler bu aşamadan çok önce belirmeye başlamıştır. Öyle görünür ki, bu durum, ATÜB modelinin değişme mekanizmasına eğilenler için yanıltıcı olmuştur: Emperyalizm çağına değin Batı kapitalizmi, Asya'ya daha çok dolaylı bir biçimde etkide bulunurken, bu etkiler, coğrafi konumundan ötürü Batı'yla kapitalizmin ilk aşamasından başlayarak doğrudan ticari ilişkilerde bulunan Osmanlı toplumunda çok daha erken belirmiştir. Bu bakımdan, Batının emperyalist açılımından önce Osmanlı toplumunun geleneksel yapısında gözlenen hızlı çözülme ve değişmeleri iç etkenlere bağlamak, modele ve tarihsel olgulara uygun düşmemektedir. Gerçekten, ilerde görüleceği gibi, Osmanlı toprak rejiminin 16. yüzyıldan başlayan bozulması ve köy-kent çelişkisinin belirmesi gibi gelişmeler, geniş ölçüde Batı kapitalizminin etkileri sonucudur.

S. Divitçioğlu'nda, Osmanlı toplumunun evrimleşmesi konusunda modelle ters düşen açıklamalar yanında, yine bu toplumun, Hint toplumu örneğine göre çizilen bir modelle uzlaşmayan kimi önemli özelliklerinin yokumsandığına rastlanmaktadır. Başka bir deyişle, modelin tutarlılığı uğruna Osmanlı toplumunun kimi özellikleri gözden kaçırılırken, kimi özellikleri modele aykırı olarak yorumlanmıştır.

S. Divitçioğlu önce, 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı köy ekonomisine kullanma değeri için üretimin egemen olduğu yargısından yola çıkmaktadır. Bu yargı değişim değeri için üretimin, hatta yalın mal üretimi-

nin egemen olmadığı ATÜB modeline uygun düşmektedir. Ancak aynı S. Divitçioğlu, bu kez, «devlet ricali» elinde toplanan artık ürünün her an tüketim harcamalarına ayrılması nedeniyle özellikle merkezi devlet organının yerleştiği Bursa, Edirne, İstanbul gibi merkezlerde ticaretin yaygınlaşarak geliştiğini vurgulamaktadır. Böylelikle ticari servetin yoğunlaştığı kentle köy arasında bir karşıtlık bulunduğu saptanarak ATÜB modeline aykırı bir durum varsayılırken, kapitalist gelişmenin ürünü olan ve feodal düzenin çözülmesiyle beliren bu kent-köy karşıtlığı, yapının iç bozulmasına bağlanarak modelin özgünlüğü sakatlanmaktadır.

N. Berkes'le ilgili açıklamalarda da belirtildiği gibi, bu güçlüğe yolaçan durum şudur:

Osmanlı geleneksel yapısındaki köklü değişiklikler Batı kapitalizminin etkisiyle başlamakla birlikte, bu yapıda söz konusu etkilerden önce de, Hint toplumu temeli üzerinde tasarlanan bir ATÜB modeli içinde ele alınmayacak derecede gelişmiş bir ticaret bulunduğu gibi kapitalist üretim biçiminin beşiği olmamakla birlikte gelişmiş bir kent kesimi varolagelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda, geniş hacimli bir ticaret ve kent kesiminin varlığına karşın, kapitalist nitelikteki gelişmelerin iç değişmeyle değil, Batının etkisiyle belirmesi, ilerde görüleceği gibi, üretim güçlerinin örgütlenme biçiminden doğan bir durumdur.

Öte yandan Osmanlı toplumunu, göçebe Asya toplulukları için çizilen modelden de ayıran kimi temel özellikler vardır: Bunların başında, işgal ettikleri ülkenin yerleşik halkını haraca bağlayan göçebelerde maliyenin ana bölümlerinden olan «dış-talan»ın fethettiği ülkeleri bu tür bir haraca bağlamak yerine mülkü sayan Osmanlı İmparatorluğu'nda «iç talan»la aynı-

laşması gelmektedir. Harac'ın müslüman olmayan reayadan alınan ve öşüre benzer bir vergi olması bunu göstermektedir. Osmanlı fetihleri, üretimle askerlik işlerini aynılaştıran bir örgütlenmenin sonucudur. Bu bakımdan, Osmanlı toplum yapısı, göçebe Asya toplumlarından nitelikçe ayrıdır.

Kısacası, Osmanlı toplumu için böyle bir ATÜB modelinin önerilmesi, modelde bir takım aykırılıklara yol açacak değiştirmeler yapmayı ya da bu toplumun, modeli aşan önemli özelliklerini yokumsamayı gerektirecektir.

«Pre-Kapitalist» Niteleme

Kapitalizm öncesi Osmanlı toplum yapısıyla ilgili görüşleri gözden geçirirken son olarak, bu yapıya, her iki tipi de kapsamına almak üzere «pre-kapitalist» terimiyle yaklaşan Doğan Avcıoğlu üzerinde durmak gerekir. Osmanlı toplumu için ATÜB modelinin elverişsizliğine değinen D. Avcıoğlu, bu yapı için feodalizmin daha uygun düşeceğini belirtmekle birlikte, onu bilinen tiplerden biriyle nitelendirmekten kaçınmaktadır.

D. Avcıoğlu'na göre, Marx'ın, çağının sınırlı bilgisine dayanarak çok az inceleyebildiği Asya toplumlarına ilişkin kısa ve bölük pörçük görüşleri, son yıllarda ilgi görmüş ve «Asya'nın binlerce yıllık durgunluğu» savlarına temel alınmak istenmiştir. ATÜB, ayrı bir toplumsal tip sayılarak, bu tipe giren toplumların kapitalizme geçemeyişlerini açıklamada dayanak yapılmıştır. Ne var ki, bu savların kanıtlanmamış olmaları bir yana 16. yüzyıl başlarına kadar en ileri bir uygarlık düzeyinde bulunan Türk toplumunun evrim sürecinin açıklanmasında ne ölçüde yararlı olacağı da ortaya konmuş değildir.

15. ve 16. yüzyıllardaki Osmanlı düzenini, üretim düzeyiyle Batıdakinden çok farklı bulmayan D. Avcıoğlu'na göre, her ikisinde de, toprağın küçük çapta işlenmesine dayanan üretim, pazar için olmaktan çok kişisel gereksinmeler içindir. ATÜB'den değişik olarak Türk çiftçisi, tapuyla tasarruf ettiği toprak üzerinde özel mülkiyete oldukça yaklaşan bir tasarruf hakkına sahiptir. Ama üretim güçlerinin düzeyi, Batı ülkelerinde olduğu gibi, Türkiye'de de köylünün özgürlüğüne olanak vermemiştir. Köylünün toprağa bağlılığı temel ilkedir.

Bu bakımdan Avrupa'nın «serf»iyle, Türkiye'deki «reaya» arasında büyük bir ayrım yoktur. İkisi de toprağa bağlıdır ve ikisinin de ürettiği ürünün bir bölümü toprak sahibi tarafından alınmaktadır. Başka bir deyişle, her iki toplumda da, sömürüye dayanan sınıflı bir düzen söz konusudur. Ürünün bir bölümünün Avrupa'da senyör, Türkiye'de devlet ve devletin temsilcileri tarafından alınması, üretim biçiminin niteliğini değiştirmez.

D. Avcıoğlu'na göre, Osmanlı Türk Devleti, Doğuyla Batı arasındaki tarihsel ticaret yolunun geçtiği topraklar üzerinde kurulmuştur. Daha Selçuklular zamanından başlayarak Anadolu Türk toplumu, coğrafi konumu gereğince, uluslararası ticarete bağlı olarak zanaatın tarımdan ayrılması ve kentlerarası ticaret aracılığıyla zanaat ve ticaretin birbirinden kopması gibi, Ortaçağ düzeninden modern çağa geçişte önemli rol oynayan iki evrimi gerçekleştirme yolunda büyük yol almıştır.

Ticaretin büyük önemini kavrayan Türk devletleri çağına göre yetkin bir ticaret örgütü kurmuşlardır. Bu ticaretten yararlanan köylerin, kendilerine gerekenden

çok fazla üretimde bulundukları da göz önüne alınacak olursa, Türk köylüsünün tarihsel gelişimin sanki dışında yaşayan, içine kapalı, tümüyle kendine yeterli Asya tipi köyden çok ayrı bir ortamda biçimlendiği anlaşılır.

Uluslararası ticaret yolları üzerinde gelişen Osmanlı devleti, Selçuklu devleti gibi daha başlangıcından büyük kentlere dayanmıştır. Bu çok büyük kentlerin varlığı, bir tüccar sınıfının aracılığıyla kent-köy ilişkilerini geliştirmiştir. Osmanlı düzeni, bu bakımdan da kent-köy ilişkileri bulunmayan «otarşik» ATÜB'den çok uzaktadır.

Uluslararası ticaret, büyük kentlerin geçimi ve fetihler, Osmanlı devletini merkezci bir kuruluşa yöneltmiş ve toplum düzeninde (benzer üretim ilişkilerine dayanmakla birlikte) Batı feodalizminden değişik bir üst yapı örgütlenmesi gerektirmiştir. Sözü geçen işlevleri yerine getirebilmek için merkezci devlet, sınırlı teknolojinin ancak ilkel yollarla ve küçük işletmeler biçiminde tarım yapmaya olanak verdiği bir durumda, gerekli geliri sağlamak ve köylüye kimi yükümlülükler yükleyebilmek için bir «manivela»ya gereksinme duymuştur. Bu da, toprakta devlet mülkiyetidir.

Bu merkezcilik ve toprakta devlet mülkiyeti, toprak sahibi devletle köylünün üretim fazlasından bir bölümü kendilerine ayrılan hak sahipleri arasındaki ilişkilere Batıdakinden ayrı bir nitelik kazandırmıştır. «Sahibi arz» denilen bu kişiler, Batıdaki senyörden farklı olarak devletin bir hizmetlisi, bir memuru durumunda görünmektedir. Merkezi otoriteye karşı çok zayıf bir durumda olan «sahibi arz», kendisine ayrılan toprak üzerinde, devlet adına denetlemeyi yapmakta, bu tarımsal hizmetine ve askeri yükümlülüklerine kar-

şı, köylünün işlediği toprağın «icar ve tapu bedeli»ni, yani artık-ürünün bir bölümünü bir ücret gibi almaktadır.

Ancak, devletle ilişkileri bakımından bir memur gibi beliren sipahi, reaya'yla olan ilişkileri yönünden Batı senyörüne azçok yaklaşmaktadır. Çeşitli kanunname hükümleri, sipahiyle reaya arasında senyör-serf ilişkilerine benzer biçimde yasayla düzenlenmiş kişisel ilişkilerin genişliğini göstermektedir. O halde reaya, ATÜB'ün, köy topluluğu olarak sömürülen anonim köylü tipi değildir.

Öte yandan, yalnız sipahilerin değil, İstanbul ve taşradaki devlet memurlarının, hatta kadı ve müderris gibi din adamlarının, hiç değilse 16. yüzyıldan başlayarak çiftlikler edindikleri, köylerde kendi hesaplarına işlettikleri toprakları genişletme olanağı buldukları görülmektedir. 1550'den sonra toprakların köylülerin ellerinden çıkarak büyük çiftlikler oluşturduğu bilinmektedir. Böylece 16. yüzyıldan önce başlayan bu gelişmelerle, geniş çiftlikler kurulmuş ve yasalar özel mülkiyete doğru zorlanmıştır.

Yine Avcıoğlu'na göre, bu durumda Osmanlı düzeninin ATÜB'den iyice ayrıldığı, feodal üretim biçimine yaklaştığı söylenebilir. Bundan başka, Osmanlı düzeni kapitalizme doğru evrimde önemli aşamalar olan zanaat-tarım ve ticaret ayrımında hayli yol almış, böylelikle, kentlerarası uzlaşmaya ve ticaretin genişlemesine sahne olmuştur. Küçük işletmelerde tarım yapan köylünün artık-ürününü almaya yetkili toprak sahibinin feodal ya da (kentlerin ve ticaretin gelişmesine dayanan) «merkezi otorite» olması, tarih açısından da önemli bir ayrım değildir. Batı'da 8. yüzyılda kıralın mülkiyetine geçen ve başlangıçta askeri hizmet karşılığı verilen toprakların giderek mülkiyetinin elegeçiril-

mesiyle doğan «feodal mülkiyet»le devlet mülkiyeti ayırımı, sanıldığından daha az önemlidir. Bununla birlikte D. Avcıoğlu, Osmanlı düzenine feodal etiketini yapıştırmaktan kaçınarak, «herkesin üzerinde birleşebileceği daha genel bir kavram olan» «prekapitalist» düzen adını yeğlemektedir.(59)

D. Avcıoğlu'na göre, kapitalizm öncesi Osmanlı düzeninde de kapitalizme geçişi sağlayan önkoşullar yavaş yavaş oluşmaktadır. Bunun nedeni, önce Osmanlı toprak düzeninin özel mülkiyete geçişte aşılmaz bir engel olmayışı ya da reaya'ya işlediği toprağın mülkiyetini sağlayacak öğeleri taşımasıdır. Tarım işletmesine bir bedel ödeyerek tapu senediyle tasarruf eden reayanın tasarruf hakkı, tam mülkiyetten kimi sınırlamalarla ayrılmakla birlikte ilkece bireyseldir. ATÜB den ayrılan bu bireysel tasarruf hakkının yanısıra, tarım işletmesinin altyapı ve üretim araçları köylünün mülkiyetindedir ve mirasçılara geçebilmektedir.

Öte yandan, kentte oturarak köyde tarım yapabilmek, toprağın iyileştirilmesi durumunda mülkiyetine sahip olmak, vergi olarak üretim fazlasının ancak bir bölümünü vermek v.b gibi koşullar, reayanın tasarruf ettiği toprak büyüklüğü ve servetinde ayırımlaşmalara yol açmıştır. Böylelikle zenginleşen kimi köylüler, tefecilik ya da ürünü tarlada ucuza kapatma v.b. gibi yollarla 16. yüzyılın ikinci yarısında devlet memurlarının yanısıra servet yönünden tam bir üstünlük kazanmıştır.

Bu gelişmelere, çift bozanların sayısının giderek artması olayı eşlik etmiştir. Gerçekten enflasyon dönemlerinin vurgunları, faizcilik ya da mültezim kâr ve

(59) D. Avcıoğlu : Türkiye'nin Düzeni, s. 11-17.

soygunculuğuyla kazanılan servetler, tarıma yönelmiş ve ağır vergi altında ezilen, ucuz kredi kaynaklarından yoksun bulunan yoksul köylünün elinden tarlaları alarak büyük çiftlikler kurmayı başarmıştır. Böylece geleneksel tarım sistemi bozulmaya ve eski bağımsız çiftçiler, yerini zengin çiftlik sahibi mütegallibe sınıfı ve ırgatlaşan topraksız köylülere bırakmaya başlamıştır. Bunun sonucu, büyük kentlere doğru geniş ölçüde bir reaya akını olmuştur.

Kısacası, Osmanlı toprak düzeninde 16. yüzyılda başlayan bu değişmeler, prekapitalist düzeni temelinden sarsan, ama daha ileri bir toplumsal kuruluşa geçiş olanaklarını bağrında taşıyan olaylardır.

Öte yandan tefecilik yalnız köy yaşamında değil, kent yaşamında da önemli bir etkinlik durumuna gelmiştir. 16. ve 17. yüzyıllarda yerli esnafa iş ve gereğinde para dağıtıp ucuza elde ettiği eşyayı dolgun fiyatla satan «sermayeci zümre,» kapitalist gelişmenin belirtisi olarak ortaya çıkmıştır. Bu arada, yüzlerce vakfın para ticaretine yöneldiği ve 16. yüzyılda büyük kentlerde bir çok «vakıf banka»larının bulunduğu görülmektedir. Loncalarda örgütlenmiş «zanaat tipi sanayi» de önemli bir gelişme göstermiştir. Kalabalık sayıda işçi kullanan işyerlerinin varlığı, lonca sisteminin zorlandığını, «manüfaktür»e doğru yol alındığını ortaya koymaktadır.

Kısacası, prekapitalist düzenin çözülmesine ve kapitalist düzene geçişe yol açan etkenler (köyde az çok bir ayrımlaşma, köyden bir bölüm işgücünün kente akını, ticaret ve tefeci sermaye birikimi, lonca düzeninin zorlanması vb.), Batıda olduğu gibi Osmanlı toplum düzeni içinde de yürürlüktedir. Buna, teknik düzey bakımından, Türkiye'nin 16. yüzyılda belki de Batıdan ilerde oluşu eklenmelidir.

D. Avcıoğlu'na göre gerçi bu değişmeler Osmanlı toplumunun kapitalizme hemen geçeceğinin kanıtları değildir ama bu toplumun bir durgunluğa «mahkûm» olmadığının belirtileridir. ([60])

Bu çözümlemeye göre, Batı toplumları gibi Osmanlı toplumu da endüstri kapitalizmine doğru yol alırken, dış engellerle öncülüğü Batı'ya kaptırmıştır. Batının üstünlüğünü sağlayan, Doğunun ATÜB düzeninde olmasına karşılık Batının feodal bir düzende bulunması değil, coğrafi keşifleri izleyen denizaşırı seferler ve sömürgecilikle hızlanan birikim sürecidir.

Başka bir deyişle Batıda olduğu gibi, Doğuda da kapitalizme geçiş koşulları, prekapitalist düzen içinde oluşmaya başlarken kimi tarihsel olaylar Batının ön almasına yol açmış ve bu da Türkiye'nin normal gelişmesini etkilemiştir. Batının ön alışını sağlayan, coğrafi konumu ve doğal kaynaklar bakımından yoksul oluşudur. ([61])

Görüldüğü gibi, kapitalizm öncesi Osmanlı toplum yapısını ATÜB çerçevesini çok aşan ve feodalizme geniş ölçüde yaklaşan bir ara tip içinde irdeleyen D. Avcıoğlu'na göre, bu yapı, Batı toplum yapısı gibi kapitalizme doğru gelişirken, denizaşırı seferlerin sağladığı olanaklar nedeniyle öncülüğü Batı'ya kaptırmıştır.

Ancak bu çözümlemede, benzer bir yapıda olduğu varsayılan Osmanlı toplumuyla Batı toplumları arasındaki büyük evrimlesme ayrımı toplum tipinin değişme devingenliği dışında ve toplumların evrim yasalarına bağlı olmayan kimi tarihsel olaylarda aranmaktadır. Böylece, bir toplum tipinin yeni bir tipe dönüşmesi,

(60) D. Avcıoğlu : A.g.y., s. 18-24.

(61) D. Avcıoğlu: A g.y., s. 25-26.

bilimsel tarih anlayışının öngördüğü gibi, o tipin iç çelişkisiyle hazırladığı gelişme koşullarına değil, bu koşullardan bağımsız tarih olaylarına bağlanmış olmaktadır.

D. Avcıoğu'na göre, Doğuyla Batı, denizaşırı sefeller dönemine kadar aynı yapıda olduğuna göre, Batının üstünlüğünü sağlayan bu tarih olayının nedeni, Batının üretim güçleri ve üretim örgütlenmesindeki gelişmeler değil, coğrafi konumunun elverişliliği ve doğal kaynaklarının yetersizliğidir.

Ancak bu nedenler, söz konusu tarihsel olayı haklı gösterecek nitelikte değildir. Çünkü kapitalizm öncesi dönemde de Batı aynı coğrafi konuma sahip olduğu ve aynı doğal kaynaklara gereksinme duyduğu halde, coğrafi keşif ve denizaşırı seferler ancak 15. yüzyıl sonlarında yani üretim güçlerinin gelişmesi ve feodal düzenin çözülmesiyle kapitalizmin ilk birikim çağının koşulları hazırlandıktan sonra olmuştur. Başka bir deyişle, Batı feodal toplumunun gelişme süreci içinde beliren teknoloji ve üretim örgütlenmesine ilişkin yeniliklerdir ki, bu tarihsel olayı hazırlamıştır.

Gerçekten Marx'a göre, «kapitalist toplumun ekonomik yapısı, feodal toplumun ekonomik yapısından doğmuştur. Bu sonuncunun çözülmesiyle birincinin öğeleri özgürleşmiştir.» ([62])

Kuşkusuz ki, kapitalist toplumun oluşma süreci içinde, geniş ölçüde «denizcilik bilgisi ve donatımı alanında gözlenen gelişmelerdir» ([63]) ki, coğrafi keşif ve denizaşırı genişlemelere olanak sağlamıştır. Öte yandan tarihsel Hint yolunu müslüman gemicilere kapayan, Portekiz'in denizcilik tekniğindeki üstünlükleri olmuş-

(62) K. Marx : Kapital, Cilt V, s. 138.

(63) H. Heaton : Ecconomic History of Europe, s. 233.

tur. Portekizliler, 1498'de Vasco da Gama'nın Ümit Burnu üzerinden Hindistan yolunu bulmasından sonra güçlü donanmalarıyla bu deniz yolunda egemenlik kurmuşlardır. Böylelikle, o döneme kadar Arap gemileriyle Mısır'a kadar gelip oradan Venedik gemileri tarafından Avrupa'ya aktarılan Hint eşyası, bu yeni keşifle yolunu değiştirmiştir. (64) 16. yüzyıl başlarında Mısır, Suriye ve Yemen'i elinde bulunduran Memlukların Hint Denizine gönderdikleri donanma Diyu (Diu) açıklarında Portekizlilerle yaptığı deniz savaşını yitirmiştir. (65) Bu deniz savaşı, dörtyüzyıldan fazla bir süre için Hint Okyanusu'nun geleceğini belirlemiştir. (66)

Ve yine kuşkusuz, denizaşırı seferlerle elde edilen değerli madenlerin sermaye birikimi yoluyla kapitalizmin gelişmesi üzerinde hızlandırıcı etkisi olmuştur. Ancak bu birikim, olsa olsa yarattığı elverişli koşullarla, feodal üretim iişkilerinin kapitalist ilişkilere dönüşme sürecini hızlandırmış ve kısaltmıştır.

Öyle görünür ki, D. Avcıoğlu'nun aynı tipten saydığı iki toplum yapısı (Doğu-Batı) arasındaki ayrımı temellendirirken, o tipe özgü bir gelişme olarak ele alamayacağı değişmelere (denizaşırı seferlere) başvurmaya zorlayan, Osmanlı toplum yapısıyla ilgili görüşüdür. Gerçekten D. Avcıoğlu'na göre, Osmanlı toplumu içinde «prekapitalist» düzenin çözülmesini, kapitalist düzene geçişi sağlayan etkenler yürürlüktedir. Başka bir deyişle, Batı'da olduğu gibi Osmanlı toplumunda da iç değişmelerin sonucu olarak kapitalist gelişme belirtileri gözlenmektedir. Kısacası, Osmanlı İmparatorluğu'-

(64) İ. H. Uzunçarşılı : Osmanlı Tarihi II, s. 391.

(65) İ. H. Uzunçarşılı : Ag.y., s. 513-514.

(66) H. Tinker : South Asia, s. 96.

nda, iç devingenliğin ürünü olarak kapitalist yönde bir evrimleşme vardır.

Oysa D. Avcıoğlu'nun Osmanlı İmparatorluğu'nda «prekapitalist düzeni temelinden sarsan ama daha ileri bir toplumsal kuruluşa geçiş olanaklarını bağrında taşıyan olaylar» olarak nitelediği, 16. yüzyılda başlayan değişmeler, yapının iç gelişmelerinin değil, Batı toplumlarındaki kapitalist evrimleşme sürecinin etkileri sonucudur. Başka bir deyişle, Osmanlı toplumunda 16. yüzyılın 2. yarısında hızlanan ve onu Batının hammadde kaynağı ve yapım ürünleri pazarı durumuna sokan kapitalist yöndeki çözülmeler, Osmanlı toplum yapısının iç devingenliğinin ürünü değildir.

«Köyde azçok ayrımlaşma, köyden işgücünün kente akını, ticaret ve tefeci sermaye birikimi, lonca düzeninin zorlanması» gibi kapitalist doğrultudaki değişmeler, ilerde görüleceği gibi, Batı Avrupa ülkelerinde üretim ve ticaret yöntemleriyle değerli maden birikiminde oluşan köklü değişikliğin, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkilerinin sonucudur. (67) O halde Osmanlı toplumunda geleneksel yapının çözülmesiyle başlayan kapitalistleşme süreci, iç değişmelerle kapitalizme evrimleşmiş Batı toplum yapısının ürünü olduğuna göre, onu kapitalizmi hazırlayan bir tipten saymak olsa olsa bir zorlamadır.

Türk toplumunun tarihsel evrimi ve bugün içinde bulunduğu egemen üretim biçimi üzerinde, son yıllarda yoğunlaşan tartışmalara bir kavram açıklığı kazandırabilmek ve bu araştırmada bir başvurma çerçevesi olarak kullanılacak çözümleme yöntemini temellendir-

(67) Ö. L. Barkan: XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği Buhranlar... E.S.E.K.H.

mek üzere marxcı tarih anlayışı üzerinde durmak gerekecektir. Gerçekten Türk toplumunun evrimi konusundaki anlaşmazlık ve tartışmaların çoğunlukla kavramların yeterince tanımlanmamış ve tarihin evrimleşme sürecindeki mantığın gereğince anlaşılmamış olmasından doğduğu görülmektedir. Genellikle çözümleme anahtarlarının bilimsel terminolojideki anlamları iyice belirlenmeden girişilen açıklamalar, soruna daha da bir karmaşıklık kazandırmaktadır.

Bize öyle gelir ki, Türk toplumunun evrimine ilişkin görüşler arasındaki çatışmaların nedenleri yöntemsel bakımdan birkaç kümede ele alınabilir:

Bunlardan ilki, tek tek toplumların sonsuz çeşitliliği içinde onları ortak bir tipe, belli bir üretim biçimine sokmaya yarayacak temel nitelik ya da niteliklerin çekip çıkarılmayışıdır. Başka bir deyişle, bir toplumun kendi tarihine özgü çeşitliliklerden soyutlanarak tipolojiye elverecek ayıklamaların yapılmayışıdır. Bu, Türk toplumunun kendine özgü bir gelişme çizgisi izlediği ve her türlü toplumsal yasaların dışında kaldığını sananların başvurduğu yoldur.

Başka bir nedense, bir toplumun tipolojisini yaparken onu üretim biçiminin temel niteliklerine göre değil, somut bir başka örneğine göre irdeleme eğilimidir. Bu, genel olarak Osmanlı toplumunu, feodal Batı toplumlarıyla, somut görünüşlerine dayanarak karşılaştıranların yöntemsel yaklaşımlarıdır. Örneğin yalnız tımarlı sipahi-senyör ve reaya-serf benzerlik ya da ayrılığına bakarak Osmanlı toplumunun feodal olup olmadığını belirlemeye çalışmak, bir üretim biçimini salt Batı tarihindeki modeliyle, görünüşüyle tanımlamaktır.

Üçüncü bir neden de, tipolojisi yapılan bir toplu-

mun, somut ve özel görünüşlerinden soyutlanmakla birlikte, ayırıcı özelliğinin yanlış saptanması ve içinde ele alınacağı tipin temel niteliklerinin gözden kaçırılmasıdır. Tarih, toplumların evrimleşme zinciri ya da üretim biçimlerinin mantıksal bir bağlılık içinde birbirini izleme süreci olduğuna göre, bir toplumsal yapının ayırıcı özelliği ve de bir toplum tipinin temel niteliklerinden biri, devingenliğidir. Toplumsal biçimlenmenin temel çelişkisinden kaynaklanan ve üretimin örgütlenme biçiminde yansımasını bulan bu devingenlik, tarihin güdücü öğesidir. Buna göre, her üretim biçimi temellerini, kendisini önceleyen biçimin çelişkileri içinde bulur ve kendi iç çelişkisiyle yeni bir biçimin önkoşullarını hazırlar. Bu açıdan bakıldığında örneğin feodal üretim biçimi, kapitalist üretim biçiminin önkoşullarını iç çelişkileriyle oluşturan tek ve biricik sistemdir. Bu nedenle bir sistemin yeni bir biçime dönüşmesi, onun zorunlu ve onsuz olunmaz niteliğidir. Bir toplumun tipolojisi yapıldığında, o toplum yapısında söz konusu tipin iç devingenliği bulunmalıdır. Bu önemli nitelik çoğunluk yokumsandığı için, kapitalist ilişkilere ancak dış etkilerle açılan Osmanlı toplumu, kimilerince feodal sayılmıştır.

İşte marxcı düşünce ve çözümleme alanında beliren bu yöntemsel sorunları ortaya koymak, kavramlara bir anlam açıklığı getirmek amacıyla ayrıntılı bir kuramsal çözümlemeye gerek duyulmuştur. Bu çözümlemede genel anlamıyla tarihsel materyalizm anlayışı belirlenecek ve bu çerçeve içinde üretim biçimi ve evrim aşamalarının ayırıcı nitelikleri tartışılacaktır.

MATERYALİST TARİH ANLAYIŞI

Marx ve Engels'in bir toplumbilimci olarak üstlendikleri görev, tarihi yaratan neşnel ve maddi koşulları ortaya koymak (1), bu maddi koşulların belirlediği çeşitli toplum biçimlerini, insanın doğal çevreye egemen olma çabalarıyla gelişmiş olan çeşitli toplumsal örgütlenme tiplerini incelemek ve insanlığın bir toplum biçiminden ötekine doğru gelişimini izlemektir. (2)

Gerçekten Marx ve Engels'e göre:

«İnsanlık tarihinin ilk koşulu kuşkusuz ki, canlı insan bireylerinin varlığıdır. O halde ilk ele alınacak konu bireylerin fiziksel yapısı ve bunun sonucu olarak onlarla doğanın geri kalan kesimi arasında beliren ilişkilerdir. Tarih, bu doğal temellerden ve onların tarihsel akış içinde insan etkinlikleriyle uğradığı değişikliklerden yola çıkmalıdır.

«İnsan, hayvanlardan bilinç, din ya da başka bakımlardan ayırdedilebilir. (Ama) insanlar, geçim araçlarını üretmeye başladıkları anda, kendilerini hayvan-

(1) Kuusinen : Tarihi Materyalizm., s. 14

(2) Meyer: Marxism, s. 15.

lardan ayırmaya başlarlar. Geçim araçları üretirken insanlar, dolaylı olarak maddi yaşamlarını da üretirler.

«İnsanların geçim araçlarını üretme yolu, herşeyden önce hazır buldukları ve yeniden üretme zorunda oldukları araçların niteliğine dayanır. Bu üretim biçimi, sadece bireylerin fiziksel varlıklarının yeniden üretimi olarak ele alınmamalıdır. Bu, daha çok bu bireylerin belli bir eylem biçimi, belli bir yaşam biçimidir.

«Bu nedenle, insanların şu ya da bu biçimde oluşu, üretimlerinin türüne bağlıdır. O halde insanların niteliği, onların üretimlerini belirleyen maddi koşullara dayanır.» (3)

Bu «tarih anlayışı», Engels'in belirttiği gibi «...herşeyden önce, hegelci türden bir sistem kurma aracı değil, bir araştırma kılavuzudur. Tüm tarih yeniden incelenmeli, değişik toplumsal yapıların varlık koşulları, bu yapılardan onlara karşılık olan siyasal, hukuksal, estetik, felsefi, dini v.b. görüşleri çıkarılmadan önce tek tek gözden geçirilmelidir.» (4)

Bu bakımdan marxism, başangıçtan beri, tarihi bilimsel olarak çözümleme, toplumların temel yapılarını ortaya çıkarıp varlık nedenlerini ve gelişme yasalarını açıklama çabası olmuştur. (5)

Bu «Materyalist tarih anlayışı, insan yaşamını sürdürecek üretim araçlarının ve üretimden sonra üretilen nesnelerin değişiminin tüm toplumsal yapının temeli olduğu; tarihte ortaya çıkan her toplumda ser-

---

(3) K. Marx- F. Engels: The German Ideology, s. 7.

(4) Engels'ten Conrad Schmidt'e Mektup, Londra, 5 Ağustos 1890, Marx-Engels, s. 396.

(5) Godelier: Asya Tipi Üretim Tarzı, s. 7.

vetin dağılım ve toplumun sınıflara ayrılma biçiminin, neyin üretildiğine, onun nasıl üretildiğine ve ürünlerin nasıl değiştirildiğine bağlı olduğu önermesinden yola çıkar. Bu görüş açısından tüm toplumsal değişmelerin ve siyasal devrimlerin son nedenleri, insanların beyinlerinde, insanların sonsuz doğruluk ve adaleti daha iyi kavramalarında değil, üretim ve değişim biçimindeki değişikliklerde aranacaktır.» (6)

Bununla birlikte, «ekonomik öğenin belirleyici olduğunu söylemek, bu önermeyi anlamsız ve soyut bir anlatım kılığına sokmak demektir. Ekonomik durum temeldir ama çeşitli üst yapı öğeleri, tarihsel çatışmaların akışı üzerinde etkide bulunur ve bir çok durumda onların biçimlerinin belirlenmesinde üstün bir rol oynar.» (7)

Görüldüğü gibi, tarihsel materyalizmin temel ilkesi, doğada olduğu gibi toplumda da varlığın, maddi yaşamın önce geldiği, bilince ve tinsel yaşama oranla belirleyici olduğudur. (8)

Kısacası, toplumun tinsel yaşamının oluşum kaynağı, toplumsal düşüncelerin, toplumsal kuramların, siyasal görüş ve siyasal kurumların kökeni, bunların kendilerinde değil, onları yansıtan toplumun maddi yaşam koşullarında aranmalıdır. (9)

Bu bakımdan öncelikle, toplumun tüm görünüşünü, yapısını, düşünce ve kurumlarını belirleyen «maddi yaşam» üzerinde durmak gerekir.

---

(6) F. Engels : Socialism: Utopian and Scientific, s. 125-126.

(7) Engels'ten Joseph Bloch'a Mektup, Londra, 21-22 Eylül 1890 Marx-Engels, s. 398.

(8) Kuusinen: A.g.y., s. 14.

(9) Stalin: Dialectical and Historical Materialism, s. 20-21.

Marxcı terminolojide «ekonomik ilişkiler» terimiyle de dile getirilen maddi yaşam kavramının geniş bir kuşatımı olduğu görülmektedir:

«Toplum tarihinin belirleyici temeli olarak gördüğümüz ekonomik ilişkilerden anladığımız, belli bir toplumda insanların geçim araçlarını üretme ve ürünleri aralarında değiştirme yol ve yöntemidir. O halde bütün üretim ve dağıtım tekniği bunun içine girer. Bu teknik, ürünlerin değişim ve sonra da dağılım yol ve yöntemini, bununla ilkel (gentile) toplumun çözülmesinden sonra beliren sınıflar ayrımını ve bunlarla da devleti, siyasal yapıyı, hukuku v.b. belirler. Ayrıca ekonomik ilişkiler içinde, onların üzerinde oluştuğu coğrafi temel, çoğunluk, gelenekle ya da yaşayarak aktarılmış ve arda kalmış olan daha önceki ekonomik gelişme aşamalarının kalıntıları ve kuşkusuz bu toplum biçimini kuşatan dış çevre de yer alır.» (10)

Maddi yaşam kavramı daha sistemli bir biçimde çözümlenecek olursa, toplumun maddi yaşam koşulları herşeyden önce toplumu çevreleyen coğrafi çevre ve toplumu oluşturan nüfus sayısıdır. (11) Üretimin doğal temelleri olan coğrafya ortamı ve nüfus yoğunluğu, toplumsal evrimde önemli bir rol oynamalarına karşın tarihsel sürecin belirleyicileri değildir.

Dış ortama edilgen bir biçimde uyan hayvanların tersine, insan bu ortam üzerine etkide bulunur, araç

(10) Engels'ten Heinz Starkenburg'a Mektup. Londra, 25 Ocak 1894, Marx-Engels, s. 410.

(11) J. Stalin: A.g.y., s. 25-26.

yapımı ve kullanımını gerektiren emeğiyle kendisi için zorunlu olan maddi servetleri elde eder. Ama, insanlar iş araçlarını, alışkanlıkları ve deneyimleriyle kullanırlar.

İşte toplumun yarattığı üretim araçları ve herşeyden önce maddi servetlerin üretimine yarayan iş araçları ve belli bir deneyime dayanarak üretimde bulunan insanlar, «üretim güçleri»ni oluştururlar.

Bununla birlikte toplumun «maddi yaşam»ı üretim güçleriyle sınırlı değildir. Üretim bir bireyin tek başına yaptığı bir iş değil, bir toplumsal olaydır. İnsanlar maddi değerlerin üretimi sırasında ister istemez birbirleriyle ilişki kurarlar, ve her üreticinin emeği toplumsal emeğin bir parçası niteliği kazanır. ([12])

Gerçekten Marx'a göre, «üretimde insanlar yalnız doğayı değil, aynı zamanda birbirlerini de etkiler. Ancak belirli bir biçimde işbirliği yaparak ve eylemlerini birbirleriyle değiştokuş ederek üretimde bulunurlar. Üretim yapmak için birbirleriyle belirli ilişkiler kurarlar ve bu toplumsal ilişkilerin sınırı içindedir ki, doğayı etkiler, yani üretimde bulunurlar.» ([13])

Burada söz konusu olan yalnız üretimin çeşitli dallarında çalışan insanlar arasındaki ilişki ya da işbölümü değildir. Üretim güçlerinin gelişmesinin bir aşamasında tüm üretim araçlarının ya da başlıcalarının mülkiyetinin doğrudan doğruya üretimde bulunanlardan koparak toplumdaki bir azınlığın elinde toplanmasıyla doğan ve üretimin gerçekleşebilmesi için üretim araçlarına sahip olanlarla üreticiler arasında beliren sınıflar arası ilişkiler de bu türdendir.

---

(12) Kuusinen: A.g.y., s. 14-15.

(13) K. Marx: Ücretli Emek ve Sermaye, s. 38.

Marx ve Engels, insanların maddi değerlerin üretimi sırasında kurdukları bu ilişkilere üretim ilişkileri adını vermişlerdir. (14)

Üretim ilişkileri bilinç dışında kurulur ve bu anlamda maddi bir nitelik taşır. Üretim ilişkilerinin yapısı, üretim güçlerinin gelişme düzeyine ve niteliğine bağlıdır. Örneğin, ilkel toplulukta, iş araçlarının çok yalın olması, herkesce yapılabilmesi bu araçların özel mülk olmasını olanaksız kıldığı için ve iş veriminin düşük olması nedeniyle insanın ancak kendi varlığını sürdürebilecek düzeyde üretimde bulunabilmesinden ötürü kölelik rejimine özgü ekonomik ilişkilerin bulunması olanaksızdır.

İşte, insanların üretim sürecinde kurdukları ilişkilerle üretim güçleri bir birlik oluştururlar. Üretim güçleriyle üretim ilişkilerinin bu birliğine üretim biçimi adı verilir. (15)

Kısaca özetlendiğinde, üretim biçimi, iki kesimden oluşur:

a) Maddi değerlerin üretilmesinde kullanılan üretim araçları, belli bir üretim deneyimi ve iş yeteneğiyle bu üretim araçlarını kullanan ve maddi değerler üretimini yapan insanlardan oluşan üretim güçleri,

b) Maddi değerlerin üretilmesinde, üretim sürecinde insanların birbirleriyle olan ilişkilerinden doğan ve işbölümü, toplumsal sınıf ve üretimin örgütlenmesini içeren üretim ilişkileridir.

Başka bir deyişle üretim güçleri, üretim biçiminin ancak bir yanı, yani insanlarla onların maddi değer üretimi için yararlandıkları nesneler ve doğa güçleri

(14) Kuusinen: A.g.y., s. 16-17.

(15) Kuusinen: A.g.y., s. 17.

arasındaki ilişkileri dile getiren yanı, üretim ilişkileriyse, üretim biçiminin bir başka yanı, yani üretim sürecinde insanın insanla olan ilişkileridir. ([16])

Kısacası, üretim biçimi, hem toplumun üretim güçlerini, hem de insanların üretim ilişkilerini kapsar, bu bakımdan onların maddi değerlerin üretilmesi sürecindeki birliklerinin bir anlatımıdır. ([17])

Görüldüğü gibi, insanlar sürdüregeldikleri toplumsal üretimle, kendi istemleri dışında ve kaçınılmaz bir takım ilişkiler içine girerler, bu üretim ilişkileri, onların maddi güçlerinin gelişiminde belli bir aşamaya karşılıktır. Bu üretimin tümü toplumun ekonomik yapısını oluşturur. Bu yapı, üzerine hukuksal ve siyasal üst yapının kurulduğu bir temeldir. Ve yine bu yapıya karşılık olan belli toplumsal bilinçlilik biçimleri vardır. Maddi yaşamdaki üretim biçimi toplumsal, siyasal ve tinsel yaşam süreçlerinin genel niteliğini belirler. İnsanların varlığını belirleyen bilinçleri değildir, tersine onların toplumsal varlıkları bilinçlerini belirler. ([18])

Tarihsel Evrim Devingenliği

Çok eski dönemlerden günümüze kadar toplumsal üretim, her zaman daha gelişmiş üretim biçimlerinin birbirini izlediğini gösteren bir ilerleme niteliği taşır. ([19])

---

(16) J. Stalin: A.g.y., s. 28.

(17) J. Stalin: A.g.y., s. 29.

(18) A. Contribution to the Critique of Political Economy, Marx-Engels, s. 43.

(19) Kuusinen: A.g.y., s. 17.

O halde toplumun gelişme tarihi herşeyden önce, üretimin gelişme tarihi, yüzyıllar boyunca birbirini izleyen üretim biçimleri tarihi, üretim güçleri ve üretim ilişkilerinin gelişme tarihidir.

Başka bir deyişle, tarih biliminin ilk işi üretim yasalarını, üretim güçlerinin ve üretim ilişkilerinin gelişme yasalarını araştırmaktır. (20)

Bu gelişme ilk adımda, insanların doğayla olan ilişkilerinde, yani üretim güçlerinde belirir. Gerçekten insanlar, emekleriyle doğa üzerine etkide bulunarak onu değiştirirken, edindikleri iş alışkanlıkları ve bilgilerle kendilerini de değiştirir ve üretim araçlarında gelişmeler sağlarlar. (21) Üretimdeki değişme ve gelişmeler her zaman üretim güçlerinin ve herşeyden önce üretim araçlarının değişme ve gelişmeleriyle başlar. (22)

Daha önce de belirtildiği gibi, üretim yalnız insanlarla doğa arasında değil, insanların kendi aralarında da kimi ilişkilerin kurulmasını gerektirir. (23) Ancak bu ilişkiler, üretim güçlerindeki değişmelere bağlı ve uygun olarak değişir. (24) Bununla birlikte bu ilişkiler de ayrıca üretim güçlerinin ilerlemesi üzerinde etkide bulunur. Üretim ilişkileri, üreticileri ve iş araçlarının sahibi olan sınıfları güdüleyen etmenleri koşullandırır. (25)

Gerçi üretim güçleriyle üretim ilişkileri karşılıklı olarak birbirlerini etkiler ve üretim ilişkileri üretim güç-

---

(20) J. Stalin: A.g.y., s. 18.

(21) Kuusinen: A.g.y., s. 18

(22) J. Stalin: A.g.y., s. 31.

(23) Kuusinen: Ag.y., s. 18.

(24) J. Stalin: A.g.y., s. 31

(25) Kuusinen: A.g.y. s. 18.

lerinin uzun süre gerisinde ve ona karşıt bir durumda kalamaz ([26]) ancak aralarında çatışkınlık doğabilir. Başka bir deyişle, üretim güçleriyle üretim ilişkilerinin, yansımasını üretim biçiminde bulan birliği, bu iki öğe arasında çelişkiler bulunmayacağı anlamına gelmez.

Bunun nedeni, bu iki öğe arasındaki gelişme hızı ayrımıdır. Üretim güçlerinin «daha devingen ve devrimci», «daha akıcı ve değişken bir öğe» olmasına karşılık, üretim ilişkileri, belli bir ölçüde değişikliğe uğramasına karşın, nitelikçe olduğu gibi kalır.

Tarihin son sentezine kadar, her üretim biçiminin tarihinde, üretim güçleriyle üretim ilişkileri arasındaki uygunluk geçici olmuştur. Genel olarak bu uygunluk bir üretim biçiminin gelişmesinin başlangıcında, üretim güçlerinin gelişme düzeyine uygun düşen yeni üretim ilişkilerinin kuruluş aşamasında kendini gösterir. Ancak tekniğin ilerlemesi, deneyim ve bilgi birikimi daha da hızlanır. Bu bakımdan üretim ilişkileri üretim güçlerini sürekli olarak izleyemez. Sınıflara bölünmüş toplumda, bu ilişkiler bir kez doğunca, yasa, sınıfların politikası, devlet ve öteki kurumlar tarafından mülkiyet biçimleri altında hukuksal ve siyasal bakımdan belirlenirler. Üretim güçleri geliştikçe, bunlarla üretim ilişkileri arasındaki uygunluğun sona ererek sonunda bir çatışmanın çıkması kaçınılmazdır, çünkü eskiyen ilişkiler üretim güçlerinin ilerlemesine engel olurlar. ([27])

Başka bir deyişle, gelişmelerinin belirli bir aşamasında toplumdaki maddi üretim güçleri, geçerli üretim

(26) J. Stalin: A.g.y., s. 31.

(27) Kuusinen: A.g.y., s. 19.

ilişkileriyle ya da - hukuk diliyle söylendiğinde - önceden içinde işledikleri mülkiyet ilişkileriyle çatışır. ([28])

Örneğin feodal toplumda, toprağın sahibi durumunda bulunan senyörün mülkiyet hakkına ve köylünün senyöre emeğiyle bağlılığına dayanan ilişkiler, o dönemin üretim güçlerine uygun düşerken, endüstri (önce manüfaktür endüstrisi, sonra maşinizm) büyük bir hızla gelişmeye başlayınca, üretim güçlerinin gelişmesini engelleyen birer köstek özelliği kazanır. Endüstrinin hem kişi olarak özgür, hem de üretim araçlarından yoksun emekçilere gereksinmesi vardır. ([29])

İşte «üretim güçleriyle üretim ilişkileri arasındaki çatışma belirginleştiği zaman toplumsal devrim dönemi gelir.» ([30]) Başka bir deyişle, bu çatışma, sonunda, eski üretim ilişkilerinin ortadan kalkması ve yerine, üretim güçlerinin geçmiş ve gelecek gelişimini yansıtan yeni ilişkilerin geçmesiyle çözülür. Böylece yeni bir üretim biçimi ortaya çıkar. ([31]) Ekonomik temelin değişmesiyle, bütün koca üstyapı da az ya da çok hızla biçim değiştirir. Bu değişiklikler gözden geçirilirken üretimin ekonomik koşullarının maddi değişikliğiyle, insanların, içinde bu çatışmanın bilincine vardıkları ve savaşım verdikleri hukuk, politika, din, estetik ve felsefe - kısacası ideoloji - biçimlerini birbirinden ayırmak gerekir. Nasıl ki, bir bireyle ilgili kanımız, onun kendisi hakkındaki düşüncesine dayanmazsa, bunun gibi bu değişme dönemini de onun kendi bilinciyle yargılayamayız, tersine, bu bilinç daha çok maddi yaşamın

---

(28) K. Marx: A Contribution to the critique of Political Economy, s. 43-44.

(29) Kuusinen: A.g.y., s. 19-20.

(30) K. Marx: A.g.y., s. 44.

(31) Kuusinen: A.g.y., s. 20

karşıtlıklarıyla, toplumsal üretim güçleriyle üretim ilişkileri arasındaki çatışmayla açıklanmalıdır. Hiçbir toplumsal düzen, o düzende yeri olan tüm üretim güçleri gelişmedikçe ortadan kalkmaz ve yeni ve daha yüksek üretim ilişkileri, hiçbir zaman, varlıklarının maddi koşulları eski toplumda olgunlaşmadıkça belirmez. (32)

Bu çatışma ancak yeni üretim güçlerine uygun yeni mülkiyet ilişkilerinin yaratılmasıyla çözülebilir ve böylece yeni bir diyalektik senteze ulaşılır. Bu nedenle tarihsel materyalizm, diyalektik materyalizm ilkelerinin toplumsal yaşama uygulanmasıdır. (33)

İşte tarih boyunca, toplumun üretim güçlerinin değişme ve gelişmesine uygun olarak, insanların üretim ilişkileri, ekonomik ilişkileri de değişmiş ve gelişmiştir. (34)

Kısaca özetlenirse, tarihte birbirini izleyen çeşitli üretim biçimleri vardır.

Tarihsel Aşamalar

Marx ve Engels'in tarihin evrim şeması konusundaki ilk görüşleri, sistemlerinin gelişme doğrultusu içinde, 1845-1846'da yayınlanmış olan Alman İdeolojisi'ndedir. «Bu yapıt, daha o zamanlar, toplumsal işbölümünün çeşitli aşamalarının değişik mülkiyet biçimlerine karşılık olduğu görüşünü benimsemiştir.» (35)

---

(32) K Marx: A.g.y., s. 43-44.

(33) H. B. Mayo: Introduction to Marxist Theory, s. 63-65.

(34) J. Stalin: A.g.y., s. 34.

(35) E. J. Hobsbawm: Precapitalist Economic Formations: Introduction, s. 27 (27) (Parantez içindeki sayılar, metnin Türkçe çevirisindeki sayfa numaralarını göstermektedir.)

Gerçekten, üretim sürecinin, bireyler arasındaki ilişkileri gerektirdiği ve bu ilişki biçiminin de üretim süreci tarafından belirlendiği görüşünden yola çıkan Marx ve Engels, adı geçen yapıtta tarihin evrim aşamalarını şöyle temellendirmişlerdir:

«Çeşitli toplumlar arasındaki ilişkiler, her birinin üretim güçleri, işbölümü ve iç ilişkilerinin gelişme derecesine göre biçimlenir. Ama yalnız bir toplumun başka toplumlarla ilişkileri değil, aynı zamanda toplumun bütün iç yapısı da, o toplumun üretiminin ulaştığı gelişme aşamasına ve iç ve dış ilişkilerine dayanır. Bir toplumun üretim güçlerinin ne ölçüde gelişmiş olduğu, işbölümünün gerçekleşme düzeyine bakarak açıkça anlaşılır. Her yeni üretim gücü zaten bilinen üretim güçlerinin, örneğin yeni toprakların işletmeye açılması gibi, salt bir nicel gelişimi olmadığı sürece işbölümünün daha da gelişmesine yol açar.

«Bir toplum içindeki işbölümü, ilk olarak endüstri ve ticaret emeği (iş) nin tarımsal emek (iş) ten ve bu nedenle de kentin taşradan (köyden) ayrılmasına ve kentle taşra arasında bir çıkar çatışmasının doğmasına yol açar. İşbölümünün daha da gelişmesi ticaret emeği (iş) nin endüstri emeği (işi) nden ayrılmasıyla sonuçlanır. Aynı zamanda, işbölümüyle, bu çeşitli dallar içinde, belli iş türlerinde işbirliği yapan bireyler arasında çeşitli bölünmeler de gelişir. Bu tek tek bölümlerin göreli konumu, tarım, endüstri ve ticarette kullanılan yöntemlerle belirlenir (babaerkillik, kölelik, katmanlar, sınıflar). Aynı koşullar, (daha gelişmiş ilişkiler söz konusu olduğunda) çeşitli toplumların birbirleriyle olan ilişkilerinde de görülecektir.

«İşbölümündeki çeşitli gelişme aşamaları, çeşitli mülkiyet biçimleridir, yani işbölümündeki belli bir

aşama, bireylerin, araç, gereç ve emek (iş) ürünü açısından birbirleriyle olan ilişkilerini de belirler.

«İlk mülkiyet biçimi kabile mülkiyetidir. Bu, insanların avcılık ve balıkçılıkla, hayvan besleyicilikle ya da en yüksek aşamada tarımcılıkla geçindiği gelişmemiş bir üretim aşamasına karşılıktır. Bu son aşama, büyük ölçüde ekilmemiş toprakların varlığını gerektirir. Bu aşamada işbölümü yine de çok ilkeldir ve ailenin üstlendiği doğal işbölümünün genişlemesi niteliğindedir. Bu nedenle toplumsal yapı, ailenin genişlemesiyle sınırlandırılmıştır: En üstte babaerkil aile başkanları onların altında kabile üyeleri ve en alttaysa köleler vardır. Ailede gizli olan kölelik, nüfusun artması, gereksinmelerin çoğalması ve dış ilişkilerin, savaş ya da alışverişin genişlemesiyle giderek gelişmiştir.

«İkinci mülkiyet biçimi, özellikle çeşitli kabilelerin uzlaşma ya da fetihle site biçiminde birleşmelerinden doğan ve yine köleliğin bulunduğu antik kamusal ya da devlet mülkiyetidir. Kamusal mülkiyetin yanında, önce taşınabilir ve daha sonra taşınamaz mal özel mülkiyetin kamusal mülkiyete bağlı ve ona karşıt biçim olarak geliştiğini görmekteyiz. Ancak bir topluluk olarak yurttaşlar çalışan köleler üzerinde egemenliğe sahiptir ve bu nedenle, salt bu bakımdan onlar kamusal mülkiyet biçimine bağlıdırlar. Yurttaşları kölelerin üstünde bir doğal birlik biçiminde kalmaya zorlayan kamusal özel mülkiyettir. Bu nedenle kamusal mülkiyete dayanan toplumun tüm yapısı ve bunun sonucu olarak topluluk egemenliği, taşınamaz mallar alanındaki özel mülkiyetin gelişmesiyle orantılı olarak çözülür. İşbölümü şimdiden daha gelişmiştir. Şimdiden kent ve köy (taşra) çatışkınlığı, daha sonra kent çıkarlarını temsil eden devletlerle köy (taşra) çıkarlarından yana

olanlar arasındaki ikilik ve kentlerin kendi içlerinde de endüstriyle deniz ticareti arasındaki çatışkınlık ortaya çıkmıştır. Yurttaşlarla köleler arasındaki sınıf ilişkileri artık tümüyle gelişmiştir.

«Bu genel tarih yorumunun fetih olgusuyla çatıştığı söylenebilir. Şimdiye kadar zorbalık, savaş, yağma, ırza geçme ve boğazlaşma v.b., tarihin sürükleyici gücü olarak kabul edilmiştir. Ancak bu alanda bir kaç durum üzerine eğilmek ve bu nedenle salt belirgin bir örneği ele almak gerekir. Bu da, bir eski uygarlığın bir barbar topluluk tarafından yok edilmesi ve sonuç olarak yeni bir toplum yapısının belirmesidir. (Roma ve barbarlar, Feodalizm ve Galliler, Bizans İmparatorluğu ve Türkler). Fatih barbar halklarla savaş, yukarıda üstü kapalı dendiği gibi, yine olağan bir ilişki biçimidir.

«Savaş, nüfusun, geleneksel üretim araçlarının yerini almak üzere yeni araçlar gerektirerek artması halinde daha kolay başvurulan ve bu durumda kaba ama biricik olanaklı üretim biçimi niteliğindeki bir ilişkidir. Bununla birlikte, durum Roma'da başka türlüdür. (Ahlak dışı yaşama yaygın ve evlenme seyrek olduğundan, eski aileler yok olduğu ve mülkleri birkaç kişinin eline geçtiği için, salt satın alma ve borçlanmayla değil miras yoluyla da doğan) toprak mülkiyetinin birikimi ve (salt bugün hâlâ işleyen ekonomik güçlerin değil, yağma edilmiş ve haraç tahılın içalımının ve bunun sonucu olarak İtalya tahılı için istem eksikliğinin yol açtığı) toprağın otlağa çevrilmesi, özgür nüfusun aşağı yukarı tümüyle yitip gitmesine yol açmıştır. Köleler durmadan ölmüşler ve sürekli olarak yerlerini yenilerinin alması gerekmiştir. Kölelik, tüm sistemin temeli olarak kalmıştır. Özgür insanlarla köleler arasındaki plebler, bir proleter takımından başka bir şey

olamamışlardır. Roma, gerçekte hiçbir zaman bir site olmaktan öteye geçememiştir; onun eyaletlerle bağlantısı salt siyasal plânda kalmış ve bu nedenle yine siyasal değişmelere bağlı olarak kolaylıkla kopabilmiştir.

«Antik toplumda özel mülkiyetin gelişmesiyle, modern özel mülkiyetle birlikte daha geniş bir çerçeve içinde belirecek koşullarla ilk olarak karşılaşmaktayız. Bunlar, bir yandan, (Licinian tarım yasalarının kanıtladığı gibi) Roma'da çok erken beliren ve içsavaşlar zamanından başlayarak özellikle İmparatorluk döneminde hızla gelişen özel mülkiyetin birikimi; öte yandan, buna bağlı olarak mülk sahibi yurttaşlarla köleler arasındaki aracı konumu nedeniyle bağımsız bir gelişmeye ulaşamamış olan küçük köylü pleblerin proleteryaya dönüşmesidir.

«Üçüncü mülkiyet biçimi, feodal mülkiyetdir. Antik dönemin kent ve kentin çevresindeki küçük kırsal alandan yola çıkmasına karşılık orta çağlar köy (taşra) den başlar. Bu ayrı kalkış noktasının nedeni, o sıralarda geniş bir alana dağılmış olan ve fetihlerden hemen hiç pay alamayan nüfusun seyrekliği olmuştur. Yunan ve Roma'nın tersine feodal gelişme Roma fetihlerinin ve başlangıçta onunla ilgili olarak tarımın yaygınlığının hazırladığı daha geniş bir alanı kapsar. Yıkılmakta olan Roma'nın son yüzyılları ve imparatorluğun barbarlar tarafından fethi, üretim güçlerinden bir bölümünü yok etmiştir, tarım çökmüş, endüstri bir pazar eksikliği yüzünden göçmüş, ticaret ortadan kalkmış ya da zorla önlenmiş, köy (kır) ve kent nüfusu azalmıştır. Bu koşullar ve onların belirlediği fetih örgütlenme biçiminden feodal mülkiyet, Cermen tipi askeri yasanın etkisi altında gelişmiştir. Kabile mülkiyeti

ve kamusal mülkiyet gibi, feodal mülkiyet de, yine topluluk temeline dayanır, ama doğrudan doğruya üretici sınıf, antik toplulukta olduğu gibi köleler değil, serfleşmiş küçük köylülerdir. Feodalizm tam anlamıyla gelişir gelişmez kasabalara karşı düşmanlık da doğar. Hiyerarşik toprak mülkiyeti sistemi ve buna bağlı olarak askeri çevre, soyluların serf üzerindeki güçlerini sağlamıştır. Bu feodal örgütlenme, antik kamusal mülkiyet gibi, bağımlı üretici sınıfa karşı kurulmuş bir birliktir; ama ayrı üretim koşulları nedeniyle bu birlik biçimi ve doğrudan doğruya üreticiyle ilişkisi değişik olmuştur.

«Bu feodal toprak mülkiyeti sistemi, karşılığını kasabalarda kooperatif mülkiyet biçiminde - zanaatçılığın feodal örgütlenmesinde - bulmuştur. Burada mülkiyet, ilkece tek tek kişilerin emeğinden kaynaklanır. Örgütlenmiş soyguncu soylulara karşı birleşme gereği, zanaatçının aynı zamanda ticaret yaptığı bir çağda korunaklı pazarlara duyulan gereksinme, gelişen kasabalara doluşan serflerin gittikçe artan rekabeti, bütün ülkenin feodal yapısı, loncaları oluşturan etmenler olarak rol oynamıştır. Bundan başka, tek tek zanaatçıların giderek biriken sermayeleri ve nüfus içinde değişmeyen sayıları, kasabada köyde (taşrada) kine benzer bir hiyerarşi doğuran kalfa-çırak ilişkisini geliştirmiştir.

«Böylece feodal çağda başlıca mülkiyet biçimi, bir yanda emeği (işi) n kendisine zincirle bağlı olduğu toprağın mülkiyeti, öte yandan kalfa emeği (işi) ne egemen olan küçük sermayeli bireysel emek (iş) ten oluşmuştur. Her ikisinin niteliği de, - küçük çapta ve ilkel bir tarım ve el sanatı tipi endüstri gibi - sınırlı üretim koşullarıyla belirlenmiştir Feodalizmin doruk noktasında düşük düzeyde bir işbölümü vardır. Her

ülke kendi içinde kasaba ve köy (taşra) çatışkınlığı taşımış ve katmanlara bölünme kesinlikle belirmiştir; ama taşrada prensler, soylular, rahipler ve köylüler, kentte ustalar, kalfalar, çıraklar ve hemen ardından ilineksel işçiler kesiminin dışında önemli bir ayrım ortaya çıkmamıştır. Tarım alanında işbölümü, soygunculuk yüzünden zorlaşmış, bu konuda tarımın yanında köylülerin kendi ev işletmeciliği bir başka etmen olarak belirmiştir. Endüstride tek tek zanaatların içinde bir işbölümü yoktur, zanaatlar arasında da çok belirsizdir. Eski kentlerde endüstri ve ticaret zaten birbirinden ayrılmıştır, yenilerindeyse bu ayrım, ancak daha sonra, kentler karşılıklı ilişkilere giriştiklerinde gelişmiştir.

«Daha geniş toprakların feodal kırallıklar halinde birleşmeleri, kentler için olduğu kadar toprak sahibi soylular için de bir zorunluluk olmuştur. Bu nedenle, yönetici sınıf olan soyluların her yerde başında bir monark vardır.

«Bu bakımdan, gerçek şudur ki; belli bir biçim içinde üretici olarak etkin olan bireyler, belli toplumsal ve siyasal ilişkilere girerler.» (36)

'Alman İdeolojisi'nde toplumsal işbölümü aşamalarıyla çeşitli mülkiyet biçimleri arasındaki ilişkiyi gösteren bu şemaya göre, ilk aşama kamusal mülkiyet aşamasıdır. Üretimin ilkel dönemine karşılık olan bu aşamada, toplumsal yapı, ailenin ve aile içindeki işbölümünün gelişme ve değişmesine dayanmaktadır. Aile de (gizli olan) kölelik, nüfus ve gereksinmelerin artmasıyla gelişme eğilimi göstermektedir.

Kabile kümelerinin birleşmesiyle oluşan siteler dönemi, antik kamusal (ve) devlet mülkiyeti aşaması-

(36) K. Marx-F. Engels: The German Ideology, s. 8-13.

dır. Yurttaşların köleler üzerindeki mülkiyeti de dahil olmak üzere sitenin kamusal mülkiyeti, ana mülkiyet biçimi olmakla birlikte, (toplumun yapısını çözülmeye sürükleyen) özel mülkiyet karşıt bir biçim olarak gelişmektedir. Bu aşamada (tarımla ticaret ve el endüstrisi arasındaki ayrılmanın yol açtığı) kent-köy ayrılığı, çatışkınlığı doğmuştur.

Üçüncü mülkiyet biçimi, parçalanmış Roma kurumlarıyla fatih Cermenlerin kabile kurumlarının karışmasından doğan feodal mülkiyettir. Geniş bir alana yayılmış olan nüfusun seyrekliği nedeniyle toplumsal örgütlemenin kalkış noktası (site değil) köydür. Feodal düzende mülkiyetin belli başlı biçimleri, fatih Cermen kabilelerinin askeri örgütü tarafından desteklenen feodal senyörlerin köleler değil, serflerin emeğiyle değerlendirilen ortaklaşa toprak mülkiyetiyle, kalfa ve çırak kullanan küçük çaplı zanaatçılıktır. (37)

Görüldüğü gibi, bu çözümleme, 1848'de yayınlanan Manifesto'daki tarihsel bölünmelerin temeli olmuştur. (38) Gerçekten, Manifesto'da bugüne kadar var olan toplumların tarihini «bir sınıf çatışmaları» tarihi olarak niteleyen Marx-Engels'e göre, birbirleriyle sürekli bir çatışma içinde bulunan bu sınıflar, tarihsel olarak özgür insan-köle, patrisyen-plep (antik), derebeyi- serf, lonca ustası- kalfa (feodal) ve feodal toplumun yıkıntılarından çıkmış olan burjuva toplumunda, burjuva-proleterya'dır. (39)

Bu çözümlemede, üç ayrı «sınıflı-toplum» biçimi tanınmaktadır: Antik çağın köle toplumu, feodalizm ve burjuva toplumu. Burada, ilk iki toplum biçiminin,

---

(37) Hobsbawm: A.g.y., s. 27-29.

(38) Hobsbawm: A.g.y., s. 31 (32).

(39) K. Marx-F. Engels: Manifesto, s. 15.

ikincisinin ilkinin yıkıntıları üzerine yerleşmiş olması bakımından, birbirine mantıksal olarak bağlı sayıldığı izlenimi doğmaktadır.

Bu şemada, burjuva toplumu, feodal toplumun çatlaklarında bitip fışkıran, kentler içinde gelişen ve nüfusunu ve insan öğesini eski serflerden sağlamış olmak bakımından tarımsal feodalizmle ilişkili olan bir düzen olarak sunulmaktadır. (40)

Alman İdeolojisi'nde tarihsel gelişmenin kaba ve geçici bir varsayımı niteliği taşıyan evrim aşamalarına ilişkin çözümlemeler, Formen'de daha karmaşık bir kılık almış, salt Avrupa'ya özgü kalmayarak çok daha geniş ve çeşitli tarihsel araştırmaları içeren bir kapsam kazanmıştır. Tarihsel dönemler tablosundaki ana yenilik, Ekonomi Politiğin Eleştirisi'nin önsözüne sokulmuş olan «Asya» yada «Doğu» sistemidir. (41)

Gerçekten evrim şemasını belirleme yolunda özlü bir kalkışım olan 1859 tarihli bu son yapıtta, Marx'a göre «Asya, antik feodal ve modern burjuva üretim yöntemlerini geniş çizgileriyle toplumun ekonomik biçimlenmesinin gelişmesinde (karşılaşılan) çağlar olarak nitelendirmek olanaklıdır. Burjuva üretim ilişkileri, toplumsal üretim sürecinin son çatışkın biçimidir ve bu bireysel bir çatışkınlık değil tersine, toplumdaki bireylerin yaşamını kuşatan koşullardan doğan bir çatışkınlık anlamındadır. Aynı zamanda burjuva toplumunda gelişen üretim güçleri, bu çatışkınlığın çözümü için maddi koşulları yaratmıştır. Bu nedenle söz konusu toplumsal yapı, insan toplumunun tarih öncesi gelişmesinin son aşamasını oluşturur.» (42)

---

(40) Hobsbawm: A.g.y., s. 32.

(41) Hobsbawm: A.g.y., s. 32 (33).

(42) K. Marx. A Contribution to the Critique of Political Economy, Marx-Engels, s. 44.

Formen (die Kapitalistischen Produktion vorhergehen), Marx'ın 1857-58 yıllarında Ekonomi Politiğin Eleştirisi'ne ve Kapital'e hazırlık olmak üzere düzenlediği, çok sonraları «Grundrisse der Kritik der Politischen Ekonomie» başlığıyla yayınlanan notlarının bir bölümüdür. Formen, Marx'ın az sonra yazdığı ve tarihsel materyalizmi en özlü biçimiyle sunduğu Ekonomi Politiğin Eleştirisi'nin önsözünü tamamlayarak tarihsel evrim sorununu en sistemli bir biçimde ele alan bir yapıttır. Formen'de, maddi üretim güçlerinin gelişmesinin belli bir aşamasına karşılık olan toplumsal üretim ilişkilerinin biçimlenmesi araştırılmaktadır. İkinci olarak Formen, tarihin içeriğini en genel biçimde sistemleştirme çabasıdır.

Marx, Formen'de insanın doğayla kendiliğinden belirmiş ilişkilerinden kurtulma ve uzaklaşmasını aşamalı olarak ele almaktadır. (43) Başka bir deyişle, tarihsel evrim, insanın doğadan kurtulma sürecidir. Bu bakımdan Marx'ın evrim kuramının temeli, insanın bir üretici varlık olarak çözümlenmesidir.

Üretici Olarak İnsan

Jelojik zamanlardan üçüncüsünde, tropikal bölgelerde yaşayan maymunlar, tırmanmak için ellerini ayaklarından başka bir biçimde kullanmalarını gerektiren bir yaşam sürmek zorunda olduklarından, elleriyle yürümek alışkanlığını yitirerek gittikçe daha dikey bir durum almaya başlamışlardır.

İnsanın atalarının dik yürümeyi önce bir kural, sonra bir zorunluluk olarak kabul etmelerinin nedeni,

(43) Hobsbawm: A.g.y., s. 10-13 (7-10).

ellerin başka bir işi yapmak zorunda kalmış olmasıdır. Gerçekten maymunlarda bile, ellerin besin koparmak, tutmak, korunmak amacıyla çeşitli işlere yaraması bakımından, ellerle ayakların kullanılışı arasında bir ayrımın belirdiği görülmektedir. Bununla birlikte, insana en çok benzeyen maymunun gelişmemiş eliyle yüzbinlerce yıl emekle biçimlenmiş ve yetkinleşmiş olan insan eli arasında nitel bir ayrım bulunduğu açıktır. İnsanla maymunun elleri, kemik ve kas düzeni açısından aynı olmakla birlikte hiçbir maymun eli, en ilkel bir yerlinin bile eliyle yaptığı işleri yineleyebilmiş, en ilkel bir taş ya da bıçak bile yapabilmiş değildir.

Demek ki, maymundan insana geçişi sağlayan, ilk aracın yapılmasıyla elin özgürlüğe kavuşmasıdır.

Öyleyse el, sadece bir iş aracı değil, aynı zamanda işin (emeğin) ortaya koyduğu bir üründür.

Öte yandan, insan elinin gelişmesi, tüm insan organizması üzerinde etkisini göstermiş, emeğin gelişmesi karşılıklı yardımlaşma ve işbirliğine yol açacak olan dilin doğmasını sağlamıştır.

İşte bu emek ve dildir ki insanı maymundan ayıran ayrımları yaratmıştır. (44) Başka bir deyişle, insan, üretimde bulunması bakımından hayvandan ayrılır. (45)

İlkel Üretim Biçimi

İlkel topluluk, insanın, emeğiyle kendisini bütün öteki canlı varlıklardan ayıran özellikleri kazanmasın-

---

(44) F. Engels: «Maymunun İnsan Haline Gelişinde Emeğin Rolü», Sosyalist Düşüncenin Gelişmesi, Çev. S. Hilav.

(45) K. Marx: The German Ideology, s. 7.

dan sonra ortaya çıkan ilk toplumsal biçimdir. ([46])

Kendiliğinden bir evrimle oluşan insan topluluğu, yani göçebe aile, kabile ve kabileler birliği, toprak mülkiyetinin en eski biçiminin, toprağın ortaklaşa edinilmesi ve kullanılmasının önkoşuludur. ([47])

İnsanların sahip olduğu üretim araçlarının çok ilkel olduğu bu dönemde ([48]) topluluk, doğayı işgal ekonomisine - avcılık, toplayıcılık ve ilk gezginci tarım biçimlerine, yani doğanın dönüştürülmesine geçiş durumundadır. Üretici güçlerin gelişmesinin bu aşamasında bireylerin kalımı tümüyle bir topluluk öyesi olmalarına bağlıdır. ([49])

İlkel kamusal sistemde üretim güçlerinin gelişme düzeyine uygun olan üretim ilişkilerinin temeli, üretim araçlarının toplumsal mülkiyetidir. ([50]) Üretim araçlarının ilkelliği nedeniyle, gerek geçim, gerekse korunmak üzere ortaklaşa çalışmak zorunluluğu, üretim araçlarının ve üretilen ürünlerin ortaklaşa olmasına yol açmıştır. Bu yüzden üretim araçları üzerinde özel mülkiyet yoktur. ([51])

Ortak bir soydan geldiğini varsayan ana soylu kandaş örgütler ya da gens'lerden oluşan ([52]) kabilelerin kendine özgü bir alanı vardır. Her kabile oturduğu yer dışında avcılık ve balıkçılık için de ayrıca bir

---

(46) Kuusinen: A.g.y., s. 25.

(47) K. Marx: Precapitalist..., s. 68.

(48) Kuusinen. A.g.y., s. 25

(49) M. Godelier: A.g.y. s. 16.

(50) J. Stalin: A.g.y., s. 34.

(51) J. Stalin: A.g.y., s 34

(52) F. Engels: The Origin of the Family, Private Property, and the State, s. 76-77.

alana sahiptir. Belirsiz bir biçimde sınırlandırılmış olan bu alan, kabilenin ortak malıdır.([53]) Başka bir deyişle toprak kabileye aittir ve ekonomisi çok sayıda aile tarafından ortaklaşa sürdürülür ya da kamusal bir niteliktedir.([54]) Herkes eşit ve özgürdür, henüz bir kural olarak öteki kabilelerin uyruklaştırılması söz konusu olmadığı gibi, köleler için de yer yoktur.([55])

İlkel araçlar, ortaklaşa kullanıldıkları zaman bile o kadar yoksul bir yaşama olanağı sunmuştur ki, bunlar ancak beslenmeye elvermekte ve topluluğun kimi üyeleri lehine üreticiden alınabilecek bir ürün fazlası kalmamaktadır.([56]) Bu bakımdan bu topluluklarda sömürü ve sınıfların varlığı da söz konusu değildir.([57])

Bununla birlikte, üretim düzeyinin düşüklüğü, insanın doğa karşısındaki güçsüzlüğü yüzünden, ilkel topluluk, insanlığın «altın çağı» olmaktan uzaktır. ([58])

Marx ve Engels, Manifesto'da, «bugüne kadar var olan bütün toplumların tarihi, bir sınıf çatışmaları tarihidir» ([59]) derken ilkel toplulukların da sınıflı bir yapıda oldukları kanısındadırlar. Bununla birlikte, ilk olarak 1847'de yayınlanan Manifesto'ya Engels sonraları, «sınıf çatışmalarının yalnız tüm yazılı tarih için doğru olduğunu, bu olgunun 19. yüzyıl antropologlarının bildirdiği eski ilkel toplumlarda geçerli olmadığını» eklemiştir. Bu antropologların en önemlilerinden biri,

---

(53) F. Engels: A.g.y., s. 81.

(54) F. Engels: A.g.y., s. 86.

(55) F. Engels: A.g.y., s. 87.

(56) Kuusinen: A.g.y., s. 25.

(57) F. Engels: A.g.y., s. 87.

(58) Kuusinen: A.g.y., 25-26.

(59) K. Marx - F. Engels: Manifesto, s. 14.

eski ilkel toplumlarda, her türlü mülkiyetin bir ortak mülkiyet biçiminde olduğu ve ürünün gereksinmelere göre dağıtıldığı görüşünde olan L. H. Morgan'dır. (60) Gerçekten Engels, Manifesto'nun 1888'deki basımında şöyle demektedir: «1847'de toplumun tarih öncesi, yazılı tarih öncesi toplumsal örgütlenmeleri bilinmiyordu. O zamandan beri Haxtausen, Rusya'da ortak toprak mülkiyetine rastlamış, Maurer, bunun bütün Töton ırklarının tarihte başlangıç temelleri olduğunu göstermiş ve köy topluluklarının Hindistan'dan İrlanda'ya kadar her yerde ilkel biçimde olduğunu ortaya koymuştur. Bu ilkel komünist toplumun iç yapısı, tipik biçimiyle, Morgan'ın 'gens' ve bunun kabileyle olan ilişkisi üzerindeki bulgularıyla açıklanmıştır.» (61)

İlkel Üretim Biçiminden Çıkış Yolları

İlkel üretim biçimi, son çözümlemede, üretim güçlerinin gelişmesiyle çözülüp dağılmaya başlamıştır. (62) Madencilikteki ilerlemeler sonucu demir uçlu sabanın kullanılmasıyla tarımın gelişmesi ve tarla işlerinde koşum aracı olarak kullanılan hayvanların evcilleştirilmesi, emeğin veriminin artmasına olanak sağlamıştır.

Üretim güçlerinin (araçlar, iş alışkanlıkları, deneyinin) gelişmesi, toplumsal işbölümüne yol açmış, önce tarım ve hayvancılık, sonra da zanaatçılık ayrımı belirmiştir. Emeğin ayrımlaşması, üretimin gelişmesi, işgücünün yaşamak için gerekenden fazlasını üretmeye

(60) H. B. Mayo: Introduction to Marxist Theory, s. 93.

(61) K. Marx - F. Engels: Manifesto, s. 14-15 n.

(62) K. Marx: Precapitalist..., s. 97 (104).

başlamasına ve özel mülkiyetin ve bununla birlikte sınıflaşmanın ortaya çıkmasına neden olmuştur ([63]) İlkel üretim biçimi, daha gelişmiş üretim güçlerinin sürekli bir üretim artığı yaratmalarıyla birlikte çözülmeye başlamıştır. Bu artık, daha karmaşık bir işbölümünün, tarımla zanaatçılığın birbirinden ayrılmasının da koşulu olmuştur. ([64])

İlkel topluluktan başlayan tarihsel gelişme süreci konusunda Marx'ın Formen'deki düşünüş biçimi daha karmaşıktır. Burada, tarihsel dönemler tablosundaki yenilik, Ekonomi Politiğin Eleştirisi'nin önsözünde yer alan «Asya» ya da «Doğu» sistemidir. ([65])

Gerçekten Marx'a göre, insanlar doğal özellikleri olan göçebeliği bırakıp da bir yere yerleşince ya da tarımsal üretime geçince ilkel topluluk, (iklim, coğrafya, fiziksel koşullar v.b. gibi) çeşitli dış etkenlere ve (kabile karakterleri gibi) kendi doğal yapılarına göre, çeşitli ölçülerde değişikliğe uğrayacaktır. ([66])

Demek ki, ilkel topluluktan çıkış, tek bir biçimde değil, çeşitli koşullara göre değişik biçimlerde olmuştur:

«Topluluğun gerçek varlığını belirleyen, bireyin nesnel çalışma koşullarına sahip oluşunun özel biçimidir. Bir topluluk içindeki varlığıyla bu mülkiyet, bireye toprağın salt kullanımını (tasarrufunu) sağlayan, ama özel mülkiyetini vermeyen bir kamusal mülkiyet olarak belirebilir (Asya); ya da birlikte yanyana var olan, ama devlet mülkiyetini özel mülkiyetin bir önko-

(63) Kuusinen: A.g.y.

(64) M. Godelier: A.g.y., s. 16-17.

(65) Hobsbawm: A.g.y., s. 32 (33).

(66) K. Marx: A.g.y., s. 68.

şulu yapan, devlet ve özel mülkiyet ikilisi biçiminde de görünebilir, öyle ki ancak yurttaş bir özel mülkiyet sahibi olabilir, ama öte yandan onun mülkiyetinin de yurttaş niteliğinde ayrı bir varlığı vardır (Antik). Son olarak özel mülkiyetin temel olduğu bir durumda kamusal mülkiyet onun bir tamamlayıcısı olarak belirebilir: Bu bağlamda, üyelerinin toplanarak bir araya gelmeleri ve ortak amaçlar için işbirliği yapmaları dışında kamunun bir varlığı yoktur (Cermen).» (67)

Bu değişik ilişki biçimleri, bir bölümüyle kabilenin doğal karakterine, bir bölümüyle de toprak mülkünü gerçekte kullanma biçimine ya da çalışma yoluyla toprak ürünlerini elde etme koşuluna bağlıdır. (68)

Görüldüğü gibi, Formen'e göre, ilkel kamusal sistemden, herbiri bu sistemde gizil olarak bulunan ve ayrı bir toplumsal işbölümü biçimini temsil eden üç ya da dört çıkış yolu vardır:

Bunlar a) Doğu, b) Antik, c) Cermenik ve d) niteliği belirsiz olmakla birlikte Doğu sistemiyle yakınlığı bulunan Slav üretim biçimidir. (69)

Ekonomileri bireyin, topluluğuyla belirli ilişkiler içinde yeniden üretilmesini amaçlayan (70) bu çeşitli biçimlerin ortak yönü, insanların kendilerini toprağın kamusal sahipleri olarak görmeleri, başka bir deyişle, bireyin ancak bir topluluğun üyesi olduğu sürece kendini mülk ya da tasarruf sahibi sayabilmesidir. (71)

---

(67) K. Marx: A.g.y., s. 82.

(68) K. Marx: A.g.y., s. 82.

(69) Hobsbawm: A.g.y., s. 32-33.

(70) K. Marx: A.g.y., s. 80-81.

(71) K. Marx: A.g.y., s. 69.

Bu sistemlerin ana ayrılığıysa, tarihsel evrime elverişlilik dereceleridir. ([72]) Gerçekten topluluk, eski biçiminde varlığını sürdürecekse, üyelerinin, o zamana değin varolan nesnel koşullar altında yeniden üretilmesi zorunludur. (Oysa) üretimin kendisi, nüfusun artışı, zamanla zorunlu olarak bu koşulları ortadan kaldırır ve böylece topluluk, üzerine dayandığı mülkiyet ilişkileriyle birlikte çözülür. ([73]) İlkel topluluktan çıkan biçimlerin evrime direnme dereceleri değişiktir. ([74])

Bu durum, Marx'ın tarihsel gelişme konusundaki görüşünün, yalın ve tek çizgili bir doğrultu biçiminde olmadığını ortaya koymaktadır.

Temel ilişki aynı olmakla birlikte, ilkel topluluktan çıkış, değişik yollarda gerçekleşebilir. ([75]) Bunların başlıcaları, Antik, Cermen, Doğu üretim biçimleridir.

Antik ve Köleci Üretim Biçimi

İlkel toplumdan doğan sistemlerden biri, (daha) devingen bir tarihsel yaşamın ürünü olan antik üretim biçimidir. ([76])

Antik toplumda bireylerin önkoşulu topluluk olmakla birlikte artık bireyler kendiliğinden bir topluluğun doğal parçaları olmaktan çıkmıştır. Bu sistemin temeli, toprak sahiplerinin yerleşme merkezi olarak beliren sitedir. ([77]) Antik tarih, toprak mülkiyetine ve ta-

---

(72) Hobsbawm: A.g.y., s. 33.

(73) K. Marx: A.g.y., s. 82-83.

(74) K. Marx: A.g.y., s. 83.

(75) K. Marx: A.g.y., s. 69.

(76) K. Marx: A.g.y., s. 71.

(77) K. Marx: A.g.y., s. 71.

rıma dayanan siteler tarihidir. (78) Kendisine bağlı olan alanla birlikte site, bir ekonomik bütündür. (79)

En klasik, en arı ve en açık biçimiyle, Roma'da gözlenen (80) bu sistemde, devlet mülkü (ager publicus) biçiminde ortak mülkiyet özel mülkiyetten ayrı bir varlığa sahiptir. Burada bireyin mülkiyeti, artık onun topluluktan ayrı toprağın sahibi olmadığı ve daha çok işgalci durumunda bulunduğu doğrudan kamusal mülkiyet değildir. (Doğudaki sulama sistemlerine yol açan koşullardan değişik olarak) bireysel mülkiyetin değerlenebilmesi için ortaklaşa bir emeğin gerekmediği durumlar vardır. Böylece ortaklaşa nitelik dışa karşı olumsuz bir biçim olarak belirdiği ölçüde, bireyin toprağın özel sahibi olabileceği ya da işlenmesi kendisine ve ailesine özgü olan belli bir toprak parçasının mülk sahibi olarak belireceği koşullar gerçekleşir. (81)

Devlet olarak topluluk, bu özgür ve eşit özel mülk sahiplerinin birbirlerine karşı ilişkilerini, onların dış dünyaya karşı birliğini temsil ederken, aynı zamanda onların güvencesidir.

Ama aynı ölçüde, bu kamusal topluluk üyelerinin bağımsızlığı, ortak gereksinmeler, ortak şan ve onur v.b. için ager publicus (kamu toprağı) nın korunmasında topluluğun üyeleri olarak ayrı rol almalarından öteye geçmez. Topluluğun üyesi olmak toprak edinmenin ön koşulu olarak kalmaktadır, ama birey, topluluk üyesi sıfatıyla aynı zamanda bir özel mülk sahibidir. (82)

---

(78) Hobsbawm: A.g.y., s. 39.

(79) K. Marx: A.g.y., s. 79.

(80) K. Marx: A.g.y.,s. 79.

(81) K. Marx: A.g.y., s. 79.

(82) K. Marx: A.g.y., s. 72-73.

Mülkiyet resmen Romalı yurttaşındır. Özel toprak sahibi, Romalı olduğu için toprağa sahiptir, ama herhangi bir Romalı da özel toprak sahibidir. ([83]) Bu nedenle özel toprak sahibi aynı zamanda sitenin bir yurttaşıdır. ([84]) Ekonomik bakımdan yurttaşlık, tarımcının kentte oturmasının bir biçimi olarak belirir. ([85]) Bu nedenle Antik çağın insanları, çiftçiliği özgür insanlara yakışır bir eylem olarak övmektedir. ([86]) Patrisyenler, (aile babaları), topluluğu daha yüksek düzeyde temsil ettiğine göre, ager publicus'a tasarruf eden onlardır ve toprağı client'leri (ailenin yardımcıları) v.b. aracılığıyla kullanır (ve zamanla onu kendi mülkiyetine alır.) ([87])

Görüldüğü gibi, antik üretim biçiminde toprak, birbirine karşıt iki mülkiyet ilişkisi içindedir. Bir bölümü topluluğundur, bir bölümüyse, her yurttaşa özel mülkiyet olarak verilebilen parçalardan oluşur.

Birey, burada, hem kamu topraklarının ortak tasarruf sahibi, hem de kendi parçasının özel mülkiyetinin sahibidir. Roma tarihinde devlet mülkiyetiyle özel mülkiyet arasındaki bu karşıtlık, giderek devlet mülkiyetinin aleyhine gelişecektir. ([88])

Topluluğun varlığını sürdürmesinin önkoşulu, kendine yeterli ve çalışmalarıyla mülkiyetlerini sürdüren özgür köylüler arasındaki eşitliğin korunmasıdır. ([89])

---

(83) K. Marx: A.g.y. s. 74.

(84) K. Marx: A.g.y. s. 79.

(85) K. Marx: A.g.y., s. 80.

(86) K. Marx: A.g.y. s. 76.

(87) K. Marx: Ag.y., s. 77.

(88) M. Godelier: A.g.y., s. 26.

(89) K. Marx: A.g.y., s. 73.

Bununla birlikte topluluk üyelerinin site topraklarının sahibi ve bir site topluluğu olarak ortaklaşa varlıklarından ayrı olan bir özel mülkiyet sahibi niteliği kazanmaları, bireyin mülkiyetini yitirebileceği koşulları hazırlamıştır. Bu koşullar içinde birey, kendisini hem eşit statülü bir yurttaş ya da topluluk üyesi, hem de mülk sahibi yapan ikili ilişkisini yitirebileceği gelişmelere uğrayacaktır. (90)

Gerçekten, ekonomik gelişmelere, insanlar arasında değişim ilişkileri kurulurken ürünleri mala dönüşmeye başlamıştır. Üreticiler, ürünlerini artık doğrudan doğruya kendileri tüketmeyip de değişim yoluyla elden çıkardıkları andan başlayarak, ürünlerinin denetimini yitirmişlerdir. Mal üretiminin doğuşuyla bireyler toprağı kendi hesabına ekmeğe başlamış ve ardından bireysel toprak mülkiyeti belirmiştir. (91) Böylelikle sınıflı bir toplum çağını açan, bencil bir ortak servet yağmacılığı (92) yaygınlaşmıştır. Bu durum, topluluğu temsil eden patrisyenlerin toprakların mülkiyetini ele geçirmelerine olanak sağlamıştır. (93) (Pazar üretiminin sonucu olarak) para ekonomisinin doğuşu, doğal ekonomi üzerine kurulu kır topluluklarının eski geleneksel yaşam biçimini bozmuş, (94) borç için köleliğe yol açmıştır. (95) Böylece, önceleri savaş tutsaklarına özgü olan kölelik, kabile üyelerinin, hatta gens üyelerinin köleleştirilmesine ortam hazırlamıştır. (96)

---

(90) K. Marx: A.g. y., 93-94.

(91) F. Engels: A.g.y., s. 101.

(92) F. Engels: A.g.y., s. 88.

(93) K. Marx: A.g.y., s. 100.

(94) F. Engels: A.g.y., s. 100.

(95) F. Engels: A.gy., s. 100.

(96) F. Engels: A.g.y., s. 96.

Öte yandan, topluluğun karşılaştığı zorluklar ancak başka topluluklardan geldiği için, en büyük ortak görev olan ([97]) ve en iyi toprakların edinilmesi için sık sık başvurulduğu gibi ([98]) nüfus artışının da zorladığı ([99]) savaşlar, «savaş tutsakları»nın köle olarak kullanılmasını kurumlaştırmıştır. ([100]) Bu kurum, görüldüğü gibi, topluluk üyelerinin köleleştirilmesi olanağını yaratmıştır.

İşte pazar üretiminin gelişmesi, fetihler v.b. de özgür insanlar arasındaki eşitsizliği artırıp hızlandırmıştır. Bu özgür insanlardan kimileri, mülklerini ve mülkleriyle birlikte yurttaşlıklarını yitirmişlerdir. Böylece borç için kölelik doğmuştur. Toprağın özel mülkiyetinin yarattığı elverişli koşullarda, kölelerin tek tek kişiler tarafından kullanılması genelleşmiştir. ([101])

Görüldüğü gibi, antik toplumun temelini çürüten başlıca iki etmen vardır: İlki, kamusal ve özel toprak mülkiyeti karşıtlığı içinde, birey olarak yurttaşın, yurttaşlığının temeli olan mülkiyetini yitirmesine olanak veren koşulların oluşmasıdır. İkincisiyse, köleliktir. Çünkü yurttaşlığın (ya da aynı şey olan toprak mülkiyetinin) fatih topluluğun üyelerine özgü olmasından ötürü, fethedilenlerin köleleştirilmesidir. ([102])

Demek ki, gelişmiş biçimiyle bu toplumun özelliği köleliktir. ([103]) Başka bir deyişle, antik üretim biçimi-

---

(97) K. Marx: A.g.y., s. 78.

(98) F. Engels: A.g.y., s. 93.

(99) K. Marx: A.g.y., s. 100.

(100) F. Engels: A.g.y., s. 93.

(101) M. Godelier: A.g.y., s. 26.

(102) Hobsbawm: A.g.y., s. 40.

(103) Hobsbawm: A.g.y., s. 34.

nin evrimi, gerçek bir köleci üretim biçimine geçiş koşullarını kendiliğinden yaratmıştır. ([104]) Bu gibi köylü topluluklarının savaş ve yayılma eğilimleri, topluluğun temelleri olan köylü niteliklerinin zamanla yokolması sonucunu vermiştir. ([105])

Kölelik sisteminde üretim ilişkilerinin temelini, üretim araçları ve üretimde bulunan emekçiler (köleler) üzerindeki özel mülkiyet oluşturur. ([106])

Bu üretim ilişkileri, o dönemin üretim güçlerinin durumuna temelce uygundur. Taş araçlar yerine madeni araçlar geçmiş, çiftçilik ve zanaatçılık arasında ve üretimin bu kolları içinde bir işbölümü belirmiştir. Böylelikle, bireyler ve toplumlar arasında ürünlerin değiştirilmesine, servetin ve üretim araçlarının bir azınlığın elinde birikmesine olanak hazırlamıştır. ([107])

Bu durum, ilkel topluluğa özgü işbirliği, dayanışma ilişkilerinin yerini toplumun bir kesiminin ötekine egemen olması ilişkisinin almasına ve toplumun efendiler ve köleler gibi iki çatışkın sınıfa bölünmesine yol açmıştır. ([108])

Ama sonunda, köleci üretim biçiminin üretim ilişkileri, üretim güçlerinin gelişmesini engelleyici bir nitelik kazanmıştır. Köle sahipleri, ellerinde ucuz bir işgücü bulundurduklarından, üretim araçlarının geliştirilmesiyle ilgilenmemiş, bu nedenle üretim güçlerinin gelişmesi, eski üretim ilişkilerinin sona ermesini gerektirmiştir.

---

(104) M. Modelier: A.g.y., s. 26.

(105) Hobsbawm: A.g.y., s. 39.

(106) Kuusinen: A.g.y., s. 27.

(107) J. Stalin: A.g.y., s. 35.

(108) Kuusinen: Ag.y., s. 28.

Bu sonuç kölelerle özgür nüfusun en yoksul kesimi gibi, kölelik rejiminin kaldırılmasında doğrudan çıkarları bulunan sınıf ve katmanların gerçekleştirdiği bir devrimle sağlanmış ve çalışan sınıfların ayaklanmaları ve komşu toplulukların saldırısıyla köleci rejim yıkılmıştır.

Köleci üretim biçiminin yerine, yeni bir biçim, feodalizm geçmiştir. (109)

Bununla birlikte Formen'de, antik toplumun, daha yüksek bir verimliliği olanaklı kılan öteki yeni biçimlerden birine değil de niçin kaçınılmaz biçimde feodalizme varması gerektiği konusunda mantıksal bir neden gösterilmemiş gibidir. (110)

Cermen Üretim Biçimi

Özel bir toplumsal ve ekonomik biçimlenmeye ulaşmamakla birlikte antik üretim biçimi temeli üzerinde (özerk zanaat üretiminin ortaya çıktığı) ortaçağ kasabası gibi bir tamamlayıcıyla feodalizmin koşullarını oluşturan cermenik üretim biçimi, (111) ilkel topluluktan ikinci bir çıkış yoludur. Başka bir deyişle, köleci üretim biçiminin çözülme süreci boyunca feodal üretim biçiminin temellerinden biri olan cermenik mülkiyet biçimi tarihsel bir ilişki türü olarak belirmiştir. (112)

Antik tarih, bir siteler tarihi, toprak mülkiyetine ve tarıma dayanan siteler tarihi; Asya tarihi, kentle

(109) Kuusinen: A.g.y., s. 29.

(110) Hobsbawm: A.g.y., s. 41.

(111) Hobsbawm: Ag.y., s. 38.

(112) M. Godelier: A.g.y., s. 27.

köyün ayrımlaşmamış bir çeşit birliğiyken, ortaçağ (cermen dönemi), köyün, tarihsel gidişin merkezi olmasıyla başlar ve sonra kentle köy arasındaki karşıtlık yoluyla gelişir; çağdaş (tarih), antik dönemde olduğu gibi, kentin köyleşmesi değil, köyün kentleşmesidir. ([113])

Cermen mülkiyet biçiminde, topluluk üyesi (Doğu biçiminde olduğu gibi) kamusal mülkiyetin ortak sahibi değildir. ([114]) Öte yandan burada toprak, (Roma ve Yunan'da olduğu gibi) kamunun işgalinde değildir. ([115])

Cermenlerde tek tek her ev, bağımsız bir üretim birimi oluşturarak tüm ekonomiyi kapsar (manüfaktür kadınların ev içindeki tamamlayıcı çalışmalarından oluşur). Kendisine ait toprak üzerinde aile bağımsız bir birimdir. ([116]) Cermen biçiminin temeli, aynı kabile insanları tarafından kurulmuş öteki topluluklarla olan işbirliğiyle ve arasıra savaş, din ve hukuksal anlaşmazlıkların çözüme bağlanması için yapılan toplantılarla varlığı güvenceye bağlanmış olan ayrı ve bağımsız aile yerleşmeleridir. ([117])

Göçler (kavimler göçü) zamanına değin gens'ler biçiminde örgütlenmiş olan ([118]) Cermenlerin, Romalılar zamanında ellerinde olan topraklar üzerindeki yerleşme biçimleri, daha sonra Romalılardan aldıkları topraklar üzerinde olduğu gibi, köylerden değil, geniş aile topluluklarından oluşmuştur. Bunlar, üye sayıla-

(113) K Marx: A.g.y., s. 77-78.

(114) K. Marx: A.g.y., s. 75.

(115) K. Marx: A.g.y., s. 75.

(116) K. Marx: A.g.y., s. 79.

(117) K. Marx: A.g.y., s. 80.

(118) F. Engels: A.g.y., s. 122.

rıyla orantılı olan belirli genişlikte bir toprağı işlemekte ve çevredeki işlenmemiş topraktan, komşularıyla birlikte ortak olarak yararlanmaktadır. ([119])

Tek tek aie başkanlarının uzun aralıklarla birbirinden ayrılan ormanlarda (orman içi alanlarda) ([120]) yerleştikleri Cermenler için topluluk, ancak üyelerinin zaman zaman bir arada toplanmalarıyla belirmektedir. Bu nedenle topluluk bir birlik olarak değil, toprak sahipleri olan özerk üyeler arasında yapılmış bir anlaşma gibi görünmektedir. Burada topluluğun bir kent olarak varlığı bulunmadığından, antik koşullarda olduğu gibi topluluğun bir devlet ya da bir siyasal kuruluş olarak varlığı söz konusu değildir. Topluluğun gerçekten var olması için bir toplantı yapılmalıdır. ([121])

Cermenlerde de bireylerin mülkiyetinden ayrı olarak avlanma alanları, ortak otlaklar ya da ormanlar gibi kamu toprağı olarak «ager publicus» gözlenmektedir. Bununla birlikte, Roma'dakinden farklı olarak «ager publicus», devletin ekonomik varlığı, özel mülk sahiplerinden ayrı olarak belirmez. ([122]) Çünkü (Roma'da olduğu gibi) sitede yoğunlaşma, topluluğa tek tek üyelerinin dışında ve onlarınkinden ayrı bir varlık kazandırır. ([123])

Cermenlerde kamu toprağı, sadece bireysel mülkiyetin bir eki gibi görünmekte ve ancak düşman kabilelere karşı, bir kabilenin ortak mülkiyeti olarak savunulduğu sürece mülkiyet görünüşü kazanmaktadır.

---

(119) F. Engels: A.g.y., s. 128.

(120) M. Godelier: A.g.y., s. 27.

(121) K. Marx: A.g.y., s. 78.

(122) K. Marx: A.g.y., s. 78-79.

(123) K. Marx: A.g.y., s. 77.

Burada bireyin mülkiyeti topluluğun aracılığıyla değil, tersine topluluğun ve kamusal mülkiyetin varlığı, bağımsız bireyler arasındaki karşılıklı ilişkiler aracılığıyla belirir. ([124])

Bireysel toprak mülkiyeti burada, kamusal toprak mülkiyetinin karşıt bir biçimi ya da topluluk aracılığıyla oluşmuş bir biçim değildir, tersine, topluluk ancak tek tek toprak sahiplerinin karşılıklı ilişkisinden doğmaktadır. Kamusal mülkiyet bir eklentidir. Topluluk, ne bireyin sadece ilineği olduğu öz, ne de üyelerinden ayrı bir varlığı bulunan geneldir. Topluluk, bir yandan dil, kan v.b. birliğidir, öte yandan tek tek mülk sahiplerinin ortak amaçlarla yaptıkları toplantılarda bir varlık kazanır. Ortak topraklarda topluluğun ayrı bir ekonomik varlığı varsa da, her toprak sahibi ortak alanları kamunun (devletin) temsilcisi sıfatıyla değil, mülk sahibi sıfatıyla kullanır. ([125])

Görüldüğü gibi, gezegen tarım yapan savaşçı kabilelerin yaşama biçiminden doğan bu üretim ilişkisi, toprağın ortak ve özel mülkiyetini bir arada sürdürmektedir. Ama burada ortak mülkiyet, özel mülkiyetin bir tamamlayıcısı olarak, bireysel mülkiyet sahiplerinin ortak mülkiyeti olarak belirmektedir. Tarım topluluğu, bir bireysel mülkiyet sahipleri birliğidir. ([126])

Bu bakımdan burada temel birim, köy topluluğuna (Asya) göre daha zayıf ve daha «bireyci»dir. Marx'ın belirli bir topluluğa özgü saymadığı bu tipin, gizil olarak daha devingen, ([127]) evrime daha elverişli olduğu anlaşılmaktadır:

---

(124) K. Marx: A.g.y., s. 79.

(125) K. Marx: A.g.y., s. 80.

(126) M. Godelier: A.g.y, s. 27.

(127) Hobsbawm: A.g.y., s. 35.

Bu özelliğiyle ekonomik bireyleşme gizili daha yüksek olan bu gevşek topluluk biçimi, - feodalizm yoluyla - burjuva toplumunun atası olarak rol oynamıştır. Formen'de bu sistemin feodalizme dönüş biçimi incelenmemiştir. Bununla birlikte «savaş, gerek mülkiyetin korunması, gerekse edinilmesi amacıyla bu türlü tüm ilkel toplulukların en eski uğraşıları olduğuna göre» bu sistem için - savaş ve fetihlerin etkisi gibi - birçok ayrımlaşma olanağından söz edilebilir. Bu, Engels'in «Ailenin Kökeni» adlı yapıtında, krallığın Töton kabileleri arasındaki ilkel askeri şefliğin biçim değiştirmesinden oluştuğu yolundaki açıklamasında izlediği doğrultudur. Marx'ın da aynı yönde düşündüğü kabul edilebilir. ([128])

Gerçekten Engels'e göre yüzyıllar sonra, üyeleri sayıca, artık ortak bir ekonomiyi olanaksız kılacak kadar arttığında, ev toplulukları dağılmış; o zamana kadar ortak olan tarlalar ve çayır topraklar, önce geçici, sonra da sürekli olmak üzere giderek belirmekte olan tek tek ev ekonomileri arasında bölüşülmüş, ama ormanlar, çayırlar ve sular ortak mülk olarak kalmıştır. ([129])

3. yüzyıldan başlayarak, Cermenler, nüfusun sürekli artışı ve dışarı itilmesinden ötürü Roma İmparatorluğu'na karşı saldırılara girişmiş, 5. yüzyılın sonunda tükenmiş olan Roma'nın kapıları istilacı Cermenlere ardına kadar açılmıştır. ([130])

Geniş topraklar üzerindeki büyük yığınları bir araya getiren Roma Devleti, vergi ve angarya gibi çeşitli yükümlülüklerle uyruklarını derin bir yoksulluğa

---

(128) Hobsbawm: A.g.y., s. 44-45.

(129) F. Engels: A.g.y., s. 128.

(130) F. Engels: A.g.y., s. 134.

düşürmüştür. ([131]) Roma yönetiminin sonucu, tarımın gerilemesi, ticaret ve zanaatçılığın çöküşü, nüfusun azalması ve sitelerin çözülüşü olmuştur. ([132])

Gerçekten, tüm antik dünyada ana üretim uğraşısı olan tarım yeniden eski durumuna düşmüştür. İtalya'da Cumhuriyetin sonundan beri, aşağı yukarı tüm ülkeyi kaplayan geniş malikaneler (latifundia), iki birimde işletilmiştir. Bunlar,

a) Nüfusun yerini, az sayıda kölenin bakabileceği hayvanlara bıraktığı otlaklar;

b) Köle yığınlarının, mülk sahipleri ve kent pazarları için geniş ölçüde bahçe tarımı yaptığı malikaneler biçimindeki işletmelerdir.

(Ama zamanla), büyük otlakların varlığı korunmakla birlikte, malikaneler ve bahçeleri, mülk sahiplerinin yoksullaşması ve kentlerin çöküşü yüzünden bozulmuş, kölelerle işletilen latifundialar, artık kârlı olmaktan çıkmaya başlamıştır. Küçük çaplı üretim yeniden biricik kârlı biçim durumuna gelmiş, malikaneler küçük parçalara bölünerek ya belirli bir ödemede bulunan babadan oğula kiracılara ya da toprak sahibinin kahyası durumunda olan patriarii'lere, çoğunlukla da her yıl belli bir tutar karşılığında kolonlara bırakılmıştır. Bu kolonlar, toprağa bağlı oldukları ve toprakla birlikte satıldıkları halde, köle olmamaları bakımından Ortak Çağ serflerinin habercileridir. ([133])

Ürünleri için artık pazar kalmadığından gerek büyük tarımda, gerekse kent manüfaktüründe doyurucu

---

(131) F. Engels: A.g.y., s. 135.

(132) F. Engels: A.g.y., s. 135.

(133) F. Engels: A.g.y., s. 136.

bir gelir sağlamadığı için, kölelik ömrünü tamamlamıştır. Böylelikle, geçerlik kazanan küçük tarım ve zanaatçılık alanında çok sayıda köleye gereksinme olmadığı için, bir yandan yük durumuna gelerek özgürleştirilen kölelerin sayısında, öte yandan kolonlar gibi sınıf dışı özgür kişilerin sayısında önemli bir artış olmuştur.(134) (Taşrada, kolonların yanısıra yolsuzluklardan korunmak için topraklarının mülkiyeti karşılığında güçlülerin koruması altına giren özgür köylüler de olmuştur.) (135)

İşte bu koşullar altındaki Roma topraklarının üçte ikisi alan Cermenler, bunları, ilkel «gentil» ilkelere göre aralarında paylaşmış ve her gens içinde tarla ve çayır toprakları eşit parçalara bölünmüş paylar halinde tek tek ev ekonomileri (aileler) arasında dağıtılmıştır. Bununla birlikte, kısa bir süre sonra bu paylar, başkasına aktarılabilen özel mülk haline gelmiştir. (136)

Bu arada Roma devletinin yerine geçecek bir siyasal örgüte gereksinme duyulmuş, bu da Cermenik askeri şefliğin krallığa dönüşümüyle sağlanmıştır. Askeri şeflikten bir ülkenin gerçek egemeni durumuna geçmiş bulunan kralın yaptığı ilk iş, tüm toprakları kralık topraklarına dönüştürmek ve fief olarak çevresindekilere vermek olmuştur. Halkın işlediği toprakların önce genellikle bağış, sonra da gelir olarak, başlangıçta çoğunlukla kralın yaşamı süresince askeri şeflere verilmesi, halk zararına, yeni bir soylu sınıfın temellerinin atılmasına yol açmıştır. (137)

---

(134) F. Engels: A.g.y., s. 136.

(135) F. Engels: A.g.y., s. 137.

(136) F. Engels: A.g.y., s. 137-138.

(137) F. Engels: A.g.y., s. 138-139.

Sürekli savaşlar, Cumhuriyetin son dönemlerindeki Roma köylüleri gibi halk yığınlarını, özgür köylüleri tüketmiş, 9. yüzyılın başlarında çok yoksullaşmalarına yol açmıştır. Gerçekten, iç savaşlar ve dış saldırılar, özgür köylüleri Roma kolonlarının durumuna sokmuş, krallık, onları koruma gücünden yoksun olduğundan sonunda yeni soyluların ya da kilisenin koruması altına girmişlerdir. Ama bu, onlara pahalıya mal olmuştur. Topraklarının mülkiyet hakkını koruyucu efendilerine aktarmak zorunda kalarak çeşitli kiracılıklar biçiminde, ama her zaman hizmet ve yükümlülükler karşılığında toprağı geri almışlardır. Köylüler, bir kez bağımlılık altına girdikten sonra, giderek kişisel özgürlüklerini de yitirmişler, birkaç kuşak sonra da çoğu serf durumuna düşmüşlerdir.

Kökenini Cermenlerde, köprü ve yol yapımı ve öteki ortak amaçlar için yüklenen hizmetlerden olduğu kadar, Roma angaria'lerinden, yani devlet için yapılan zorunlu hizmetlerden alan angaryalar gittikçe yaygınlaşmıştır. (138)

Cermenler, Avrupa'yı canlandırmış ve Cermenik dönem devletlerinin parçalanması, toprak bağışları ve koruma sisteminin feodalizme doğru gelişimiyle sonuçlanmıştır. (139)

Feodal Üretim Biçimi

«Feodalite» kelimesi, aşağı latince «feodum» teriminden gelir ki, bir vasal'ın bazı askeri yükümlü-

(138) F. Engels: A.g.y., s. 139-141.

(139) F. Engels: A.g.y., s. 142.

lükleri yerine getirmek koşuluyla kraldan aldığı toprak demektir. (140)

Bu sistemde üretim ilişkileri, toprak ve bir yönüyle köylü üzerindeki mülkiyeti elinde bulunduran derebeyi ya da senyör (seigneur) ile üretici durumunda olan ve toprak üzerinde az çok kalıtımsal bir kullanma hakkıyla öteki üretim araçlarına sahip bulunan köylüyü bağlayan ve karşıt duruma getiren ilişkilerdir. (141) Senyörler, toprağa bağlı olan ve ödenti ödemek zorunda bulunan köylülerin emeği üzerinde hak sahibidirler. (142)

Feodal sistemde, feodal mülkiyetin yanı sıra köylünün ve zanaatçıların kendi üretim araçlarıyla kişisel emeklerine dayanan özel uğraşıları üzerinde bireysel mülkiyete sahip oldukları da görülür. (143) Gerçekten feodal toplumda, köylülerin ve zanaatçıların kendilerine özgü işletmeleri de vardır. Serf bir toprak parçasına sahiptir ve bu toprağın ürünleri, senyöre ödentisi ödendikten sonra kendi kullanımındadır. (144)

Bu üretim ilişkileri, o dönemdeki üretim güçlerinin durumuna temelce uygundur. Demirciliğin daha da gelişmesi, demir saban ve dokuma tezgahının yaygınlaşması, tarım ve hayvancılığın ilerlemesi zanaatçı atölyelerinin yanısıra yapımevlerinin de belirmesi vb. gibi yeni üretim güçleri, emekçinin üretimde girişkenlik, çalışmaya eğilim göstermesini gerektirmiş, bu nedenle üretimde hiçbir girişkenliği olmayan kölelik

(140) Kuusinen: A.g.y., s. 29.

(141) M. Godelier: A.g.y., s. 29.

(142) Kuusinen: Ag.y., s. 29.

(143) J. Stalin: A.g.y., s. 35.

(144) Kuusinen: A.g.y., s. 29.

bırakılarak kendi üretim araçlarının sahibi olan ve elde ettiği üründen bir bölümünü senyöre ödemek üzere işiyle daha yakın ilgi kuran «serf»lik geliştirilmiştir. ([145])

Kölelik rejimine özgü üretim ilişkilerinin yerine feodal üretim ilişkilerinin geçmesi, toplum yapısının, öncelikle de sınıf yapısının değişmesine yol açmıştır. Egemen sınıf olan toprak sahipleri (senyör) ile karşılıksız olarak senyör adına çalışmak ve ona ödemede bulunmak v.b. gibi yükümlülükleri olan serf durumundaki köylüler arasında çatışkınlığa dayanan bir sınıf ayrımı doğmuştur. ([146])

Bununla birlikte, üretim ilişkilerinin bu özelliği, üretim güçlerinin gelişmesi için elverişli bir ortam hazırlamıştır: Uygulanan çeşitli tekniklerle tarım gelişmiş, zanaatlar ve buna bağlı olarak ticaret önemli ilerlemeler göstermiş ve zanaatcılığın ve ticaretin yaygınlaşması kentlerin gelişmesine yardımcı olmuştur. ([147])

Gerçekten, kendine yeterli birimlerden oluşmuş bir geçim ekonomisi olan feodal ekonomi, ([148]) çeşitli ekonomik birimler arasında ürünlerin değişimiyle birlikte yeni ilişkilere açılırken ([149]) ticaretin ayrı bir uğraş olarak ayrılmasıyla ([150]) beliren yeni bir sınıfın öncülüğünde kentler oluşmuş, bunlar zamanla büyük merkezlere dönüşerek yeni bir üretim biçiminin, kapitalizmin beşiği olmuştur.

---

(145) J. Stalin: A.g.y., s. 35-36.

(146) Kuusinen: A.g.y., s. 30-31.

(147) Kuusinen: A.g.y., s. 30.

(148) F. Nussbaum: Economic Institutions of Modern Europe, s. 24-25.

(149) F. Nussbaum: A.g.y., s. 31.

(150) F. Nussbaum: A.g.y., s. 34.

İşte genç burjuvazi (bourg'lu)'nin kalesi olan kentler hızla gelişirken, çeşitli bilimsel ve teknik buluşların da katkısıyla ticaretin sürekli genişlemesine bağlı olarak denizaşırı ülkelerde yeni pazarlar ele geçirilmiş, değişimin yaygınlaşması bir yandan üretimin hızla artmasına ([151]), öte yandan sermaye'nin doğmasına yol açmıştır.

«Sermaye», aşağıdaki mülkiyet türlerine karşıtlık içinde olmuştur. Emeği - üretim sırasında - gerekli hammadde, üretim ve geçim araçlarının mülkiyetinden yoksun bırakan sermaye, herşeyden önce toprak mülkiyetsizliği anlamına gelir. O halde, mülkiyetin ilk biçimi olan, çalışan bireyin toprağı kendi mülkü saydığı ve toprakta mülk sahibi olarak çalıştığı toprak mülkiyetine; toprağın yanı sıra, toprak mülkiyetinin kapsamına giren hammadde, ilk çalışma araçları ve kendiliğinden yetişen ürünlerin mülkiyetine de karşıdır. ([152])

Öte yandan, zanaatcının mülkiyeti olarak hammadde ve geçim araçlarıyla, zanaatı ve üretim araçları üzerindeki mülkiyeti aracılığıyla kurduğu ilişki; zanaatla ve emeğin kent koşullarında gelişmesiyle doğan aracın mülkiyeti ya da emekçinin üretim aracının sahibi olarak çalıştığı ilişki, ikinci bir mülkiyettir. Başka bir deyişle loncanın ya da «corporative» sistemlerin temel niteliği (zanaatcı) emeğin(in) üretim aracıyla ilişkisi ya da zanaat aracının mülkiyet konusu olmasıdır. Sermaye, bu tarihsel duruma da karşıdır. ([153])

Üçüncü bir mülkiyet türü olarak kölelik ve serflikte (olduğu gibi) insanın ne toprağın, ne aracın (yani

(151) Kuusinen: A.g.y., s. 32.

(152) K. Marx: Precapitalist..., s. 99.

(153) K. Marx: A.g.y., s. 100-101.

ne emeğinin, ne kendisinin) sahibi olmadığı, ama salt çalışmanın doğal koşulu olarak geçim araçlarının sahibi olduğu durum da sermayeyle bağdaşmaz. (154)

Görüldüğü gibi, Formen'de Marx'a göre sermayenin bağdaşamayacağı üç tarihsel mülkiyet ilişkisi vardır. Sermaye, önce toprak mülkiyetine, sonra zanaatcının sahip olduğu üretim aracının mülkiyetine, son olarak, kölelik ve serflikte görülen geçim araçları mülkiyetine karşı durumdadır. Başka bir deyişle, sermayenin varlığı, bu mülkiyet ilişkilerin çözülüp dağılmasını gerektirir.

Ancak burada, feodal üretim biçimine özgü olan serfliğin gerçek bir çözümlemesi yapılmamış, çoğunluk kölelikle birlikte ele alınan bu ilişki, kimi zaman da özgür emekçinin durumuna karşıt olarak «egemenlik ve bağımlılık ilişkisi» biçiminde nitelenmiştir.

Bununla birlikte Kapital'de, serfliğin, ekonomik bakımdan bağımsız bir üreticilik olması yönünden kölelikten ayrıldığı görülmektedir. Çünkü serf, yalnız senyörün edindiği artık emeği üretmekle kalmayarak aynı zamanda kendisi için de bir artık - ürün sağlayabilmektedir. (155)

Formen'de serfliğin, öteki bağımlılık ilişkilerinden ve özgür köylüden ayrıldığı noktaların çözümlenmeden kalmasının nedeni, burada Marx'ın kapitalizm öncesi sistemlerin iç dinamiğine ancak kapitalizmin önkoşullarını açıkladıkları ölçüde ilgi göstermesidir. Gerçekten kapitalizmin gelişme süreci içinde feodalizmin rolü, ister serfliğin, ister özgür köylünün özel mülkiyeti, isterse köylü - kiracı mülkiyetinin çözülmesi olsun, köy-

(154) K. Marx: A.g.y., s. 101.

(155) Hobsbawm: A.g.y., s. 42-43 (42-44).

lünün, ücretli emekçi durumuna dönüşmek üzere topraktan ayrılmasıdır. Bu durumu, feodalizmin tarihsel anlamını, kapitalizmin önkoşullarını hazırlamasında aramak gerektiğini vurgulamaktadır.

Gerçekten bireyleri, salt işgücüne ve bu işgücünü başka değerlerle değiştirebilme olanağına sahip olan gizil özgür emekçiler durumuna getiren tarihsel süreç, emekçiyi toprağa ve toprağın sahibine bağlayan, ama gerçekte geçim araçlarının mülkiyetini bırakan kölelik ilişkisinin kaldırılması; emekçiyi «yeoman» ya da ortakçı «colonus» ya da özgür köylü durumuna getiren mülkiyet ilişkilerinin çözülmesi; sadece mülkiyet kaynağı olarak değil, ama mülkiyetin kendisi olarak emekçinin üretim aracı ve emeği üzerinde mülkiyetini gerektiren lonca ilişkilerinin dağılması sürecidir.

Bütün bu süreç içinde çözülmekte olan, kullanım değeri için ya da doğrudan tüketim için üretimin egemen olduğu ilişkilerdir. ([156])

Bireyleri, nesnel çalışma koşulları (toprak, hammadde, geçim maddeleri, iş araçları, para v.b.) ile önceki olumlu ilişkilerden ayıran ve böylece bu koşulları, başkalarının eline geçebilen serbest etmenlere dönüştüren süreç, aynı zamanda bu koşulları sermaye olarak özgür emekçilerle karşı karşıya getiren süreçtir. Tarihsel süreç, o zamana değin birleşik olan öğeleri (nesnel çalışma koşullarıyla emeği) birbirinden ayırmıştır. Bunun sonucu, bu öğelerden birinin ortadan kalkması değil, her ikisinin olumsuz ilişki içinde bulunduğu bir duruma girmiş olmasıdır. Bunlar, bir yanda (gizil olarak) özgür emekçi, öte yandan (gizil) sermayedir. ([157])

---

(156) K. Marx: A.g.y., s. 104-105.

(157) K. Marx: A.g.y., s. 105-106.

Sermaye - nin kaynağı - kavramı, başlangıç noktasında, paraya gereksinme gösterir ya da para sermayenin önkoşulu olduğu için, para olarak servetin varlığını gerektirir. Ayrıca sermaye dolaşımın ürünüdür. Bu bakımdan sermaye birikimi, (tarım ürünleri ticareti dışında) toprak mülkiyeti ve loncadan değil, ticaretle ve tefecilikle elde edilen servetlerden gelmektedir. Ama, para biçimindeki bu servet, ancak nesnel çalışma koşullarıyla, onların emekten ayrılmış olması yüzünden değiştirilebilir ve ancak özgür emeği, varlığının nesnel koşullarından koptuğunda satın alacak duruma gelir. ([158])

Demek ki, para olarak servetin sermayeye dönüşmesini sağlayan, bir yanda özgür emekçiler bulması, öte yanda serbestçe satılabilen geçim maddelerini v.b. ele geçirebilmesidir. Bu bakımdan emeği nesnel çalışma koşullarından ayıran tarihsel süreç, sermayenin sonucu değil, önkoşuludur. ([159])

Üreticinin nesnel çalışma koşullarıyla ilişkilerinin çözülme çağı, aynı zamanda para olarak servetin zaten belli ölçüde geliştiği ve yeni koşullarla hızla büyüdüğü çağdır. Nasıl ki servet, o çözülmenin bir etmeniyse, o çözülme de para olarak servetin sermayeye dönüşmesinin önkoşuludur.

Ama sadece para olarak servetin varlığı, bu çözülmenin sermayeyle sonuçlanması için yeterli değildir. Öyle olsaydı, Roma, Bizans v.b.'ın tarihleri özgür emek ve sermayeye varırdı. ([160]) Sermaye nesnel çalışma koşullarının birikimiyle gerçekleşmez. Sermayenin oluşu-

(158) K. Marx: A.g.y., s. 107-108.

(159) K. Marx: A.g.y., s. 108-109.

(160) K. Marx: A.g.y., s. 109.

mu, tarihsel çözülme sürecinin, para olarak servet biçiminde var olan değere, bir yandan nesnel çalışma koşullarını satınalma, öte yandan da, şimdi artık özgür olan üreticinin canlı emeğini parayla değiştirebilme gücünü vermesi nedeniyle olanaklıdır. Önceden varolan bu öğeleri birbirinden ayıran ve paraya sermaye olma olanağını sağlayan bu tarihsel süreçtir. Bu, bir çözülme süreci, yani, işgücünün emek pazarına atılması sürecidir. (161)

Sermaye, zaten varolan geçim maddelerine, kullanım değerleri yerine değişim değerleri kazandırır. Sermaye, zaten varolan emeği ve iş araçlarını egemenliği altında birleştirir; gerçek sermaye birikimi budur. (162)

Kuşkusuz ki, tüccarın para biçimindeki serveti, eski üretim ilişkilerinin çözülmesini hızlandırmaya yardımcı olmuştur. Sözgelimi toprak sahibinin gelirinin değişim-değerine daha büyük bir önem kazandırmıştır. Bununla birlikte paranın bu etkisi bile, ancak, sermayeyle ücretli emeğe değil, emeğin loncalarda v.b örgütlendirilmesine dayanan kent zanaat etkinliğini öngörmekle olanaklıdır. (Çünkü) kent emeğinin kendisi üretim araçlarını yaratmış ve (kentlere daha geniş ölçüde tarım ürünlerinin satışı sonucu gelişmiş olan tarımda eski toprak mülkiyeti ilişkileri nasıl engel oluşturmuşsa) giderek loncalarda kent emeğinin gelişmesine engel olmuştur. (163)

Ticaretin aracı olduğu değişimin ve değişim değerinin gelişmesi, hem kendi varlık koşulları içinde emeğin mülkiyet ilişkilerinin, hem de nesnel üretim koşul-

(161) K. Marx: A.g.y., s. 110-111.

(162) K. Marx: A.g.y., s. 111-112.

(163) K. Marx: A.g.y., s. 112.

larının bir parçası olarak emeğin kendisinin çözülmesine yol açmıştır. (164) Çünkü değişim değerleri ve değişim değerleri üretimi kuralı, kendisi değişim değeri olan yabancı işgücünü, yani canlı işgücünün kendi nesnel koşullarından ayrılmasını gerektirmiştir. Sermaye biçimindeki para, serbest hale gelen nesnel çalışma, koşullarıyla özgür işgüçleri arasına girebilmiş ve ikincileri birincilerle satın alabilmiştir. (165)

Para çoğunluk yalın ve açık bir biçimde sermayeye dönüşür. Bir tüccar, o zamana kadar iplik bükme ve dokunmacılığı, köyde tarımın yanında tamamlayıcı iş olarak yapanları sürekli olarak çalıştırmaya başlar ve onları denetimi altındaki ücretli işçiler durumuna sokar. İkinci adım, bunları evlerinden çıkarıp hepsini tek bir iş evinde toplamaktır. Böylece, onların tek bir işi yapmaları, tüccara bağlı kalmaları ve tüccar için ve tüccar aracılığıyla üretimde bulunmaları sağlanır. (166)

Sermayenin önce ilineksel ve yöresel olarak belirdiği ilk tarihsel biçimler, (fabrikalar değil) manüfaktürdür. (167) Manüfaktür, başlangıçta kent zanaatlarını değil, iplik bükme ve dokuma gibi tarımdaki ek uğraşları ele geçirir. (168)

Bununla birlikte bütün kır kesimlerinin kullanım değerleri yerine değişim değerleri üretimi içine sokulmasıyla sağlanan genel pazar ve para olarak servet, serflik ilişkilerinin çözülmesi ve manüfaktürün geliş-

(164) K. Marx: A.g.y., s. 113-114.
(165) K. Marx: A.g.y., s. 114.
(166) K. Marx: A.g.y., s. 115.
(167) K. Marx: A.g.y., s. 116.
(168) K. Marx: A.g.y., s. 116.

mesi, giderek üretimin bütün kollarını sermaye tarafından işletilen üretim kolları durumuna sokar. ([169])

Buna göre, Formen'de, kapitalizmin türediği feodal toplum öğesinin «kent», özellikle de kent tüccar ve zanaatçıları olduğu görülmektedir. Emeğin, üretimin nesnel koşullarından ayrılmasına yol açan, Ortaçağ zanaatlarında görüldüğü gibi üretim araçlarının mülkiyetinin kamusal nitelikten kurtuluşudur. Kapitalizmin evrimini sağlayan da aynı gelişmedir. Tarımsal feodalizmin bu süreçteki rolü, köylünün, ücretli emekçi haline gelmek üzere topraktan ayrılmasını sağlamasıdır.

(İşte) kapitalist üretim gerçekten ve edimsel olarak ancak aynı sermayenin büyük sayıda işçiyi birlikte ve aynı zamanda çalıştırması, bunun sonucu olarak iş sürecinin boyutlarını büyütmesi ve üretimin büyük boyutlarda yapılmasını sağlamakla başlar. Aynı tür malın üretimi için çok sayıda işçinin birlikte ve aynı zamanda, aynı yerde bir kapitalistin yönetimi altında bir araya getirilip çalıştırılması, tarih açısından da, mantıksal bakımdan da kapitalist üretimin başlangıç noktasıdır. ([170])

Bir ve aynı üretim sürecinde ya da değişik ama birbirleriyle ilişkili üretim süreçlerinde bir plan çerçevesi içinde yanyana ve biri ötekine yardımcı olacak biçimde çok sayıda işçinin çalışma (iş) biçimine «kooperasyon» denir. ([171]) İşbölümüne dayanan kooperasyon klasik biçimini, 16. yüzyıl ortalarından 18. yüzyıl son-

---

(169) K .Marx: A.g.y., s. 117.

(170) K. Marx: Kapital, C. I. K. 3, s. 25.

(171) K. Marx: Kapital, C. I. K. 3, s. 30-31.

larına kadar süren «manüfaktür»de alır. ([172]) Ya bir ürünün başından sonuna kadar gerektirdiği işleri yapan çeşitli ve bağımsız el sanatlarına bağlı işçilerin ya da aynı veya benzer işleri yapan bir çok el sanatçısının bir ve aynı sermayenin yönetimi altında ve aynı işyerinde bir araya getirilmelerinden doğan manüfaktür, ([173]) organları insan olan bir üretim mekanizmasıdır. ([174]) İşbölümüne dayanan kooperasyon, yani manüfaktür, başlangıçta kendiliğinden gelişen bir üretim örgütlenmesidir ve giderek kapitalist üretimin bilinçli, planlı ve sistematik örgütlenme biçimi olmuştur. ([175])

İşte feodal sistemin evrimi, değişim ilişkilerinin, kentlerin ve pazar üretiminin gelişmesini sağlamış ve böylelikle sistemin temel çelişkisini yaratarak çözülmesine yol açacak olan yeni üretim ilişkilerinin doğuşuna önayak olmuştur. ([176])

Feodal rejimin bağrında yavaş yavaş beliren ve feodal ilişkilerin sona ermesini gerektiren yeni üretim biçimi, kapitalist üretim biçimidir. Bu yeni üretim biçiminin taşıyıcısı olan burjuva sınıfı, bir serbest iş pazarına, yani kendi kollarından başka hiçbir şeyi bulunmayan ve geçimini sağlamak için işletmelere itilen, feodal bağlardan kurtulmuş emekçilere gereksinme duymaktadır. ([177]) Başka bir deyişle, ücretli emeğin önkoşullarından, sermayeninse tarihsel koşullarından biri,

---

(172) K. Marx: Kapital, C. I. K. 3, s. 49.

(173) K. Marx: Kapital, C. I. K. 3, s. 49-51.

(174) K. Marx: Kapital, C. I. K. 3, s. 53.

(175) K. Marx: Kapital, C. I. K. 3, s. 91.

(176) M. Godelier: A.g.y., s. 30.

(177) Kuusinen: A.g.y., s. 32.

özgür emektir. Bir başka önkoşul da özgür emeğin, kendisini gerçekleştiren nesnel koşullardan - çalışma araç ve gereçlerinden - ayrılmasıdır. (178)

İşte bu bakımdan kapitalist üretim ilişkilerinin doğuşu sırasında, sayısız köylü, topraklarından atılarak bir ücret karşılığında çalışmaya zorlanacaktır. (179)

Gerçekten Marx'a göre, üretim ve tüketim araçlarıyla para ve malın sermayeye dönüşümü, ancak, sahip oldukları değerler toplamını başkalarının işgüçlerini satın alarak artırmak isteyen parayla ve üretim ve tüketim aracı sahipleriyle; kendi işgüçlerini satan ve dolayısıyla emek satıcısı olan ve doğrudan doğruya üretim aracı olarak kullanılma durumundan kurtulmuş olması, ama kendisine özgü üretim araçları bulunmaması bakımından özgür durumdaki işçiler arasındaki ilişkilerle olanaklıdır. Bu bakımdan, kapitalist sistemin yolunu açan süreç, işçiyi kendi üretim araçlarının mülkiyetinden koparıp ayıran bir süreçten başka bir şey olamaz. Bu da, bir yandan toplumsal tüketim ve üretim araçlarını sermayeye dönüştüren, öte yandan doğrudan doğruya üretici olan kimseleri işçi durumuna sokan bir süreçtir. Demek ki, ilk birikim denilen olay, üreticileri üretim araçlarından ayıran tarihsel bir süreçten başkası değildir.

Kapitalist toplumun ekonomik yapısı, feodal toplumun ekonomik yapısından doğmuştur. Bu sonuncunun çözülmesiyle birincinin öğeleri serbest duruma gelmiştir.

Doğrudan üretici olan kimse, yani emekçi, ancak toprağa ve başka bir kimseye bağlılık durumundan

(178) K. Marx: Precapitalist.., s. 67.

(179) M. Godelier: A.g.y., s. 30.

çıktıktan sonra, kendi kendisi üzerinde tasarrufta bulunabilmiştir. Bundan başka, malını satabileceği bir pazarın bulunduğu her yere götürülebilen özgür bir işgücü satıcısı haline gelebilmesi için, emekçinin, loncaların egemenliğinden ve kurallarından kurtulmuş olmaları gerekmiştir.

Bu yüzden, üreticileri işçiler haline getiren tarihsel hareket, bir yandan onların serflikten ve lonca zincirlerinden kurtulmaları, öte yandan üretim araçlarından yoksun bırakılmalarına yol açar. ([180])

Bu bakımdan kapitalist gelişme, bir yandan lonca ustalarının yerinden edilmesi, öte yandan (serflerin) mülksüzleştirilmesi hareketidir.

Kapitalist, üretimin ilk belirtileri 14. ve 15. yüzyıllarda belirlemekle birlikte, kapitalist ilişkilerin egemenliği gerçekte 16. yüzyılla başlar. İlk birikim tarihinde çığır açıcı olaylar, herşeyden önce, büyük insan yığınlarını geçimlerini sağladıkları araçlardan birdenbire ve zorla koparıp ayıran ve özgür işgücü olarak emek pazarına atan devrimlerdir.([181]) Bu mülksüzleşme süreci değişik ülkelerde, değişik kılıklar içinde ve ayrı zamanlarda gerçekleşmiştir. Ancak en klasik biçimini aldığı yer İngiltere'dir. ([182])

İngiltere'de serflik 14. yüzyılda olgusal olarak sona ermiş, 15. yüzyılda nüfusun büyük bir çoğunluğunu, kendi topraklarını işleyen ([183]) ve eski Cermen kurumu olarak toprağından yararlanan ([184]) özgür köylü, özgür

(180) K. Marx: Kapital, C. I, K. 5, s. 158.

(181) K. Marx: Kapital, C. I, K. 5, 159.

(182) K. Marx: Kapital, C. I, K. 5, s. 160.

(183) K. Marx: Kapital, C. I, K. 5, s. 163.

(184) K. Marx: Kapital, C. I, K. 5, s. 171.

kiracı-çiftçi ortaya çıkmıştır. Ama kapitalist düzenin temelini atacak olan köklü dönüşüm, 15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyıl başında ilk belirtilerini göstermiştir.

İngiltere'de Flaman yünlü manüfaktürünün gelişmesi ve bunun sonucu olarak yün fiyatlarındaki yükselme nedeniyle, büyük derebeyleri, tarım topraklarını otlak haline getirmek üzere, bulundukları topraklar üzerinde kendileri gibi feodal haklara sahip olan köylüleri kovarak ve ortak mülkiyet konusu olan kamu topraklarına elkoyarak görülmedik büyüklükte bir özgür emeğin doğmasına yol açmışlardır.(185) Feodal mülkiyetin özel mülkiyete çevrilmesi, kilise mallarının yağması, kamu topraklarının ele geçirilmesiyle(186) bağımsız köylüler sınıfı (yeomanry)nın (187) 18.yüzyılın sonuna kadar süren mülksüzleştirilmesi,(188) toprağı sermayenin bir parçası durumuna getirirken, kentlerdeki endüstri için gerekli özgür işçilerin yaratılmasıyla sonuçlanmıştır.(189)

Böylelikle, üreticinin üretimin nesnel koşullarından. herşeyden önce de topraktan kopuşuna yol açan ve bunu üretimin genel koşulu yapan aşamaları geçmişten bu yana izlemek üzere Marx'ın çizdiği yol sonuna varılmış olmaktadır. (190)

Gerçekten, emeğin sermayeyle ilişkisi ya da emeğin sermaye biçimindeki nesnel çalışma koşullarıyla ilişkisi, emekçinin mülk sahibi olduğu ve mülk sahibi-

---

(185) K. Marx: Kapital, C. I, K. 5, s. 163.

(186) K. Marx: Kapital, C. I, s. 183.

(187) K. Marx: Kapital, C. I, s. 169.

(188) K. Marx: Kapital, C. I, s. 176.

(189) K. Marx: Kapital, C. I, s. 182.

(190) M. Godelier: A.g.y., s. 30.

nin de çalıştığı çeşitli biçimleri çözüp dağıtan bir tarihsel süreci içermiştir. (191)

Bu duruma göre, tarihsel evrim süreci, bir bakıma emeğin nesnel çalışma koşullarından ayrılması sürecidir.

Bu süreç herşeyden önce,

a) İnsanın kendi inorganik varlığı saydığı doğal üretim koşulu olarak toprakla ilişkisinin çözülmesi,

b) İnsanın, üretim araçlarının sahibi olarak göründüğü ilişkilerin çözülmesi,

c) Emekçilerin, işgücünün canlı birimleri olarak üretimin nesnel koşullarının doğrudan bir parçası oldukları ve bu sıfatla mülk edinildikleri ve bu nedenle köle ya da serf oldukları ilişkilerinin çözülmesi anlamına gelir.

Sermaye için işçi, bir üretim koşulu değildir, sadece emek, üretimin koşuludur. Sermayenin mülk edindiği, emekçinin kendisi değil, onun emeğidir. (192)

Kapitalist Üretim Biçimi

Bu sistemde, üretim ilişkilerinin temeli, kapitalistin üretim araçları üzerindeki mülkiyetidir. (193) Kapitalist üretim biçiminde kişi olarak bağımlılıktan kurtulmuş olmakla birlikte üretim araçlarından yoksun oldukları için işgüçlerini satmak zorunda bulunan ve bu bakımdan kişisel olarak kapitalist mülkiyet konusu olmayan ücretli işçilerin varlığı söz konusudur. Kapita-

(191) K. Marx: Precapitalist.., s. 97.

(192) K. Marx: A.g.y., C.I, s. 97-99.

(193) J. Stalin: A.g.y., s. 36.

list sınıfla aralarında çatışkın bir sınıf ilişkisi bulunan işçiler, üretim araçlarından yoksun bulunduklarından, geçimlerini sürdürmek için, zorla değil kendi istemleriyle çalışmak zorundadırlar.

Kapitalist üretim ilişkileri, üretim güçlerinin önünde engin gelişme olanakları açmıştır. Kapitalist ilişkilerin istekleri uyarınca, bilimin üretime geniş çapta uygulanması ve doğa güçlerinin üretimin hizmetine sokulmasıyla büyük mekanik üretim gerçekleşerek hızlı bir gelişme göstermiştir.(194) Kapitalist üretim koşulları içinde oluşan teknolojik devrim, insan emeğinin verimini eşi görülmedik boyutlara ulaşmıştır.

Yine kapitalist gelişme süreci içinde, başlangıçta, üretim araçları üzerinde, kapitalist mülkiyetle birlikte köylülerin ve zanaatçıların kendi kişisel emeklerine dayanan özel mülkiyetleri de söz konusuyken giderek zanaat atölyelerinin ve yapımevlerinin yerini, makinelerle donatılmış büyük fabrikalar, köylülerin ilkel üretim araçlarıyla işledikleri malikanelerin ya da küçük işletmelerin yerini, tarım makineleri kullanan büyük kapitalist çiftlikler almıştır.(195)

Ancak, üretimin boyutlarını genişleterek ve çok sayıda işçiyi büyük işyerleri ve fabrikalarda yoğunlaştırarak kapitalizm, üretim sürecine bir toplumsal bir nitelik kazandırırken kendi çelişkisini de yaratmıştır. Üretim sürecinin toplumsal niteliğiyle üretim araçlarının bireysel mülkiyeti kapitalist üretim ilişkisinin çözümsüz çelişkisini oluşturmuştur. (196)

---

(194) Kuusinen: A.g.y., s. 33.

(195) J. Stalin: A.g.y., s. 36-37

(196) Kuusinen: Ag.y., s. 34.

İşte üretimin toplumsal niteliğiyle mülkiyetin bireyselliği arasındaki bu çelişki, kapitalist üretim biçiminin ayırıcı özelliğidir. (197)

Kapitalizm, işbölümünü (salt kendi ülkesi) içinde kurmakla kalmamış, yüksek bir dış devingenlikle ülkeler arasında da bir işbölümü geliştirerek önce bir dünya pazarı, sonra da bir dünya ekonomi sistemi oluşturmuştur. (198)

Bu ilişki içinde kapitalizm, aynı gelişme düzeyinde bulunmayan ya da geleneksel yapılarını koruyan toplumları etkisi altına alarak kendisine göre yeniden biçimlendirmiştir. Bunlar, Marx'ın Asya Tipi üretim Biçimi içinde ele alıp çözümlediği toplumlardır.

Asya Tipi Üretim Biçimi

1848'den önce Doğu tarihiyle ilgilenmemiş olan (199) K. Marx, en azından 1853'den başlayarak Avrupa dışı ülkelerin bir bölümünün Avrupa toplumlarının geçirdiği aşamalardan farklı bir ekonomik ve toplumsal yapıda olduğu inancındadır. (200)

Gerçekten Doğu toplumlarıyla ilk olarak 1853 yılında ilgilenen Marx'ın, Asya toplumlarında mülkiyet ilişkilerinin niteliği dikkatini çekmiştir. Engels'e yazdığı 2 Haziran 1853 tarihli mektupta Asya toplumlarının belirgin br özelliğine değinen Marx'a göre:

«Doğu kentlerinin kuruluşu üzerine Francois Ber-

(197) J. Stalin: A.g.y., s. 37.

(198) Kuusinen: Ag.y., s. 33.

(199) K. Marx: Precapitalist Economic Formations, Introduction: E. J. Hobsbawm: s. 21 (20).

(200) H. C. d'Encausse - S. Schram: «Marx'ın Mirası», Asyada Marxism ve Milliyetçilik, s. 14.

nier'ninki, ötekilerden daha parlak ve ilgi çekici bir yapıttır. (Travels Containing a Description of the Dominions of the Great Mogul, etc.) 'Kralın krallıktaki toprakların biricik sahibi olduğunu' belirten Bernier, haklı olarak Doğudaki (Türkiye, İran, Hindistan'dan söz etmektedir) bütün olayların temelini özel toprak mülkiyetinin bulunmayışıyla açıklamıştır. Bu, Doğu cenetinin bile gerçek anahtarıdır.» (201)

Görüldüğü gibi Marx, Doğu toplumlarıyla ilgili ilk yazısında özel toprak mülkiyetinin bulunmayışını Doğu toplumlarının temeli ve Doğu cenneti söylencelerinin anahtarı saymıştır.

Engels, 6 Haziran 1853 tarihini taşıyan mektubuyla Doğuda toprak üzerinde egemen olan ortak mülkiyetin temellerini açıklamaya çalışmıştır:

«Toprak mülkiyetinin olmaması gerçekten de bütün Doğunun anahtarıdır. Doğunun siyasal ve dinsel tarihi burada yatar. Ama nasıl oluyor da Doğulular, derebeylik biçiminde bile, toprak mülkiyeti aşamasına gelemiyorlar? Bence bu daha çok iklimden, toprağın, özellikle Sahra'dan, Arabistan, İran, Hindistan ve Tataristan yoluyla Asya'nın en yüksek yaylalarına kadar uzanan çöllerin niteliğinden ileri gelmektedir. Bu bölgede yapay sulama tarımın ilk koşuludur, ama bu işi de ancak topluluklar, yerel ya da merkezi yönetimler yapabilir. Doğu yönetimlerinin hiçbir zaman üçten fazla işlevi olmamıştır: Maliye (yurt içinde yağma), savaş (içerde ve dışarda yağma) ve kamu hizmetleri (üretimin gerçekleştirilmesi). (202)

---

(201) K. Marx: Engels'e Mektup, Londra, 2 Haziran 1953, Marx - Engels, s. 454.

(202) F. Engels: Marx'a Mektup, Manchester, 6 Haziran 1853, K. Marx - F. Engels: Din Üzerine, s. 53.

New York Daily Tribune'da Hindistan'la ilgili yazısında Marx, Engels'in bıraktığı noktadan başlayarak çözümlemeyi sürdürmektedir.

«Hindistan'da İngiliz Yönetimi» başlıklı bu yazısında Marx'a göre:

«Bilinmeyen çağlardan beri Asya'da üç yönetim işlevi vardır: a) Maliye ya da iç talan, b) Savaş ya da dış talan ve son olarak, c) Kamu hizmetleri işlevi. İklim ve coğrafya koşulları, özellikle Sahra'dan, Arabistan, İran ve Tataristan yoluyla Asya'nın en yüksek yaylalarına kadar uzanan geniş çöl bölgeleri, kanal ve su işleriyle ilgili yapay sulamayı Doğu tarımının temeli haline getirmiştir. Mısır ve Hindistan'da olduğu gibi Mezopotamya ve İran'da da toprağı verimlileştirmek için su baskınları yoluna başvurulur, sulama kanallarını beslemek üzere düzey farklılığından yararlanılır. Batı'da Flandr ve İtalya'da olduğu gibi suyun ekonomik olarak ve ortaklaşa kullanılması zorunluluğu girişkenleri kendi istekleriyle birlikler kurmaya sürüklerken bu çeşit birliklerin kurulması için uygarlığın düşük düzeyde ve toprakların alanca çok geniş olduğu Doğu'da aynı zorunluluk merkezi bir yönetim gücünün işe karışmasını gerektirmiştir. Bu yüzden bütün Asya yönetimlerine bir ekonomik işlev yüklenmiştir: Kamu hizmetlerini yerine getirme görevi... Bir merkezi yönetime bağlı olan ve sulama ve drenajın savsaklanması durumunda hemen bozulan bu yapay verimlileştirme, şu garip olayı açıklamaktadır: Bir zamanlar parlak uygarlıklara sahne olan Palmira, Petra, Yemen yıkıntıları ve geniş Mısır, İran ve Hindistan bölgeleri, bugün kurumuş ve çöl haline gelmiştir. Bu olay, aynı zamanda, tek bir savaşın bir ülkeyi nasıl yüzyıllar boyunca

boş ve tüm uygarlığından yoksun bırakmaya yeterli olmasını da açıklar.» (203)

Görüldüğü gibi kamu yararına olan ve tek başına bir topluluğun gücünü aşan işlerin gerçekleştirilmesi zorunluluğu, toprakların birleşmesine ve mülkiyetinin kamuda kalmasına yol açmıştır. Eski Mısır ve Mezopotamya gibi bölgelerde sulama v.b. gibi hizmetlerin yürütebilmesi, üretim güçlerini yüksek bir yönetim altında toplayan merkezileşmiş bir otoriteye gereksinme göstermiştir. Yüksek yönetimin işlevinden aldığı otorite, topluluk topraklarının denetim altına alınarak üstün topluluğun mülkiyetine geçmesinin nedenidir.

İlk bakışta, Doğu toplumlarının ayırıcı niteliklerinden biri olan ortak toprak mülkiyetinin temelinin - Engels'te daha belirgin olmak üzere - doğal ya da coğrafi etkenlere bağlanarak açıklandığı görülmektedir.

Bununla birlikte Marx'ın bu türlü bir coğrafi açıklamayla yetinmediği söylenebilir. Başka bir deyişle Marx'ın, kamu işlerinin merkezi bir otorite tarafından yürütülmesinin ve bunun sonucu olarak kamusal toprak mülkiyetinin nedenini, salt coğrafya koşullarıyla açıklamadığı anlaşılmaktadır.

Marx, Doğuyla Batı arasındaki ayrımı ilkece coğrafya koşullarının farklılığında değil, Doğu'da «uygarlığın çok düşük bir düzeyde ve toprakların alanca çok geniş olmasında» bulmaktadır. Bu açıklama, coğrafya koşullarının değil, tarihsel bir koşulun öne sürülmesi anlamına gelir. Marx'a göre, Doğu'da rastlanan toplumsal duraganlık, ortak mülkiyetin (kabile mülkiyetinin) sürüp gitmesinden ve toplumsal işbölümünün yeterince gelişmemiş olmasından doğmuştur. (204)

---

(203) K. Marx: British Rule in India. A.g.y., s. 478-479.

(204) S. Hilav: Asya Tipi Üretim Biçimi Üzerine, Eylem, sayı 13.

Gerçekten aynı yazıda Marx, Doğu toplumlarındaki gelişmemiş işbölümüne değinerek Asya sisteminin ikinci belirgin özelliğini temellendırmektedir :

«Şu iki durum -Hintlilerin, bir yandan bütün Doğu halkları gibi, tarım ve ticaretlerinin baş koşulu olan büyük kamu işlerini merkezi yönetime bırakmaları, öte yandan ülke üzerine yayılmaları ve tarımla zanaatçılığın aile çapındaki birliğiyle küçük merkezlerde toplanmaları - işte bu iki durum, uzak çağlardan beri, bu küçük birliklere bağımsız bir örgütlenme ve ayrı bir yaşam sağlayan ve 'köy sistemi' adıyla özel görünüşler taşıyan bir toplumsal sistem oluşturmuş... Bu aile topluluklarını, el dokumacılığı, el iplikçiliği ve kola dayanan tarımın özel bileşimi biçiminde beliren ve kendine yeterlik gücü veren ev ekonomisine dayanmıştır.» (205)

Bu duruma göre, Marx'ın çözümlemesi temeli üzerinde Asya Tipi Üretim Biçiminin iki belirgin niteliği ortaya çıkmaktadır. Bunlar:

a) Özellikle ekonominin iyi yürümesi için gerekli olan işleri yapmak (206) ya da (göçebe toplumlarda savaşları yönetmek, yağmaları örgütlemek) yerleşik toplumlarda kamu hizmetlerini gerçekleştirmek üzere (207) toprak mülkiyetini elinde bulunduran merkezi bir otoritenin varlığı,

b) Tarım ve el sanatlarıyla küçük çapta uğraşan köy topluluklarına dayalı bir ekonominin (208) ya da

(205) K. Marx: British Rule in India, A.g.y., s. 478-479.

(206) H. C. d'Encausse - S. Schram: Marx'ın Mirası, A.g.y., s. 16.

(207) Sencer Divitçioğlu: Asya Tipi Üretim Tarzı ve Azgelişmiş Ülkeler, s. 11.

(208) H. C. d'Encausse - S. Schram: A.g.y., s. 15.

çiftçilik ve zanaatçılık biçiminde gelişmiş bir işbölümü ve bunun sonucu olarak kendini destekler ve artık-değer üretimine geçmiş bir ekonominin ([209]) varlığıdır.

Marx, ilk yazılarında ana çizgileriyle belirlediği «Asya tipi üretim yöntemleri»ni, tarihsel evrim aşamalarını sıraladığı bir başka yapıtı olan «Ekonomi Politiğin Eleştirisine Bir Katkı (1859)»da, «toplumun ekonomik biçimlenmesinin (formation) gelişmesinde antik, feodal ve modern burjuva üretim yöntemleri» çizgisinin başında ayrı ve bağımsız bir aşama olarak ele almıştır. ([210]) Burada Marx'ın Asya tipi üretim biçimine, daha sonraki üretim biçimlerinin tarihsel anlamına benzer bir yer verdiği açıktır. ([211])

Bununla birlikte, Marx'ın Ekonomi Politiğin Eleştirisi ve Kapital'e hazırlık olmak üzere 1857-58 yıllarında düzenlediği ve ancak 1939-41'de Moskova'da «Grundrisse der Kritik der Politischen Ekonomie» başlığıyla yayınlanan geniş taslakların, kapitalizm öncesi tarihsel evrim konusunu ele alan «Formen die Kapitalitischen Produktion vorhergehen» adlı bölümü, ([212]) Asya tipi üretim biçimi kavramını ayrıntılı olarak işlemiştir.

Toplumların evriminin daha karmaşık bir düşünüşle ve derinliğine ele alındığı bu incelemede Marx, Asya ya da Doğu biçimini, ilkel kamusal sistemden olanaklı çıkış yollarından biri olarak belirlemekte ve «top-

---

(209) S. Divitçioğlu: A.g.y., s. 11.

(210) K. Marx: A. Contribution to the Critique of Political Economy, Marx - Engels, s. 44.

(211) E. Varga: Asya Tipi Üretim Biçimi, Sosyal Adalet, sayı 20.

(212) Hobsbawm: A.g.y., s. 9-10 (7-8).

luluğun, çalışmanın (labor) nesnel koşullarına sahip oluş biçimerinden» (213) biri olarak nitelemektedir.

Marx'a göre, «doğal etmenler gereği, çok önemli olan su yolları ve ulaştırma araçları gibi, mülk edinmenin ortak koşullarının küçük toplulukların üzerindeki despotik yönetimce gerçekleştirildiği» (214), «Asya temel biçimlerinin çoğunda, küçük toplulukları kuşatan ve onlara egemen olan tepedeki birlik en yüksek ve tek mülk sahibi olarak görünmekte ve gerçek topluluklar da ancak soyaçekimle toprağın tasarruf sahipleri durumuna gelmektedir. Tepeki birliğin, gerçek mülk sahibi ve ortak mülkiyetin önkoşulu olduğundan, topluluklardan ayrı ve onların üstünde bir varlık olarak görünmesi olanaklıdır. Bu durumda birey mülksüzdür ya da kendisi mülktür.» (215)

Görüldüğü gibi, kimi doğal etmenler kamu yararına olan ve tek başına bir topluluğun gücünü aşan işlerin gerçekleştirilebilmesi için toplulukların bir araya gelip işbirliği yapmalarını zorunlu kılmış (216), Marx'ın deyişiyle Doğu'daki sulama sisteminde görüldüğü gibi, bireysel mülkiyetin değerlenebilmesi için ortak bir çalışmayı gerektirmiştir. (217) Bu da üretim güçlerini ve tek tek topluluklarının çabasını yüksek bir ekonomik komuta altında toplayıp düzenleyen merkezleşmiş bir yönetime gerek göstermiştir. (218) Ortaklaşa çalışmanın başarabileceği işlere girişmek, yalın bir üretim tekniği

(213) K. Marx: Precapitalist ..., 82 (88).

(214) K. Marx: A.g.y., s. 70-71 (77).

(215) K. Marx: A.g.y., s. 69 (76).

(216) M. Godelier: A.g.y., s 19,

(217) K Marx: A.g.y., s. 72 (79).

(218) M. Godelier: A.g.y., s. 20.

içinde ancak mülksüzlükle olanaklıdır. Bu bakımdan, Asya Tipi Üretim Biçiminde toprak üzerinde bireysel mülkiyet yoktur; mülk sahibi kamu hizmetlerini yerine getiren üstün otorite (merkezi yönetim) yani devlettir. (219)

Burada, tüm küçük toplulukların babası olarak görünen despot, bunların ortak birliğini gerçekleştirir» (220) Bununla birlikte, birleştirici birliğin despotik olması zorunlu değildir. Birlik, «emeğin ortak örgütlenmesine varabildiği» gibi, «kabile başkanında kabile birliğinin bir anlatımını bulabilir ya da aile başkanları arasındaki bir ilişki olarak belirebilir. Topluluk biçiminin daha despotik ya da daha demokratik oluşu bununla ilgilidir.» (221)

Marx'a göre bu sistemde, «bireyin topluluktan ayrı toprağın sahibi değil, daha çok işgalci durumunda olduğu doğrudan bir kamusal mülkiyet vardır.» (222)

«Burada tek tek üyeler, bu sıfatlarıyla bu mülkiyetin ancak belirli bir parçasının sahibidir. Çünkü mülkiyet bireye, kendisinin olduğu için değil, topluluğun üyesi olduğu için verilmiştir. Bu nedenle birey, sadece tasarruf edendir.» (223)

Asya Tipi Üretim Biçiminde, toprak üzerindeki mülkiyetsizlik ya da kamu mülkiyeti, temellerini tarımla zanaatçılık arasındaki işbirliğinden doğan kapalı ekonomik köy birimlerinde bulmaktadır: (224)

---

(219) S. Divitçioğlu: ATÜT ve Osmanlı Toplumu, s. 8-9.

(220) K. Marx: A.g.y., s. 69 (76).

(221) K. Marx: A.g.y., s. 70 (77).

(222) K. Marx: A.g.y., s. 72 (78).

(223) K. Marx: A.g.y., s. 75 (81).

(224) S. Divitçioğlu: A.g.y., s . 11.

«Doğu despotizmi, mulkiyetin yasal yokluğu sonucuna varır görünmektedir. Gerçekte bunun temeli, küçük topluluk içinde zanaatçılıkla tarımın birleşmesinden doğan ortak mülkiyettir. Topluluk, böylelikle bütünüyle kendi kendine yeter bir duruma gelir ve içinde üretim ve artık-ürünün koşullarının tümüne yer verir.» (225)

Bu duruma göre Asya Tipi Üretim Biçiminde toprak mülkiyetinin hukuksal temelleri, köy topluluklarının kendine yeter ekonomik özelliğinden doğmuştur. O halde, bu sistemde toprak mülkiyetinin kamuya ait oluşunun iki ana nedeni,

a) Merkezi otoritenin kamu işlerini üstlenmesi,

b) Köy topluluklarının kendine yeterli olmasıdır. (226)

Asya Tipi Üretim Biçimi, ilkel toplulukta, daha gelişmiş üretim güçlerinin sürekli bir ürün artığı yaratmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu artık-ürün, daha karmaşık bir işbölümünün ve tarımla zanaatçılığın birbirinden ayrılmasının önkoşulu olmuştur. (227)

«Üretim ve artık-ürünün bütün koşullarına sahip olan» bu sistemde, «despot, küçük toplulukların ortak birliğini gerçekleştirdiği» (228) için, «topluluğun artık-emeğinin bir bölümü, sonunda bir kişi olarak beliren yüksek topluluğundur. Bu artık-emek, hem vergi olarak alınır, hem de birliğin ün ve gösterişi adına yapılan ortak işler için kullanılan emek biçimini alır.» (229)

---

(225) K. Marx: A.g.y., s. 70 (76).

(226) S. Divitçioğlu: A.g.y., s. 11-12.

(227) M. Godelier: A.g.y.,

(228) K. Marx: Precapitalist..., s. 70 (76).

(229) K. Marx: Precapitalist..., s. 70 (76).

Bu duruma göre, Doğu toplumlarında, kendine yeterli olan köy topluluklarında yaratılan artık-ürün merkezi yönetime aktarılmakta ve kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde kullanılmaktadır. Bununla birlikte, kamu hizmetlerine ayrılan, üstün otoritenin ele geçirdiği artık-ürünün ancak bir bölümüdür. ([230])

Bir ürün fazlasının varlığı, bu fazlalığın bir bölümünü kendine mal ederek topluluğun öteki üyelerini sömüren bir azınlığın oluşmasına yol açmaktadır. Demek ki, burada sömürü, bir bireyin ötekiler üzerindeki egemenlik biçimi olarak değil, kamusal işlevi temsil eden bir bireyin tüm topluluk üzerindeki egemenlik biçimi olarak ortaya çıkmaktadır. ([231]) O halde bu sistemde, özel toprak mülkiyetinin söz konusu olmadığı ilkel bir sınıflaşma söz konusudur.

Asya Tipi Üretim Biçimi'nde yaratılan artık ürünün kamusal işlevin temsilcisi olan egemen sınıfın eline geçişi, ticareti güdüler, bu da küçük endüstrinin yoğunlaşmış olduğu kentlerin gelişmesine yol açar. Bununla birlikte ticaretin belli bir istemin bağılı (fonksiyonu) olması yüzünden endüstrinin gelişmesine olanak verecek nitelikte değildir. ([232])

Bu bakımdan, «Asya tarihi, kentle köyün farklılaşmamış bir çeşit birliğidir.» ([233]) Burada, büyük kent, gerçek ekonomik yapı üzerine konmuş bir hükümdar kampı sayılabilir. «Kentler, köylerin yanında, ancak ticarete elverişli olan ve devletin başıyla valilerin gelir-

(230) S. Divitçioğlu: A.g.y., s. 13.

(231) M. Godelier: A.g.y., s. 17-19.

(232) S. Divitçioğlu: A.g.y., s. 17.

(233) K. Marx: Precapitalist..., s. 77-78 (84).

lerini artık ürün-emeke değiştirdikleri yerlerde kurulur.» (234)

O halde bu sistemde, temel üretim biçimi, kullanma değeri olan mal üretimidir. Üreticilerin fazla kullanma değerlerini paraya çevirmeleri ve devleti temsil eden sınıfın tüketim harcamaları, değişim değeri için mal üretimini de güdülemekle birlikte, sınırlı bir istem piyasası koşulları yüzünden, ticaret ve küçük endüstri gelişmemiş ve egemen üretim biçimi değişmeye uğramamıştır. (235)

Bu bakımdan, Asya toplumları çözülme ve evrime en çok direnen toplumlardır. Gerçekten Marx'a göre, «Asya biçimi, zorunlu olarak en uzun yaşayabilen ve en çok direnen biçimdir. Bu, üzerine dayandığı temel ilkeden ötürüdür. Başka bir deyişle, bu durum bireyin topluluktan bağımsız olamaması, üretim dolaşımının kendine yeter oluşu, tarımla, zanaatçılığın birliği v.b. den doğar. Bireyin toplulukla ilişkilerini değiştirmesi, topluluğun ve onun ekonomik öncüllerinin değiştirilmesi ve çözülmesi anlamına gelir.» (236)

Asya Tipi Üretim Biçiminin dayanıklılığı ve sürekliliği, iç yapısından kaynaklanır. (237) Gerçekten,

«Üretim biçimi ne kadar gelenekselse, yani mülk edinme süreci ne kadar aynı kalırsa, eski mülkiyet biçimleri ve bu yüzden topluluğun tümü o oranda değişmeden kalır. Geleneksel biçim, tarımın zanaatçılıkla birleştiği Doğu'da tarımcılığa oranla daha da dirençlidir. Topluluk üyelerinin bir özel mülkiyet sahibi olarak

(234) K. Marx: Precapitalist..., s. 71 (77).

(235) S. Divitçioğlu: A.g.y., 15-16.

(236) K. Marx: Precapitalist..., s. 83 (89-90).

(237) S. Divitçioğlu: A.g.y., s. 19.

ortak varlıklarından ayrı bir varlık edindikleri yerlerde bireyin mülkiyetini yitirebileceği koşullar doğar. Doğu biçiminde topluluk üyesi hiçbir zaman toplulukla bağını yitirebilecek kadar bağımsız bir ilişki kuramayacağı için, dış etkiler olmadan böyle bir durumun olasılığı çok düşüktür.» ([238])

O halde, bireyin, topluluk karşısında bağımsızlığının bulunmadığı bu sistem, bir kölelik sistemidir. Bununla birlikte, bu kölelik, «Avrupa'nın koşullarına özgü» olan ve «emekçinin, bir başka bireyin ya da topluluğun doğal üretim koşulları arasında belirdiği kölelik, serflik v.b. ilişkisinden» farklıdır. Bu bir «genel köleliktir.» ([239]) Başka bir deyişle, «birey, toprağın mülkiyetini değil, ancak tasarrufunu elinde bulundurduğundan, ilkece kendisi de mülkiyettir, topluluk birliğinin temsilcisinin kölesidir.» ([240]) Demek ki, bu genel kölelik Avrupa köleliğinden temelce farklıdır. Bu kölelik, bireyin bir başka bireye kişisel bağımlılığı biçiminde değil, otoritesini işlevinden alan bir üstün birliğe bağımlı oluşu biçimindedir.

Asya Tipi Üretim Biçimi'nin yapısı, savaş ve fetihler yoluyla doğabilecek köleliğe de elverişli değildir. Gerçekten, «kökence kamusal topluluğun ürünü olan kabilecilik mülkiyetinin temel koşulu, kabilenin üyesi olmaktır. Bu nedenle yenilgiye uğrayarak baş eğdirilen bir kabile, mülksüzleşir ve yenen kabilenin üretimi sürecinin inorganik koşullarının bir öğesi olur. Bu bakımdan kölelik ve serflik, kabileciliğe dayanan mülkiyetin gelişmeleridir ve zorunlu olarak kabile örgütlen-

(238) K. Marx: Precapitalist..., s. 93-94 (101).

(239) K. Marx: Precapitalist..., s. 95 (103).

(240) K. Marx: Precapitlist..., s. 91-92 (99).

mesinin tüm niteliğini değiştirir. Bu, en az Asya tipinde görülür. Bu biçimin dayanağı olan zanaatçılık ve tarımın kendine yeteli birliğinde, fetih, toprak mülkiyeti ya da tarımın egemenliğini içeren koşullarda olduğu kadar belirleyici değildir... Bu bakımdan kölelik, ne çalışma koşullarını sona erdirir, ne de temel ilişkiyi değiştirir.» (241)

Demek ki bu sitemde, kölelerin üretici olarak kullanılması, egemen bir üretim ilişkisi özelliği kazanmaz. Toprağın özel mülkiyetinin bulunmayışı ve topluluğa genel olarak yüklenen fazladan çalışma yükümlülüğü bunu engelleyen etmenlerdir. (242)

Öyleyse, ayrıntılardan sakınarak özetlenecek olursa, Doğu Sisteminin nitelikleri;

a. Olağandışı bir merkezleşmeyi gerektiren ya da başka türlü tarım yapılmayacak olan durumlarda, kamu hizmetleri ve sulama işleri gibi özel koşullardan doğan kamusal mülkiyetin egemen olması,

b. Köy topluluğu içinde «zanaatçılık ve tarımın kendine yeterli birliği» ve böylelikle «yeniden üretim ve artık-üretimin tüm koşullarını kendi içinde bulundurması ve bu nedenle de öteki sistemlere oranla çözülme ve ekonomik evrime daha çok direnmesidir. (243)

Bu sistemde, salt bir durum olarak, ancak kendine yeterli kabile ve köy ekonomik birimlerinden sağlanan «artık-ürün» üzerinde gelişebildiği kadarıyla artık-değerin tekelleşmesi ve sınıflaşma söz konusudur. (244)

---

(241) K. Marx: Precapitalist..., s. 91-92 (99).

(242) M. Godelier: A.g.y., s. 24-25.

(243) Hobsbawm: A.g.y., s. 33 (34).

(244) Hobsbawm: A.g.y., s. 34 (35).

Doğu sistemi, en direçli bir sistem olmakla birlikte, «evrime kapalı değildir.» Marx'a göre, sistemin, iç ve dış devingenliğiyle evrimleşerek değiştiği görülmektedir:

a) İç Devingenlik: Formen'de Asya Tipi Üretim Biçiminin iç devingenliği konusunda fazla bir şey söylenmemekle birlikte, Marx'ın bu konuya ilişkin öteki çözümlerine bakıldığında ticaretin, geçerli ilişkileri bozabilecek bir etmen sayıldığı ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte Marx'a göre ticaretin çözücü etkisi kesin ve belirli değildir. Gerçekten bu etki üretim biçiminin iç yapısına ve sağlamlığına bağlıdır.(245) Bu bakımdan, sistemin iç devingenliğinin Doğu toplumlarındaki sonuçları belirsizdir ve üretim biçiminin değişmesinde önemli bir rolü olmadığı söylenebilir.

b) Dış Devingenlik: Asya Tipi Üretim Biçiminin iç devingenliği üzerinde durmayan Marx'ın, dış devingenlik konusunda ayrıntılı bir çözümleme yaptığı görülmektedir. Marx'a göre, bu sistemin değişmesi ilkece dış etkilerin sonucudur.

Gerçekten, yapıca çözülmeye ve ekonomik evrime dirençli olan Doğu sistemi, sonunda, dış kapitalizmin zorlayıcı etkisiyle çözülmüştür.(246)

«İngilizler, Doğu Hindistan'da kendilerinden öncekilerden Maliye ve Savaş işlevlerini almış, ama Kamu Hizmetleri işlevini tümüyle savsaklamıştır. Bunun sonucu, İngilizlerin «Laissez-faire ve Laissez-aller» ya da özgür girişkenlik ilkesiyle yürütülemeyen tarımın gerilemesi olmuştur. Ancak Asya imparatorluklarında, tarımın, bir yönetim altında gerilerken, bir başkasında yeniden

(245) S. Divitçioğlu: A.g.y., s. 19-20.

(246) Hobsbawm: A.g.y., s. 38 (39).

canlandığını görmekteyiz. Avrupa'da ürün nasıl iyi ya da kötü mevsimlere göre değişirse, burada iyi ya da kötü yönetimlere göre değişir. Böylelikle, tarımın kösteklenmesi ve savaklanması, ne kadar kötü olursa, olsun, bu, tüm Asya tarihinde bir yenilik olan ve her bakımdan ayrı bir önem taşıyan bir başka durumla birlikte olmasaydı, Hindistan toplumuna İngiliz istilacıların vurduğu son darbe sayılmayabilirdi. Siyasal görünüşündeki kimi değişikliklere karşın, Hindistan tarihinin toplumsal koşulları, en eski dönemlerden 19. yüzyılın ilk on yıllarına kadar değişmeden kalmıştır. Sayısız iplikçi ve dokumacı yaratan el tezgahı ve iplik çıkrığı, bu toplumun yapısının temelleri olmuştur.»(247) Oysa bugün «bu küçük kalıplaşmış toplumsal organizma biçimleri geniş ölçüde çözülmüş durumdadır. Bu, İngiliz askerinin ve vergi toplayıcılarının sert uygulamalarından çok, İngiliz özgür ticareti ve İngiliz buharının etkisinden ileri gelmiştir. Sözü geçen aileler, kendilerine yeterlik gücünü veren, el dokumacılığı, el iplikçiliği ve kola dayalı tarımın özel bileşimi içinde ev endüstrisine dayanmıştır. İplikçiyi Lancashire'a ve dokumacıyı Bengal'e yerleştirmiş olan ya da hem Hintli iplikçiyi, hem de dokumacıyı silip süpüren İngiliz etkisi, bu küçük, yarı-barbar, yarı-uygar toplulukları, ekonomik temellerinden yoksun bırakarak çözüp dağıtmış ve böylelikle, Asya'da şimdiye kadar görülmüş en büyük, doğrusu da biricik toplumsal devrimi gerçekleştirmiştir.» (248)

O halde, «Hindistan el tezgahını kıran ve iplik çıkrığını yıkan» (249) ve böylelikle «tüm Hindistan'da ta-

---

(247) K. Marx: British Rule in India, Marx-Engels, s. 477.

(248) K. Marx: British Rule..., Marx-Engels s. 479-480.

(249) K. Marx: British Rule..., Marx-Engels, s. 477.

rım ve yapım endüstrisi arasındaki birliği bozan, İngiliz bilim ve tekniğidir.» (250)

Marx'ın bu çözümlemesi, Asya toplumlarında dış kapitalizmin iki yönlü çözücü etkilerde bulunduğunu göstermektedir. Bunlardan biri, Asya yönetimlerinin yerine getirdiği kamu hizmetlerinin sömürge yönetimi tarafından yokumsanmasıyle tarımın bozulması, ikincisi ve en önemlisi, buharlı endüstri ürünlerinin etkisiyle zanaatçılığın çökerek köy topluluklarının kendine yeterli ekonomisinin çözülmesidir. Başka bir deyişle, Asya toplumlarına kapitalist üretim güçlerinin ve değişim ilişkilerinin girmesi, kendi kendine yeterli köy ekonomilerinin ya da Asya Tipi Üretim Biçiminin bozulmasına yol açmıştır. (251)

Bu durum, Asya Tipi Üretim Biçiminin kapitalizmin etkisi altında bozulmaya ve yeni bir biçimlenme kazanmaya başladığını göstermektedir. Bozulma, toprak alanında kamusal mülkiyetin yerini özel mülkiyete, ev ekonomisi çerçevesi içindeki zanaatçılığın kapitalist değişim ilişkilerine açılması biçiminde olmaktadır.

Görüldüğü gibi, Marx'ın yeri geldikçe üzerinde durduğu Asya Tipi Üretim Biçimi kavramı, Engels tarafından değişik bir yaklaşımla ele alınmıştır. (252) Gerçi 1853 yılındaki mektuplarında Asya toplumlarının kendine özgü biçimlenmelerinden söz etmiştir ama Engels'in tarihsel evrim konusundaki yazılarında, Asya Tipi Üretim Biçimiyle yakından ilgilenmediği, daha çok Avrupa derebeyliği üzerinde durduğu görülmektedir.

---

(250) K. Marx: British Rule..., Marx-Engels, s. 478.

(251) S. Divitçioğlu: A.g.y., s. 21.

(252) S. Divitçioğlu: A.g.y., s. 76.

Gerçekten Engels, 1877-78 yıllarında yayınladığı Anti-Dühring'de, Avrupa derebeyliğinden geniş ölçüde söz açmasına karşın, Asya Tipi Üretim Biçiminin adını anmamakta, sözgelimi bu konuya «Toplulukların ve devletin toprağın sahibi olduğu Doğunun her yerinde, dilde senyör kelimesi bile yoktur» (253) gibi birkaç tümceyle değinmektedir. Yine aynı yapıtta Engels, «Doğuda ilk olarak Türkler, istila ettikleri ülkelerde bir çeşit toprak beyliği feodalizmi uygulamışlardır,» (254) sözleriyle Türk toplumunun yapısını «bir çeçit feodalizm» olarak nitelemiştir.

Öte yandan Engels, Avrupa toplumlarının evrimini evrelere ayırdığı «Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni»nde, Asya Tipi Üretim Biçimine karşı tümüyle yabancı kalmıştır.

Asya Tipi Üretim Biçimi karşısında Lenin'in tutumu, Engels'inkine benzer. Asya Tipi Üretim Biçiminin varlığını yadsımamakla birlikte (255) bu kavram üzerinde çok az durduğu bilinmektedir. Örneğin «Karl Marx» adlı incelemesinde, Marx'ın, «Asya Tipi»ni bir evrim aşaması olarak ele aldığı ünlü «önsöz»ünü, «insan toplumuna ve tarihine uygulanmış materyalizmin temel ilkelerinin tam bir anlatımı» (256) saymaktaysa da, bundan Asya Tipi Üretim Biçimi konusunda Lenin'in tutumunu çıkarmaya kalkışmak yanlış olur.

Stalin'in bu konudaki tutumuysa, Asya Tipi Üretim Biçimi kavramının uğradığı resmi yokumsamanın

---

(253) F. Engels: Anti-Dühring, c. II., s. 49 (73).

(254) F. Engels: A.g.y., s. 49 (273).

(255) E. Varga: «Asya Tipi Üretim Biçimi», Sosyal Adalet, sayı 20.

(256) V. I. Lenin: Karl Marx, Selected Works, Vol. I, s. 12.

nedeni sayılacak kadar kesindir. Gerçekten Stalin, «Tarihte, beş ana üretim ilişkisi tipi bilinmektedir: Bunlar, ilkel kamusal, köleci, feodal, kapitalist ve sosyalist tipler»dir, sözleriyle (257), bu kavramının varlık alanını ortadan kaldırmıştır.

Bu yaklaşımla Asya Tipi Üretim Biçimi kavramı, Sovyet markist yazınından kaybolmuş, ne ekonomi - politik kitaplarında, ne de marxizm ve leninizm yapıtlarında adına rastlanır olmuştur. Varga'nın belirttiği gibi, Marx'ın Asya Tipi Üretim Biçimi üzerine yazdıkları geniş ölçüde ilgiden yoksun kalmış ve marxist-leninistlerce genel olarak «Marx'ın Asya Tipi Üretim Biçiminden, feodalizmin Asya'ya özgü bir çeşidini anladığı» kanısı benimsenmiştir.

Asya tipinin yadsınması ya da «feodalizmin Asya'ya özgü bir çeşidi»ne dönüştürülmesi, 1930-31 yıllarında Tiflis ve Leningrad'da yapılan tartışmalardan sonra kararlaştırılmıştır. Gerçekten tartışmanın sonunda verilen yargıda bu nokta açıkça belirtilmiştir:

«Asya ülkelerinin tarihleri boyunca sahip oldukları özgünlük son derece büyüktür. Belirli bir doğrultuda bu, feodalizmin özel bir biçimi durumunu alır ki, bu durum, Asya Tipi Üretim Biçimi diye adlandırılabilir.»

Leningrad tartışmasında varılan sonuçsa buna benzer bir yargıdır: «Doğuda Asya Tipi Üretim Biçiminden değil, feodalizmin özgünlüğünden söz etmek daha yerindedir.» (258)

Bu eğilim, yalın bir şemayla anlatıldığında, belli başlı ekonomik biçimlerin evrimini, tüm toplumların basamak basamak ama değişik bir hızla tırmandıkları

(257) J. Stalin: Dialectial and Historical Materialism, s. 34.

(258) E. Varga: A.g.y.

ve sonunda hepsinin en üst basamağa ulaşabilecekleri tek bir merdivene geri götürmektedir. Bu anlayışın, biçimlenmeleri ve iç gelişme hızları değişik toplumlar arasındaki ayrımı ortadan kaldırdığı ve genel tarihsel aşamalardan ayrılan durumlara olanak tanımadığı için siyasal yararları olmuştur. Bu bakımdan, «Asyalıların kural dışılığı» görüşünü temelsiz bırakmak ve (sözde) Batı emperyalizmine karşı güçbirliğini bozmamak amacıyla, Asya Tipi Üretim Biçimi kavramı, sosyalist dünya tarafından 1930'dan sonra ilgi alanı dışında bırakılmıştır. ([259])

Bu konuda, aynı doğrultuyu izleyen bir başka eğilim, Marx'ın toplumsal ve ekonomik biçimler şemasından Asya biçiminin çıkarılması, Antik biçimin alanının sınırlandırılması, buna karşılık feodal biçimin alanının genişletilmesiyle sonuçlanan resmi değişikliklerde belirmiştir. ([260]) Antik çağ daha yalın bir köle ekonomisine indirgenerek kapsamca sınırlandırılırken, bu değişikliklerin yarattığı boşlukları doldurmak üzere feodalizmin alanı ilkel toplumlarla kapitalist gelişmenin ilk aşamalarındaki toplumlara kadar genişletilmiştir.

Böylece, (Marx'ın ve Engels'in ilkel kamusallıktan feodalizme, doğrudan doğruya geçişi olanaklı görmelerinden yola çıkılarak) sınıf toplumunun ilk genel biçimi olarak, ilkel topluluğun çözülmesinden doğan bir çeşit ilk feodalizm örneği ya da ilkel feodalizmi bulmak için çabalar gösterilmiştir. (Bogdonov, Wittfogel).

Öte yandan, «evrimci ve evrimci olmayan feodalizm»in bulunabileceği tasarlanarak, daha gelişmiş

(259) Hobsbawm: A.g.y., 61 (63).

(260) Hobsbawm: A.g.y., s. 61 (64).

toplumlarla karşılıklı ilişki içine giren kabile toplumlarının geçici olarak feodalleşmesi olanağından söz edilmiştir. (Owen Lattimore; Feudalism in History.)

Bu yaklaşımla kıtaları ve bin yılları kapsayan geniş bir kategori niteliği kazanan feodalizmin, uygulanma olanağı kazanabilmesi için, «yarı feodal toplumlar» gibi kimi alt-sınıflamalara da girişilmiştir. ([261])

Bununla birlikte, son yıllarda uluslararası sosyalist devrim hareketinin önderliği konusunda beliren Rus-Çin çatışması, Asya Tipi Üretim Biçimi sorununun yeniden canlanmasına ve tartışılmasına yol açmıştır. Özellikle Batılı ve Doğu Avrupalı marxistlerin, bu kavrama kazandırdıkları önemin, bilimsel kuşkulardan çok, siyasal amaçlardan kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Bu görüşe göre kavramın yeniden gündeme getirilmesinden güdülen amaç, ancak klasik süreç içinde evrimleşen toplumların gerçek bir tarihe sahip olacaklarını, bu tarihsel gelişme sürecinden sapmalar yapan Avrupa dışı toplumların, bu arada Çin'in uluslararası sosyalist hareketin önderliğini alamayacağını kanıtlamaktır. ([262])

Asya Tipi Üretim Biçimi kavramının marxist literatürden çıkarılmasına yol açan Moskova siyasal kuşkularının, dünya koşullarının değişmesiyle, bu kez, kavramın yeniden canlanmasına çalıştığı savı, son yıllarda bu konuya eğilenlerin tümü için doğru değildir. Ancak adı geçen siyasal çekişmelerin kavrama güncellik kazandıran etmenlerin başında geldiğine kuşku yoktur.

Görüldüğü gibi, marxizme göre insanlık tarihi, başlangıcından bu yana bir evrimleşme sürecidir. Baş-

---

(261) Hobsbawm:A.g.y., s. 62-63 (66-67).

(262) Doğan Avcıoğlu: A.g.y., Yön sayı 169.

langıçta doğada kendiliğinden gerçekleşen bir evrimle oluşan kamusal topluluğun doğal bir üyesi olan insan, ancak tarihsel bir süreç içinde bir birey olabilmektedir. İnsanın giderek bireyleşmesinin değişik biçimleri, tarihin değişik aşamalarına karşılıktır. Bu aşamalardan herbiri doğal topluluk ve doğal olarak varolan nesnel çalışma koşullarıyla (263) olan ilişkiden adım adım uzaklaşmayı yansıtır. Başka bir deyişle, bu aşamalar, mülkiyet ilişkilerinin evriminde kamusal mülkiyetten bireysel mülkiyete doğru belli başlı adımlardır.

O halde tarih, emeğin, giderek çalışmanın nesnel koşullarından koparak özgürleşmesi ya da emeğin mülksüzleşmesi sürecidir. Buna göre, tarihsel süreç içinde her aşama, her üretim biçimi ya da toplum tipi, emekle çalışmanın nesnel koşulları arasındaki mülkiyet ilişkisinin değişik bir anlatımıdır. Her aşama, kendisinden öncekine oranla emeği nesnel çalışma koşullarından biraz daha ayırmış olması bakımından anlam taşır.

Bu nedenle, bir tarihsel aşamayı ötekilerden ayıran nitelik, o aşamanın, emekle çalışmanın nesnel koşulları arasındaki bağın giderek kopması ve emeğin özgürleşmesi sürecinde bulunduğu düzey ya da tarihsel evrim sürecinde aldığı yerdir. Başka bir deyişle, çeşitli toplum tiplerinin ayırıcı özelliği, o tipin tarihin evrimleşme süreci içindeki yerini ve yeni bir tipe evrimleşme devingenliğini belirleyen temel mülkiyet ilişkisi ya da emeğin çalışmanın nesnel koşullarına sahip oluş biçimidir. Emekle nesnel çalışma koşulları arasındaki mülkiyet ilişkisi her aşa-

(263) Nesnel Çalışma Koşulları, toprak, hammadde, geçim maddeleri, iş araçları, para, vb. dir.

mada değişik bir görünüş alarak tarihin güdüsünü oluşturmuş ve ona mantıksal bir gidiş özelliği kazandırmıştır. Bu ilişkinin içinde belirdiği somut biçimler son çözümlemede önemli değildir.

Gerçekten, kendiliğinden gelişen insan topluluğu ya da ilkel kamusal toplum, insanın doğal üretim etmenlerini kendi varlığının önkoşulu saydığı, onlara karşı kendi bedeninin bir uzantısı gibi baktığı ve toprağın henüz mülk edinilmediği bir aşamadır. Bu durumda emekle çalışmanın nesnel koşulları arasında organik bir ilişki söz konusudur.

Asya ya da Doğu sistemindeyse, toprağın topluluk tarafından mülk edinildiği ve emekle nesnel çalışma koşulları arasında bir mülkiyet ilişkisinin kurulduğu görülmektedir. Bu mülkiyet ilişkisi, bireye ancak toprağın tasarrufunu sağlayan ama özel mülkiyetini vermeyen bir kamusal mülkiyet biçimindedir. Asya üretim ilişkisinde bireyin topluluktan ayrı bir varlığının bulunmadığı ve mülk sahibi değil, daha çok işgalci durumunda olduğu doğrudan kamusal bir mülkiyet vardır. Burada tek tek üyeler, bu sıfatlarıyla kamusal mülkiyetin ancak belirli bir parçasının tasarrufçusudur. Çünkü mülkiyet üyeye kendisinin olduğu için değil, topluluğun üyesi olduğu için verilmiştir. Bu nedenle birey, salt kullanan ve yararlanandır.

Asya biçimi, yapısı gereği en uzun yaşayabilen, çözülme ve evrime en çok direnen biçimdir. Bu özellik, dayandığı temel ilkeden, ya da bireyin topluluktan bağımsız olamayışından doğmaktadır. Üretim biçimi ne kadar gelenekselse ya da mülk edinme süreci ne kadar aynı kalırsa, eski mülkiyet biçimleri ve bu nedenle topluluğun tümü o ölçüde değişmeden kalır. Topluluk üyelerinin, özel mülkiyet sahibi olarak ayrı bir varlık edindikleri durumlarda bireyin mülkiyetini yitirebile-

ceği koşullar doğar. Doğu biçiminde topluluk üyesi hiçbir zaman toplulukla bağını yitirebilecek kadar bağımsız bir ilişki kuramayacağı için, dış etkiler dışında, bu türlü bir durumun belirmesi olasılığı çok düşüktür.

Antik üretim biçiminde bu ilişki, birlikte yanyana var olan devlet ve özel mülkiyet ikilisi biçimindedir. Burada kamu mülkiyeti özel mülkiyetin bir önkoşuludur. Buna göre ancak yurttaş bir özel mülkiyet sahibi olabilir, ama kendi, mülkiyetinin ayrı bir varlık alanı vardır. Başka bir deyişle burada, topluluk üyesi olmak toprak edinmenin önkoşuludur, ama birey topluluk üyesi sıfatıyla bir özel mülk sahibidir. Bu bakımdan, kamu mülkiyetiyle, özel mülkiyet birbirinden ayrılmış ve karşıt biçimler olarak bir arada yaşamıştır.

Görüldüğü gibi burada, emekle nesnel çalışma koşulları arasındaki ilk organik ilişki çözülmüştür. Antik mülkiyet ilişkisi Doğu sisteminde olduğu gibi bireyin topluluktan ayrı mülk sahibi olamadığı ve daha çok işgalci durumunda bulunduğu doğrudan kamusal mülkiyetten de ayrıdır. Bu sistemde mülkiyetin kamusal niteliğini yitirmesi şöyle dursun, kamusal mülkiyet özel mülkiyetin önkoşuludur.

İşte emekle çalışmanın nesnel koşulları arasındaki mülkiyet ilişkisinin bu niteliğidir ki, para olarak servet ve kent zanaatçılığının varlığına karşın antik toplumların tarihlerini kapitalizmle sona erdirmelerini önlemiştir.

Bununla birlikte, Antik üretim biçimi, emekle toprak arasındaki ilişkilerin Doğu biçimine oranla biraz daha gevşediği bir aşamadır. Bu bakımdan bu aşama, emeğin özgürleşme sürecinde atılmış bir adım niteliği taşımaktadır.

Cermenik üretim biçimindeyse bu mülkiyet ilişkisi

daha da gevşemiş bir durumdadır. Burada kamusal mülkiyet, sistemin temeli olan özel mülkiyetin bir tamamlayıcısı olarak belirmiştir. Bu sistemde, üyelerin toplantısı dışında ve onların ortak amaçlar için işbirliğinin ötesinde topluluğun bir varlığı yoktur.

Başka bir deyişle, bu mülkiyet biçiminde topluluk Doğu biçiminde olduğu gibi, kamusal mülkiyetin ortak sahibi durumunda değildir. Öte yandan, burada özel mülkiyet, Antik biçimde olduğu gibi kamusal mülkiyetin uzantısı değildir. Cermenlerde de bireylerin mülkiyetinden ayrı olarak kamu mülkiyetinin varlığı söz konusudur. Ama bu, Antik biçimden ayrı olarak özel mülk sahiplerinden bağımsız bir varlıktan yoksundur. Kamusal mülkiyet, özel mülkiyetin bir eklentisi olarak belirmekte ve ancak yabancı kabilelere karşı bir ortak mülkiyet olarak savunulduğu sürece mülkiyet görünüşü kazanmaktadır. Burada, bireyin mülkiyeti topluluğun aracılığıyla değil, tersine, topluluğun ve kamusal mülkiyetin varlığı, bağımsız bireyler arasındaki karşılıklı ilişkiler aracılığıyla belirmektedir.

Görüldüğü gibi Cermen sisteminde mülkiyet ilişkisi, Asya ve Antik üretim biçimlerine göre daha zayıf ve daha bireycidir. Bu yüzdendir ki bu tip, gizil olarak daha devingen, evrime daha elverişli bir aşama niteliği taşımaktadır.

Feodal üretim biçimine gelince, bu aşamada emekle çalışmanın nesnel koşulları arasındaki mülkiyet ilişkisi kamusal niteliğinden daha da sıyrılmıştır. Çalışmanın nesnel koşullarının senyörün kişiliğinde bireysel mülkiyet konusu olması, emeğin özgürleşmesinin ya da mülksüzleşmesinin temelini hazırlamıştır. Bu sistemde, toprak ve onun aracılığıyla köylü üzerinde senyörün bireysel mülkiyeti, toprakta kamusal hak-

ları bulunan serfi nesnel çalışma koşullarına bağlayan mülkiyet ilişkilerini çözerek emeğin özgürleşmesinin önkoşulu olmuştur.

İşte feodalizm, mülkiyetin bireyselleşmesine bağlı olarak emekle toprak arasındaki son ve en gevşek bir bağlılığı dile getiren bir aşamadır. Başka bir deyişle tarihsel olarak feodalizm, emeğin özgürleşmesi ve mülksüzleşmesi sürecinde son aşama olan kapitalist üretim biçimini önceleyen ve onu hazırlayan bir toplum tipidir. Bu bakımdan, evrimleşme süreci içinde feodalizmin kendine özgü temel niteliği, çözülebilir bir kırsal yapı temeli üzerinde, iç çelişkisiyle emeği, çalışmanın nesnel koşullarından ayırarak özgürleştiren koşulları hazırlamış olmasıdır.

Görüldüğü gibi, tarihsel evrimleşme sürecinde her aşama, emekle çalışmanın nesnel koşulları arasındaki mülkiyet ilişkisinin çözülmesi, emeğin mülksüzleşmesi doğrultusunda bir adım niteliği taşımaktadır. Her sonraki adım, bir öncekine oranla bu mülkiyet ilişkisinin biraz daha çözülmesinin anlatımıdır. Bu bakımdan, emeğin özgürleşmesi sürecinde, her biri ayrı bir gelişme düzeyine karşılık olan bu aşamaların, kronolojik değil, ancak mantıksal olarak birbirini izleyen aşamalar niteliği taşıdığı ve bu nedenle tarihsel evrimin genel anlamıyla tek doğrultulu bir evrim olduğu düşünülebilir.

İşte bu tarih anlayışına göre, tarihsel aşamaların (üretim biçimleri ya da toplum tiplerinin) temel nitelikleri ya da aşamaya özgürlüğünü kazandıran temel nitelik, emekle nesnel çalışma koşulları arasındaki mülkiyet ilişkisinin türüdür. Kısacası tarih, emekle nesnel çalışma koşulları arasındaki bir organik ilişkiden, her türlü mülkiyet ilişkisinin çözüldüğü bir çatışkınlık durumuna doğru evrimleşmedir. Bu evrimleşme içinde

her aşama, her toplum tipi, önkoşulları kendisini önceleyen aşamada hazırlanan ve bu aşamaya oranla, emeği biraz daha özgürleştiren bir adımdır. Bu nedenle her aşama, her tip, bu özgürleşme sürecinde söz konusu mülkiyet ilişkisinin kazandığı niteliğe göre birbirinden ayrılır.

O halde, herhangi bir toplum yapısının tipolojisini yapmak, yani onu, bu bilinen aşama ya da tiplerden birine sokmak demek, o yapıda emekle nesnel çalışma koşulları arasındaki mülkiyet ilişkisinin türünü belirlemek ve o yapıyı, temel niteliğiyle uygun düştüğü tipten saymaktır.

Bir toplum yapısına bu açıdan yaklaşıldığında, bir tipe özgü temel niteliğin o toplum yapısı içinde kazandığı somut kılık ve görünüş önemli değildir. Tek tek toplum yapılarının kendilerine özgü çeşitlilikleri içinde bu temel niteliğin somut kılığı değişik olabilir. Toplum tipolojisi açısından gerekli olan, zamana ve yere bağlı olan bu somut görünüşleri soyutlayarak temel niteliğe inmektir.

Sözgelimi mülkiyet ilişkileri açısından temel niteliği doğrudan kamusal mülkiyet olan Asya biçimi, Hint toplumunda tarımla zanaatçılığın birbirini tamamladığı kapalı ve küçük köy toplulukları olarak, Osmanlı toplumundaysa, tarımdan ayrı ve gelişmiş bir kent ekonomisinin bulunduğu bir yapı olarak belirebilir. Burada toplum tipolojisi bakımından önemli olan bu iki toplum yapısında da Asya biçimine özgü temel niteliğin bulunup bulunmadığıdır. Gerçekten bu iki yapıda da aynı olan, emekle toprak arasındaki mülkiyet ilişkisinin doğrudan kamusal bir nitelik taşıması ve bu nedenle çözülmeye ve dolayısıyla evrime dirençli olmasıdır.

Başka bir deyişle, Asya biçiminin temel niteliği, çeşitli nedenlerle üretim güçlerinin merkezi bir denetim altına alınmasından doğan doğrudan kamusal mülkiyettir. Emekle nesnel çalışma koşulları arasındaki mülkiyet ilişkisinin bu kamusal niteliğidir ki, emeğin bu koşullardan ayrılarak özgürleşmesine en az elverişli bir toplumsal biçimlenmeye yolaçmıştır. Buna göre, Asya biçimi, temel niteliğiyle, emeğin mülksüzleşmesine ve bu nedenle de değişmeye en çok direnen bir sistemdir.

Bu bakımdan ATÜB'ü Marx'ın çözümlemesinde somut bir örnek olarak aldığı Hint toplumunda kazandığı görünüşle aynılaştırmak yanıltıcıdır. Hindistan'da kendine yeterli küçük köy toplulukları içinde beliren bu mülkiyet ilişkisi, bir başka toplumda değişik somut görünüşler alabilir. Bu ayrım, denetim altına alınan güçlerin türü ve bu merkezi denetimi gerektiren işlevlerin değişkenliğine geri götürülebilir.

Örneğin, üretimin küçük köy birimleri içinde yapıldığı yerleşik Hint toplumunda kamusal mülkiyeti doğuran merkezi denetimin, doğal koşulların gerektirdiği kamu işlerini örgütleme işlevinden kaynaklandığı söylenebilir.

Buna karşılık tarım üretiminin egemen olmadığı Asya göçebe toplumlarında, kamusal mülkiyete yol açan merkezi yönetimin otoritesi, nüfus yoğunlaşmasına elvermeyen steplerin yarattığı beslenme sorununun çözümü yolunda başvurulan yağma akınları ve savaşları örgütleme işlevine dayanmaktadır.

Loncalarda örgütlenmiş, uzmanlaşmış bir zanaatçılığa dayanan kentlerle köylerin birbirinden ayrıldığı Osmanlı toplumundaysa, kamusal mülkiyete varan

merkezi denetimin, temelini, göç dalgalarıyla artan nüfus karşısında üretim güçlerinin yetersizliğinden ötürü bu güçleri örgütleme işlevinden aldığı anlaşılmaktadır.

Bu nedenledir ki gerek Selçuklu İmparatorluğunu önceleyen Asya Türk toplulukları, gerekse Selçuklu Devletinin ardılı olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısı Asya Tipi Üretim Biçimi çerçevesi içinde ele alınabilir.

OSMANLI TOPLUM YAPISI

Asya Türk Toplumlarının Yapısı

Asya'daki Türk topluluklarının yapısı, - bazı ayrıntılar bir yana - temel nitelikleriyle Marx'ın Alman İdeolojisi'nde «kabile mülkiyeti» olarak adlandırdığı ve Doğu toplumlarıyla ilgili çözümlemelerinde ayrıntılı olarak işlemediği göçebe ATÜB modeli çerçevesinde ele alınabilir.

Gerçekten, Marx ve Engels'in henüz, «ilkel» de dahil, bütün toplumların sınıflı olduğuna inandıkları bir dönemde yazılan (1845-1846) Alman İdeolojisi'nde, ilkel kamusal toplumla, kabile ya da kabileler birliği biçiminde örgütlenmiş toplumlar arasında bir ayrım gözetilmemiştir. Bu mülkiyet biçimi, «insanların avcılık ve balıkçılıkla, hayvancılıkla ve en yüksek aşamada tarımcılıkla geçindikleri gelişmemiş bir üretim düzeyine karşılık» sayılmıştır. İşbölümünün henüz çok ilkel olduğu bu aşamada, toplumsal yapı, «babaerkil kabile başkanları, kabile üyeleri ve köleler» hiyerarşisinden oluşmuştur.

Ama daha sonra Marx'ın, yine aralarında köklü bir ayrım çizmeden kabile toplumlarıyla ilkel kamusal

toplulukları aynı kategoride ele aldığı görülmektedir. Gerçekten Formen'de Marx'a göre, ilkel kamusal mülkiyetin, (toprak mülkiyetinin bu en eski biçiminin) ilk önkoşulu, kendiliğinden bir evrimden doğan insan topluluğudur; aile, kabile biçiminde genişlemiş aile ya da kabileler birliği, çobanlık (pastorialism), daha genel olarak göçebelik, varlığı sürdürmenin ilk biçimidir. Bu nedenle kabile topluluğu, toprağın ortaklaşa (geçici) edinim ve kullanımının sonucu değil, önkoşuludur. (1)

Marx'ın, göçebe toplulukların gelişmesi üzerine eğilmeden onları ilkel kamusal topluluk çerçevesi içinde ele almasına karşılık, Engels, özellikle antrpolog L. Morgan'a dayanarak, bu aşamayı derinliğine çözümlemiş ve değişik toplumsal örgütlenmelerin karşılık olduğu alt evrim dönemlerine ayırmıştır:

Gerçekten Engels'e göre, başlangıçta -toplayıcılık, avcılık ve ilkel çobanlık döneminde- biricik servet, ana donatım maddeleri, korunma ve besin elde etme ve hazırlama araçlarından oluşmuştur.(2) Kamusal mülkiyet konusu olan bu araçlarla yapılan üretim, -toplayıcılık, avcılık ve ilkel çobanlık- Marx'ın «aile», Morgan ve Engels'in «gens» olarak adlandırdığı en ilkel toplumsal örgütlenme biçimini belirlemiştir.

Ama ilkel çobanlık döneminde, özel mülkiyet konusu olmayan ya da «gens»e ait olan hayvanların evcilleştirilmesi ve sürülerin yetiştirilmesi, görülmemiş bir zenginlik kaynağı geliştirmiş ve tümüyle yeni toplumsal ilişkiler yaratmıştır.(3) Hayvancılık ve çobanlık dö-

---

(1) K. Marx: Precapitalist..., s. 68.

(2) F. Engels: The Origin of The Family, Private Property, and the State, s. 47.

(3) F. Engels: A.g.y., s. 47.

neminde hızla genişleyen sürülerin bir zenginlik kaynağı haline gelişi ve servet birikimine olanak sağlamalerinin bir servet birikimine ve zenginliğin gelecek kurulmuş toplumu geniş ölçüde sarsmıştır. Hayvan sürülerinin bir servet birikimine ve zenginliğin gelecek kuşaklara aktarılmasına ortam hazırlaması, bu servetin sahibi olan babaların kendi kanından öz çocuklarına zenginliği aktarmaları(4), ortak mülkiyeti simgeleyici bir nesneye bağlılığa dayanan bir örgütlenme yerine, kan bağlılığına dayanan bir örgütlenme biçiminin doğmasına yol açmıştır. Bu örgütlenme aileler birliği olan kabiledir.

Öte yandan, henüz toprağa yerleşmeyi gerektirmeyen, bununla birlikte az çok «nüfus artışına ve nüfusun küçük alanlarda yoğunlaşabilmesine olanak veren ilkten tarım», çok sayıda insanın bir merkezi yönetim altında- daha önce olanağı bulunmayan- birliğini hazırlamış (5), böylece kabileler birliğinin kurulmasını sağlamıştır.

Görüldüğü gibi Engels, göçebe topluluğun evrimini üç aşamada ele almaktadır :

a) Aile, «gens» ya da klan örgütlenmesi biçiminde yasımasını bulan toplayıcılık, avcılık ve ilkel çobanlık dönemi;

b) Kabile örgütlenmesini hazırlayan hayvancılık ve çobanlık dönemi;

c) Kabileler birliğini sağlayan gelişmiş hayvancılık ve ilkten tarım dönemi.

İlkel kamusal toplumun çözülmesiyle beliren ve henüz göçebeliğin egemen olduğu ikinci ve üçüncü

(4) F. Engels : A.g.y., s. 49

(5) K Marx : Precapitalist..., s. 68-69.

aşamalar, Marx'ın çözümlemesinde, çalışma yoluyla mülk edinmenin söz konusu olmadığı, tersine yaşam koşullarını edinmenin önkoşulu olduğu gerekçesiyle, ilk aşamayla birlikte gözden geçirilmiş olmalıdır. Oysa bu aşamalar kabilelerin toprağa yerleştiği ve tarımın ön plana geçtiği dönemde, çalışma süreci yoluyla mülk edinmenin (6) değişik biçimleri olarak beliren Asya, Antik ve Cermenik üretim biçimlerinden ilki, yani Asya Tipi Üretim Biçimi çerçevesi içinde ve onun bir türü olarak ele alınabilir. Bu aşamalarda Marx'ın tarihsel evrim aşamalarını ayırmada ölçüt olarak kullandığı çalışanla çalışmanın nesnel koşulları arasındaki ilişki türü, ilk aşamaya değil, daha çok ATÜB'e yaklaşmaktadır. Çünkü bunlar, emeğin, çalışmanın nesnel koşullarıyla ilişki (mülkiyet ilişkisi) kurduğu birer aşamadır.

Bilindiği gibi, ATÜB, bireyin, topluluktan ayrı, toprağın sahibi değil, daha çok işgalci durumunda olduğu doğrudan kamusal mülkiyetin belirlediği bir biçimdir.

Yerleşik küçük köy topluluklarına dayanması halinde bu sistemde, kamusal toprak mülkiyeti, temelini, doğal koşullar yüzünden tarımın yapılabilmesi için gerekli ve tek tek bu toplulukların gücünü aşan kamu hizmetlerini yerine getirecek merkezi bir birliğin varlığında bulur. Bu birlik, işlevinden aldığı otoriteye dayanarak toprakların mülkiyetine sahip durumdadır. Buna, yerleşik ATÜB adı verilebilir.

Göçebe kabile toplumlarındaysa, kamusal toprak mülkiyetinin temeli, tarımın örgütlenmesi değildir. Bunun nedeni, yine coğrafya koşullarından ötürü step-

(6) K. Marx: Precapitalist..., s. 68.

lerin insan emeğiyle değerlendirilmeye ve artan nüfusun yoğunlaşmasına elverişli olmayışı, beslenme sorununun ilineksel ve geçici olarak çözümü yolunda başvurulan savaş ve yağma akınlarının düzenlenmesi için duyulan örgütlenme gereksinmesidir. Bu örgütlenmeyi sağlayan merkezi birlik, işlevinden ötürü edindiği otoriteyle toprak mülkiyetini elinde bulundurur. Bu bakımdan, bu kategoriye «Göçebe ATÜB» denilebilir.

Gerçekten, genellikle steplerde yaşayan topluluklar, doğal koşullar gereği göçebe bir yaşam sürmüşlerdir. Steplerin tarıma elverişsizliği, üretim uğraşıları arasında hayvancılığın ön almasına ve ana geçim kaynağı olmasına yol açmıştır. Hayvancılık da bu toplulukları sürekli olarak yer değiştiren gezginci bir yaşama zorlamış ve yazın otlaklarda kışın sığınaklı kesimlerde oturmak gereksinmesi ayrı bir göçebe toplum tipi doğurmuştur. (7)

Başka bir deyişle, insan emeğiyle değiştirilmesi olanağı bulunmayan bir ortamda kurulan bu topluluklar için göçebelik bir zorunlu bir yaşam biçimidir. Her yıl kendiliğinden biten ot ise, tarımda olduğu gibi, toprağın işlenmesine gerek göstermemektedir. Bu nedenle, stepte özel mülkiyet bulunmadığı gibi, toprak ailenin mülkü değildir, topluluğa aittir. Bireyler kendiliğinden yetişen ürünü toplamakla yetindikçe toprak kamunun yararına bırakılmaktadır. Bu bakımdan göçebe çobanların serveti, taşınabilir mallara, özellikle sürülere özgüdür.

Emek ve toprak mülkiyetinin ortaklaşa olması toplumsal örgütlenme biçimini de belirlemiştir: Bu toplumlarda, temel birim, ortak bir atanın egemenliği al-

(7) Hüseyin Namık Orkun: Türk Tarihi I, s. 131-135.

tında toplanmış aynı kuşaktan bireylerin oluşturduğu ve kalabalık bir topluluk olan aile ve ailelerin genişlemesiyle doğan kabiledir. Böyle bir kuruluşun süregelmesi, ancak bireylerin varlıklarını topluluğun ortak varlığı içinde bulmalarına kabile ve başkanının simgelendiği topluluğun egemenliğine boyun eğmelerine bağlıdır.

İnsan, toprağı emeğiyle değiştirmeden yalnız kendiliğinden biten ürünü toplamakla yetindikçe ortam, yaşam koşullarını ve toplumsal örgütlenmeyi geniş ölçüde belirlemekte ve bunun sonucu da toplumsal durgunluk ve evrime direnç biçiminde belirmektedir.

İşte Türklerin ilk yurtları olan Orta Asya'nın otlu stepleri emeğin örgütlenmesine varacak ölçüde tarıma elverişli olmayan bir ortamdır. Bu bakımdan, stepte kurulan Türk toplumları, geçimlerini hayvan sürüleri besleyerek sağlayan göçebe topluluklardan oluşmuştur. (8)

Gerçekten, Asya'daki göçebe Türk toplumlarının islamlık öncesi toplumsal ve ekonomik yapılarını çözümlemek üzere kaynak olarak başvurulan eski «Türk Yazıtları»(9)ndan anlaşıldığına göre, Asya Türk toplumlarının ekonomik uğraşıları arasında tarımın önemli bir yeri yoktur :

---

(8) Mehmet Ali Şevki: Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması, s. 27-30.

(9) Bunlar, Türk dilinin bilinen en eski örnekleri olarak Kırkız Türklerine ait mezar taşları üzerine yazılmış kısa metinler biçimindeki Yenisey yazıtlarıyla, başlıcaları Kül-Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk adına dikilmiş Orhun yazıtlarından oluşan Göktürk yazıtları ve çeşitli el yazmalarıdır.

1388 ayrı sözcüğün geçtiği bu yazıtlarda ([10]) kesin bir anlam verilemeyen «isigti (Darı?)» sözü ([11]) dışında, tarım ürünüyle ilgili biricik sözcük «tarıg»dır. Yalnız «Irk Bitig» adlı bir elyazmasında, «tarıg bişti (tarıg oldu)» biçiminde bir kez geçen bu sözcüğün ([12]), tarım ürünlerini dile getirmek üzere kullanılan bir genel terim olmaktan çok, belli bir ürünün adı olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten «tarıg» sözünün, başta Oğuzca olmak üzere çeşitli Türk dil ve dialektlerinde «darı» karşılığı olarak kullanılması ([13]), adı geçen sözün başlangıçta darı anlamına geldiğini gösterir niteliktedir. Öte yandan, «ol tarıg ekti (o tohum ekti)» ([14]) deyişinde olduğu gibi «ekin ekmek» anlamında bir genel fiilin yer aldığı Divanü Lügat it Türk'de aynı anlamda «tarımak» mastarının da geçmesi ([15]) önceleri ekin ekme işleminin başlıca «tarıg (darı)»a özgü olduğunu düşündürmektedir. Bununla birlikte, bu sözcüğün 11. yüzyılda çeşitli tarım ürünleri için bir genel terim niteliği kazandığı görülmektedir. Gerçekten Divanü Lügat it Türk'de «ol kişi ol tarıg arıtkan (o adam hep buğday ayıklar)» deyişinde görüldüğü gibi, tarıg sözü buğday v.b. gibi ekinlere de uygulanmaktadır.

Bilindiği gibi, darı, tohumları buğday yerine besin maddesi olarak kullanılabilen bir tahıldır. Ansiklopedik bilgiler, Orta Asya Türklerinin ilk olarak darı tarımı yaptıklarını ve adı geçen tahılın, buradan Akdeniz

(10) H. N. Orkun: Eski Türk Yazıtları, c. IV.

(11) H. N. Orkun: A.g.y., c. IV., s. 54.

(12) H. N. Orkun: A.g.y., c. II, s. 87.

(13) Kaşgarlı Mahmut: Divanü Lügat-it Türk, c. I, s. 168.

(14) Kaşgarlı Mahmut: Divanü Lügat-it Türk, c. I, s. 168.

(15) Kaşgarlı Mahmut: Divanü Lügat-it Türk, c. III, s. 162.

ülkelerine geçerek dünyaya yayıldığını bildirmektedir. Darı, kuraklığa dayanabilen, sıcaktan hoşlanan ve kumlu topraklarda daha kolay yetişen bir bitkidir. Bu bakımdan, yaşadıkları coğrafya ve iklim koşulları gereğince, Türklerin sulama güçlükleri yüzünden yalnız darı tarımı yaptıkları söylenebilir.

Ayrıca, Eski Türk Şamanizmi uyarınca evlenme töreninde, yabancı soydan bir kızın, kocasının ataları ve koruyucu ruhları tarafından kabul edilmesi amacıyla gelin geldiği gün başına «saçı saçma» geleneğinin, Türklerin ana tarım ürünleri konusunda açıklayıcı bir yanı vardır. Bu saçı her dönemde, topluluğun ürettiği en önemli üründen oluşmuştur. Avcılık döneminde, avın kanı, yağı ve eti; çobanlık döneminde süt, kımız v.b; çiftçilik döneminde de darı ve sonraları buğday v.b. saçı olarak kullanılmıştır. ([16]) Halk arasında kullanılan «darısı başınıza» deyiminin de gösterdiği gibi saçı olarak kullanılan ürünler arasında darının en yaygını olması, başlangıçta, Eski Türklerin ana ve tek tarım eylemlerinin darı üretimine özgü olduğuna bir belge sayılabilir.

Tarihlerinin 9. yüzyıla kadar çıktığı bilinen yazıtlarda, ancak bir yerde «tarıg» sözünün geçmesi, henüz bu dönemlerde tarımsal uğraşıların Türkler arasında yaygınlaşmadığını ortaya koymaktadır.

Öte yandan yazıtlarda bir kez geçen «ekinlig (ekinlik)» sözü dışında -yine bir kez kullanılan- ekilen toprak anlamında «tarlag» yani tarla sözünün bulunduğu görülmektedir. Ancak bir bölümüyle okunabilir bir mezar taşı yazıtı olan «Ulu-kem-Kuli-kem» Yazıtında;

---

(16) Abdülkadir İnan: Şamanizm, s. 167.

«Çocuk böri şangun
.....katun tarlagım
.....tarlag.....
Öküm, katunum.....» yani,
«Çocuk böri şangun
.....hatun, tarlam
.....tarla.....
Annem, hatunum.....» ([17]) biçiminde kullanılan tarla sözcüğüne rastlanmaktadır. «Tarla» sözünün Çağaltayca'da «tarlag», Uygur metinlerinde «tarıg» ya da «tarıglıg» biçiminde oluşu ([18]), «tarlag»ın, ekilen yer anlamına geldiğini ve «tarıg» kelimesinden türediğini göstermektedir.

Bu bilgilerden, Eski Türklerde «tarla»nın, başlıca «tarıg (darı)» ekilen toprak anlamına geldiği ve yaygın bir kullanım alanının bulunmadığı sonucuna varmak olanaklıdır. Aynı sözcüğün «tarıglag» biçiminde ve «tarla» karşılığında Divanü Lügat it Türk'de geçmesi ([19]) Türklerin, tarım yaşamına 10. yüzyıldan başlayarak girdiklerini ortaya koymaktadır.

Yine yukarıda belirtildiği gibi, 1388 sözcüğün geçtiği Eski Türk Yazıtlarında herhangi bir tarım aracını dile getirmek üzere kullanılmış tek bir sözcüğe bile rastlanmamaktadır. Başlıca av ve savaş araçları adlarına yer veren bu sözcükler, tarım araçlarına karşı kapalıdır.

Tarımsal uğraşılara yabancı olan yazıtlarda, işin örgütlenmesiyle ilgili bir terim bulunmayacağı açıktır. Gerçekten, yazıtlarda su kanalı v.b. gibi, tarımın örgütlenmesi yolunda bir söze yer verilmemiştir. Yazıt-

(17) H. N. Orkun: A.g.y., c. II, s. 53.

(18) H. N. Orkun: A.g.y., c. III, s. 54.

(19) Kaşgarlı Mahmut: A.g.y., c. I, s. 496.

larda rastlanmayan, sulama kanalı anlamındaki «arık (ark)» sözcüğüyle Divanü Lügat it Türk'te karşılaşılmaktadır. Bununla birlikte adı geçen sözlükte «arık» sözü, «ağılda ağlak toysa arıkta otı öner (ağılda oğlak doğsa, ırmakta otu biter)», «arık kıdhığı (ırmağın kıyısı)» «arıklıg yer (ırmaklı yer)», «ol atın arıktın sekirtti (o atını çaydan sıçrattı)» örneklerinde görüldüğü gibi kimi ırmak, çay; «kazuk arık (kazılmış ark)», «er arık kazdı (adam ark kazdı)», «arık kazıldı (ark kazıldı)» ve «arık kaşladı [ırmağa kaş (kıyı) yaptı]» örneklerinde olduğu gibi kimi de su yolu ya da ark anlamında kullanılmıştır. Gerek bu anlam ikiliği, gerekse «su arıkladı (ark yaptı, yol açtı)» anlatımında görüldüğü gibi, «suyun, yerde yarlar ve hendekler açması» anlamında «arıklanmak» fiilinin kullanılması «arık»ın başlangıçta ırmak ya da ırmağın açtığı su yolu anlamına geldiğini ve su kanalı karşılığı kullanılmasının sonraki dönemlere özgü olduğunu düşündürmektedir.

Yine, bu örneklerden, 10. yüzyıldan önceki Türk topluluklarında tarımın yaygın bir uğraşı olmadığı ve bu toplulukların, avcılık ve hayvancılıkla geçinen kabileler birliği niteliği taşıdığı sonucu çıkarılabilir :

Gerçekten, adı geçen yazıtlarda mal-mülk ya da mülkiyet kavramını dile getirmek üzere kullanılan tek sözcük «barım»dır. Örneğin «Sekiz adaglıg barımım üçün (sekiz ayaklı malım için)», «Bin sekiz ayaklı barımı (bin sekiz ayaklı malımı)» deyişlerinde görüldüğü gibi, mal sürü ya da davarı dile getiren bir kavramdır.

Öte yandan Yenisey yazıtlarından Elegeş yazıtındaki «tört adaglıg yılkım, sekiz adaglıg barımım, bunım yok ertim [dört ayaklı yılkım, sekiz ayaklı malım (olduğundan) üzüntüm yoktu]» anlatımında da görüldü-

ğü gibi, «barım» terimi mülk anlamında kullanılmaktadır. «Barım» (mal), «dört ayaklı», «sekiz ayaklı», «bin sekiz ayaklı» gibi dört ayak birimine dayanarak ayak ölçüsüyle değerlendirildiğine göre, hayvan sürüsü karşılığında kullanılmaktadır.

Ayrıca «yılkı tüketi bardım (at sürüsü harcadım)», «yaşaca, yılkı sizime (silah, yılkı sizlere)», «yerdeki tamkalığ yılkı bunsız erti (yerdeki damgalı yılkı sayısız idi)» örnekleri, yılkı sözünün at v.b. gibi büyük baş hayvan sürüleri için kullanıldığını göstermektedir. Divanü Lügat it Türk'de «yılkı», hayvan sürüsü ve dört ayaklı hayvanlara verilen genel ad olarak geçmektedir.

Yine aynı tarihlere ilişkin birer kalıtlık (vasiyetname) özelliği taşıdığı görülen bu mezartaşı yazıtlarından verilen örneklerden anlaşıldığına göre, yılkılardan oluşan barım (mal) bir mülkiyet belirtisi olarak damgalanmakta ve miras yoluyla aktarılan bir özel mülk niteliğine sahip bulunmaktadır.

Bu durum, Türklerde özel mülkiyet (barım)'in, ayak sayısıyla ölçüldüğüne göre, davar (tabar) ve yılkılar (sürü)'dan oluştuğunu ve toprak alanında bir özel mülkiyetin kurulmadığını ortaya koymaktadır. Gerçekten, ölünün, yaşamı boyunca gösterdiği yiğitlik ve başarılardan ve sahip olduğu mallardan söz eden mezartaşı yazıtlarının hiçbirinde, toprağın özel mülk edinildiği ya da aktarıldığı yolunda bir ize rastlanmamaktadır.

Yine Türk yazıtlarında «servet» anlamına geldiği sezilen «agı» sözünün geçtiği görülmektedir. Kimi metinlerde Çin'den gelen ipekli kumaş anlamında kullanılan ([20]) bu sözcüğün, Kemçik-cirgat yazıtında, «say-

(20) H. N. Orkun: A.g.y., c. IV, s. 5.

gıt sarıg altunım... agı... (saydık sarı altını... hazine...)» «yetmiş yaşım öltim, sizime agımga altmış at bintim (yetmiş yaşımda öldüm, sizlerime, hazinemde altmış ata bindim)» deyişlerinde olduğu gibi servet anlamı taşıdığı yolunda belirtiler vardır:

İlk dönemlerde Türkler arasında deri ya da kürk (21) ve Çin'den gelen ve «agı» adını taşıyan ipekli kumaşlar para gibi ölçü olarak kullanılmıştır. 8. yüzyılda Çin'de Türk paralarının basıldığı ve üzerinde Göktürk harfleriyle yazıların bulunduğu gözlenmektedir. 841 yılında basılmış olan bir Türk parasının üzerinde «ben çayan bir akça» yazısının bulunması, «agı» sözüne, benzetme eki olan «ça»nın eklenmesiyle agıya benzer anlamında «agıça», yani akça sözünün para karşılığı kullanıldığını ortaya koymaktadır. (22)

Aynı kelime (agı) Divanü Lügat it Türk'te, «ipekli kumaş» anlamına gelmekte, bununla birlikte servet ve hazine karşılığı da kullanılmaktadır.

Öte yandan Minusinsk Müzesi'nde bulunan başka bir Türk parasının üzerinde, okunaklı olmamakla birlikte, «bir... elli en barım (bir...elli...barım?)» sözlerinin yer alması (23) yukarıda hayvan sürüsü anlamına geldiği belirtilen barım sözcüğünün parasal zenginlik anlamı içerdiğini gösteren bir başka belge sayılabilir.

Ayrıca, yazıtlarda zengin anlamında kullanılan «bay» sözününse Irk Bitig'de görüldüğü gibi (24) «hayvan sahibi»yle anlamdaş sayıldığı saptanmaktadır.

Yine adı geçen yazıtlarda, bir takım av hayvanları

---

(21) H. N. Orkun: A.g.y., Türk Tarihi, c. I, s. 165.

(22) H. N. Orkun: A.gy., c. II, s. 170

(23) H. N. Orkun: A.g.y., c II, s. 170

(24) H. N. Orkun: A.g.y., c. II, s. 80.

adları dışında, «at (at)», «adgır (aygır)», «bi (kısrak)», «ingek (inek)», «öküz (öküz)», «tabar (davar)», sözlerinin sık sık geçmesi, Türk topluluklarında hayvan varlığının, başlıca, adı geçenlerden oluşan sürülere özgü olduğunu göstermektedir.

Kısacası Asya göçebe Türk toplumlarında, tarım, egemen bir üretim uğraşı niteliği taşımadığı gibi, toprak özel mülkiyet konusu değildir Bu bakımdan, kimi yerleşik toplumlarda, merkezi otorite (Doğu Despotizmi) ve kamusal toprak mülkiyetine yol açan tarımı örgütleme gereksinmesinin, bu toplumlarda yeri yoktur. O halde Hint toplumunda ağırlık merkezi sulama v.b. gibi tarım işlerinin düzenlenmesi olan «kamu hizmetleri»ni gerçekleştirmek üzere toprakların üstün topluluk adına denetiminin yarattığı Doğu Despotizmi ya da merkezi otoritenin temeli, Asya göçebe Türk toplumlarında başka bir kaynakta aranmalıdır.

Hayvan sürüleri besleyerek geçinen göçebelerin, yaşayış biçimlerini bu ekonomik uğraşıya göre düzenlemeleri gerektiğinden, belirli bir yerleşme kesiminde, bir konutta yaşamaları söz konusu değildir. Başka bir deyişle, tarım üretiminin egemenlik kazanmayışı yerleşik yaşam olanaklarını ortadan kaldırmıştır. Bu geçici ve değişken yerleşme düzeninin öğeleri, kolayca kurulup toplanabilen çadırlardır. Gerçekten adı geçen yazıtlardan anlaşıldığına göre, Türklerin yaşamları gereği barınakları çadırdır. Türk yazıtlarında çadır sözüne rastlanmamakla birlikte, yerine «ev bark» sözü geçmektedir. Irk Bitig'te «kerekü» sözü yer almıştır ki Kaşgarlı Mahmut'un «Türkmenlerde çadır, Göçebelerde ev» biçiminde tanımladığı bu söz anlamca çadıra karşılıktır. Kent anlamında «balık» sözcüğüne rastlanmaktaysa da, «yeşil kaya yaylagım, kızıl kaya kış-

lagım» ([25]) örneğinde görüldüğü gibi, eski Türklerin yazın «yaylag»lara, kışın «kışlag»lara göçtükleri bilinmektedir. Yazıtlarda karşılaşılan «kondur (kondurmak, yerleştirmek)» sözü ve «turug (durulacak yer)» terimi, konup göçme ve mola verilen yer anlamında kullanılmakta ve egemen yerleşme düzeninin göçebelik olduğunu vurgulamaktadır.

Ayrıca yazıtlarda, barınma yeri olarak, çadır anlamın gelen «ev bark» sözü dışında, yalnız «agılında atların bolsun (ağılında atların olsun)» örneğinde görüldüğü gibi, «agıl (ağıl)» sözcüğünün geçmesi, Türklerin henüz yerleşik bir yaşama geçmedikleri ve hayvancılığın ana ekonomik uğraş niteliğini koruduğuna ilişkin bir belge sayılabilir. Reşidüddin'in «Cami üt Tevarih»indeki «Oğuzname»ye göre, Türklerin ilk hakanı, göçebe olup, yaylağı İnanç kenti yöresindeki Ortak ve Kürtak, kışlağı aynı bölgede Karakum olan Ulçay Handır. 10. yüzyılda da Oğuzların, kışın Sir suyunun ağzına yakın bir yerdeki Yeni Kent'te oturan Yabguları vardır. ([26])

Oğuzlar, 10. yüzyılda genellikle göçebe olmakla birlikte, Mesudi'ye göre gerek adı geçen Yenikent'te, gerekse çevresinde «oturak» olarak yaşamaya başlamışlardır. Aynı yüzyılda bir takım Oğuzların, Farab-Sütkent yöresinde oturdukları görülmektedir. 11. yüzyılda Karaçuk Dağları'nın eteği ve Sirderya kıyılarındaki kentlerin Oğuzlara ait olduğu ve kimi Oğuzların bu kentlerde oturduğu bilinmektedir. ([27]) Bu konudaki bilgilerimizi borçlu olduğumuz Kaşgarlı Mahmut'a gö-

---

(25) H. N. Orkun: A.g.y., c. II, s. 86.

(26) F. Sümer: Oğuzlara ait Destani Mahiyette Eserler, s. 358.

(27) F. Sümer: 10. yüzyılda Oğuzlar, s. 14.

re, özellikle Sepren, Karçuk (Farab), Karnak, Suğrak kentlerinde oturan eldaşlarına, Oğuzlar, kendi anlayışlarınca, savaş yapmayarak tembelce oturdukları için küçümseyici bir yargıyla «yatuk» adını vermişlerdir. (28)

Bu durum, Türklerin bir kesimiyle yerleşik bir yaşama geçerek toplu yerleşmelerde tarımcılığa başlamasının 10. yüzyıl sonları ve 11. yüzyıla rastladığını göstermektedir. Gerçekten, Oğuzların, İslamlığı kabul etmeye başladıkları 10. yüzyılda yerleşik bir topluluğa dönüşmeye başladıkları, madencilik ve tarımla ilgili ve bir çok Türk lehçelerinde ortak olan öztürkçe sözcüklere sahip olmalarıyla da kanıtlanabilir. 11. yüzyılda Divanü Lügat it Türk'te «sapan», «ekinlik», «boyunduruk» ve «orak» gibi tarım araçları adlarının, «ütü», «kerpiç» v.b. gibi yerleşik yaşamda kullanılan eşya ve gereçlere ilişkin sözcüklerin yer aldığı görülmektedir. Bu bilgilerden 10. yüzyıl öncesi Türk topluluklarının göçebe olduğu ve bu yüzyıldan sonra da önemli bir kesiminin bu niteliği sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Öte yandan başlıca ekonomik uğraşları hayvancılık olan göçebelerin, beslenme sorununun çözümünde, önemli bir ölçüde avcılığa başvurdukları bilinen bir olgudur.

Gerçekten yazıtlar, «ab (av)», «abcı (avcı)», «abla (avlanmak)», «en (an) (av hayvanı)» sözlerine, «keyik ya da kiyik (geyik)», «tonuz (domuz)», «tabışgan (tavşan)», «arkar (dağ keçisi)» gibi av hayvanları ve «keş (okluk)», «ok (ok)», «kılıç (kılıç)», «yarık (zırh)», «sünüg (süngü)», «yasıç (mızrak)» gibi av ve savaş araçları adlarına geniş çapta yer vermektedir.

---

(28) Kaşgarlı Mahmut: A.g.y., c. III, s. 14-15

Eski Türklerde dokumacılık dışında zanaatçılığın yaygın bir nitelik taşımadığı görülmektedir. Yazıtlarda, zanaat uğraşılarıyla ilgili olarak yalnız dokumak anlamında «tokıt» fiilinin bulunuşu ve «kidiz keçe)» ve «üçürgü (kilim)» gibi dokuma ürünlerinin adlarının yer alması, bunun bir belgesi sayılabilir.

Türklerin ticaretle uğraştıkları da bilinmektedir. Göktürkler, Çin'le ilişki kurduklarında, onlardan ipekli kumaş, tahıl ve tarım araçları almışlardır. Buna karşılık, Çinlilere Türk atları satmışlar, kent ticareti dışında, çevreye kervanlar da göndermişlerdir. Türk yazıtlarında, «bugra (erkek deve)» «ingen (dişi deve)», «tebe (deve)» gibi «yüklet (binek)» hayvanları adlarının sık sık geçmesi ve kervan anlamında «tirkiş» sözünün kullanılması bu bilgiyi doğrulamaktadır.

« Hudud ul Alem (yazılışı 982)»de, Oğuzların tam göçebe bir el olduğu söylenmekle birlikte, tüccarlarının çok olduğu da belirtilmekte ve bu nokta, aynı yüzyıla ilişkin öteki kaynaklarca da yinelenmektedir. Oğuzların başlıca değişim malı olan koyun, Horasan ve Maveraünnehr halkının et gereksinmesini geniş ölçüde karşılamıştır. Ayrıca Oğuzların islam dünyasında tanınmış olan Türk keçesi sattıkları düşünülebilir. Öte yandan, Oğuzlarla komşu müslümanlar arasındaki ticarette köle satışlarının da önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Öğuzlar, her halde, komşu Türk elleriyle yaptıkları savaşlarda ellerine geçen tutsaklardan yoksul ve kimsesiz olanları müslümanlara satmışlardır.(29)

Bu durum, Türklerde kölenin üretim uğraşılarında kullanılmadığını göstermektedir. Bununla birlikte,

(29) F. Sümer: 10. yüzyılda Oğuzlar, s. 145-146.

yazıtlarda, «bolun (esir, tutsak)» sözcüğü yanında «kul (kul, köle)» ve «kun (odalık, cariye)» sözcüklerine yer verilmiş olması ve «kullug (kullu, kul sahibi)» gibi bir sözcüğün geçmesi, bir yandan tutsakla köle arasında bir ayrım gözetildiğini, öte yandan köleliğin kişisel bir ilişki niteliği taşıdığını ve özel mülkiyeti içerdiğini ortaya koymaktadır. Gerçekten Irk Bitig'de «kul sabı beginerü ötünür (kul sözü beyine karşı duadır)» anlatımından köleliğin, beyle köle arasında bir kişisel bağımlılık ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan mezartaşı yazıtlarındaki «beg ertim (bey idim)», «beg erkime, sizime adırıldım (beylik nüfuzumdan, sizlerden ayrıldım)», «beg er erdemim üçün (bey, er erdemim için)» v.b. örneklerinde görüldüğü gibi, Eski Türklerin toplumsal yapılarında beylerin bir üst sınıf oluşturdukları ortaya çıkmaktadır. Bunların altında kabile üyeleri ve kölelerin bulunduğu söylenebilir.

Aynı toplumsal yapı içindeki Oğuzlarda da kabilelerin başında beg (bey) sanlı zengin soylular bulunmaktadır. İbni Fablan'a göre, Oğuzlar arasında yüzbin koyun ve onbin bineğe sahip kimseler vardır. Oğuzlara ilişkin destanlarda bu varlık, sık sık verilen toy (genel şölen)lar ve başka nedenlerle belirtilmektedir. Beylerden sonra, özgür kabile üyeleri yer almakta, beylerin, komşu Türk elleriyle yapılan savaşlarda ele geçen tutsaklardan oluşan erkek (kul) ve kadın (karbaş, kırnak) köleleri bulunmaktadır. (30)

Büyük Türk imparatorluklarının yapısı, bir göçebe kabile (oba, urug) ler birliği niteliği taşımıştır. Gerçekten, imparatorluk, örneğin Uyug-Tarlık yazıtında «altı bag budunka beg ertim (altı birleşik buduna bey

(30) F. Sümer: A.g.y., s. 139.

idim)» (31) anlatımında görüldüğü gibi, bir kabileler birliği niteliğindedir.

Bu göçebe kabileler birliğinin kuruluşuna yol açan nüfus artışının gerektirdiği -genellikle- tarım ürünleri sağlamak amacıyla yapılan yağmacılık temeline dayalı akın ve istilaları örgütlemek ve yürütmek, merkezi bir yönetimle olanaklı olmuşur. Başka bir deyişle, imparatorluğun birliğini sürdürebilmesi despotik bir şefin temsil ettiği merkezi otoriteye gereksinme göstermiştir. Bu bakımdan, varlığı, yerleşik toplumların artık-ürünlerinin talanına bağlı olan göçebe imparatorlukları, bir başbuğun üstün otoritesi atında sürekli bir ordu biçiminde örgütlenmişlerdir.

Gerçekten, Türk yazıtlarında örneğin «kan oturupan ordu yapmış (han [tahta] oturarak başkent yapmış)» (32) örneğinde görüldüğü gibi «ordu» sözünün, hem «karargah» hem de «kağan'ın oturduğu yer» anlamına gelmesi, toplumsal örgütlenmenin bir ordu biçiminde belirdiğini açıkca dile getirmektedir.

At yetiştirmeyi başararak akıncı ve savaşçı imparatorluklar kuran Türklerin yağma akınları bir tüketim işlevi niteliği kazanmıştır. Bu bakımdan yaya savaşan yerleşik toplulukların yaşadıkları alanlar sürekli olarak gezegen bir ordu gibi örgütlenmiş atlı göçebe topluluklarının istilalarına sahne olmuştur.

Eberhard'ın Çin kaynaklarına dayanarak verdiği bilgilere göre, tarihte ilk Türk birliği olan Hsiung Nu (Hun)ların temeli, Ch'in sülalesi zamanında kuzeyde sınırlarını genişleten Çinlilerin, göçebe kabileleri otlaklarından yoksun bırakması üzerine T'ouman'-

(31) H. N. Orkun: A.g.y., c. III, s. 31.

(32) H. N. Orkun: A.g.y., c. II, s. 80.

ın yönetiminde atılmıştır. Ve Mao-tun (Mete) (İ. Ö. 209-174)'un başkanlığında -biraz tarımla uğraşan- göçebe Hsiung Nu'ların Çin'e egemen olmak istemelerinin nedeni, uyruklar arasına elden geldiği kadar çok köylü alarak beslenme sorununu sürekli olarak çözümlemek ve örgütlemek gereksinmesi olmuştur. ([33])

Çin'in, saldırılarından korunmak için Çin Seddi'ni yaptığı Hsiung Nu'lardan sonra, Türk adını taşıyan ilk devlet olarak «T'u-chueh» yani Göktürklerin, T'umen (Bumin) in yönetimi altında örgütlendikten sonra Çin'e yaptıkları sürekli akınların temelinde aynı etkenin yattığı anlaşılmaktadır.

Yine, Reşidüddin'in, «Cami üt Tevarih»indeki Oğuz Destanı'nda, Ulcay Han'ın torunu Kara Han'ın oğlu olan Oğuz Han'ın, Türk ilinde birliği sağladıktan sonra Sayram Talas bölgesindeki yurdundan kalkarak dünya fethine giriştiği bildirilmektedir.

Aşağı yukarı 50 yıl kadar süren bu büyük istiladan sora, Oğuz Han.ın yurduna dönüşü üzerine hemen 1000 baş erkeçin (4 yaşında koyun) ve 900 baş kısrağın kesildiği ulu bir toy (genel şölen) vermesi, akınların tüketim amacıyla yapıldığının tipik bir belgesidir.([34])

Oğuz yabguları adıyla kimi Hun yabgularından da söz eden Oğuz Destanı'na göre, bu yabguların halkı, yurtlarına bağlı olmakla birlikte göçebe ve hareketli bir yaşam sürüp kendilerinin dünya egemenliğinin temeli olduğuna inanmışlardır. Bunun gibi Oğuz destanının Yazıcıoğlu metninde geçen «daima göç edeler, oturak olmayalar» yasası göçebe toplum yaşamının bir ata öğüdü niteliğindeki yansımasıdır.

---

(33) W. Eberhard: Çin Tarihi, s. 82-88.

(34) F. Sümer: Destanı Mah. Es., s. 361-362.

Gerçekten, göçebe bir toplum temeli üzerinde kurulmuş olan Asya Türk devletinin savaş ve akınlarının belirgin amaç ve özellikleri vardır:

Cahiz'e göre, hiçbir toplulukta görülmeyen bir savaş yeteneği gösteren (35) «Türkler, ülkelerinde savaşırlarken bunu sadece ganimet elde etmek amacıyla yapmaktadırlar.» (36) Halife Ömer (Ömer b. Hattab)'e yüklenen, Türklerin «zararı çok fazla, elde edilecek ganimeti çok az bir düşman» olduğu söylentisi (37) ve «Türkler size dokunmadıkça onlarla barış içinde geçinin» hadisi, (33) Türklerin ganimet amacı güden savaşçı bir halk olduğunu göstermektedir.

Yine Cahiz'in «Türk'ün yağmayla karın doyurmayı yeğlediği ve av ve ganimetten başka bir şey yemekten hoşlanmadığı» yolundaki aktarması (39) ve Türklerin çeşitli erdemleri yanında «kusurlarından birinin yağma ve çapulculuğa düşkünlükleri» olduğu görüşü (40) göçebe Türk topluluklarının yağma temeline dayanan kuruluşlarını açıklayıcı niteliktedir.

Öte yandan, Kaşgarlı Mahmut'ta «Yüce Tanrı, 'benim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim, onları Doğu'da yerleştirdim. Bir halka kızarsam, Türkleri o halka musallat kılarım' diyor» biçimindeki aktarma (41), Türk savaşçılık ve akın geleneklerinin dış kaynaklı bir belgesidir.

---

(35) Cahiz: Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, s. 82.

(46) Cahiz: A.g.y., s. 82.

(37) Cahiz: A.g.y., s. 73.

(38) Cahiz: A.g.y., s. 74 n.

(39) Cahiz: A.g.y., s. 75.

(40) Cahiz: A.g.y., s. 77.

(41) Kaşgarlı Mahmut: Divanü Lügat-it Türk, c. I, s. 351.

Kısaca özetlendiğinde, göçebe Türk imparatorlukları, beyler tarafından yönetilen ve aralarında zayıf bir bağ bulunan kabilelerin, bir ordu komutanının, «kagan»ın yüksek otoritesi altında birleşmeleriyle kurulmuştur. Konumunu seçimle ya da öteki şeflere baş eğdirerek ele geçiren üstün şefle kabile şeflerinden oluşan ve sürekli bir savaş kurmayı olarak iş gören kurultayın yönetimindeki bu imparatorluklar, bir ordu biçiminde örgütlenmiştir. Böyle bir örgütlenme despotik bir şefin yönetimi altında birliği güdüleyen tüketim gereksinmesini karşılamak için gerekli tarım ürünleri ve öteki kaynakları sağlamak amacıyla komşuların yağma edilmesi ve haraca bağlanmasıyla varlığını sürdürebilmiştir. Bu bakımdan Türkler ve Moğolların kurdukları imparatorlukların yaşam süresini, bir başbuğun simgelediği merkezi otorite belirlemiş ve çoğu kez bu merkezi birliği çözen tek bir yenilgi ya da birliği sağlayan başbuğun ölümü imparatorluğun çöküşüne yol açmıştır.

Çin kaynaklarına göre, çoğunluğu büyük bir şef çevresinde birleşmiş bir kabileler birliği biçiminde kurulmuş olan büyük step imparatorluklarının başlarına (42) önceleri «shan-yu» denilmiş (43), İ.Ö. 3. yüzyılda «Tengri kut», daha sonra «kagan» adı verilmiştir.

Türklerde başbuğ doğaüstü güçlerle donatılmış, gücünü gökten (tengri'den) alan bir otorite sayılmıştır. Göktürk yazıtlarında, «Ben, Tanrıya benzer gökte doğmuş Bilge Kağan, tahtıma oturdum, sözlerimi sonuna kadar dinleyin» sözleri (44) şefe Tanrınınkine

(42) Ö. L. Barkan: Türk Hukuk Tarihi, s. 18

(43) W. Eberhard: A.g.y., s. 89.

(44) H. N. Orkun: Türk Tarihi, c. I, s. 143.

benzer nitelikler tanımıştır.

Göçebe Doğu toplumlarında, bu arada Türklerde merkezi yönetimin Tanrıya eş tutulan otoritesini, toplumun birliğini sağlama ve sürdürme işlevinden aldığına kuşku yoktur.

Bu bakımdan göçebelerde doğu despotizminin temeli, artan nüfusun doğurduğu beslenme sorununu sürekli olarak çözümlemek amacıyla, istilacı bir ordu biçiminde örgütlenmek üzere, despotik bir yönetime duydukları gereksinmede aranmalıdır.

Buna göre, göçebe topluluklarda üstün toplum, otoritesini, ilkece, bir kamu hizmeti niteliği taşıyan yağma akınlarını örgütleme işlevinden almaktadır.

Görüldüğü gibi, nüfus artışının yarattığı beslenme ve tüketim sorunlarını çözümlemek gereksinmesiyle, merkezi bir otorite altında ve zorunlu olarak bir ordu gibi örgütlenmiş kabileler birliği olarak kurulan göçebe imparatorluklar, yağma akınları ya da savaşlarla yerleşik toplumları yağmalayarak ya da haraca bağlayarak onların artık-ürünlerinden talan biçiminde yararlanmışlardır. Elde edilen ganimetler, başbuğ ve ailesinin malı sayılmış ve bir bölümü, çeşitli biçimlerde kabile sefleri arasında paylaştırılmıştır. Bu bakımdan, göçebe ATÜB toplumlarında despotik bir merkezi yönetim, temelini, yine kamu hizmetlerini yerine getirme işlevinde bulmaktadır. Bu işlev, bir ekonomik etkinlik niteliğinde olan yağma akınları ve savaşları yürütebilmek için kabilelerin, bir ordu hiyerarşisi içinde örgütlenmiş merkezi birliğinin sağlanmasıdır. Oysa Hint örneğinde görüldüğü gibi kimi yerleşik toplumlarda bu işlev, tarımın örgütlenmesidir.

Bununla birlikte, tarımsal topraklar gibi nüfus yoğunlaşmasına elverişli olmayan steplerde, yağma ve

haraç gibi yapay ve ilineksel yollarla sağlanan nüfus yoğunluğu geçici olmakta ve merkezi birliğin varlığını sürdürmesine bağlı kalmaktadır. Bu nedenle, stepler, merkezi imparatorlukların çözülmesiyle, bir nüfus yayılına deviniminin kaynağı olmakta ve bu devinim, birlikten koparak bağımsız duruma gelen kabilelerin yeni yurtlar bulmak üzere göç etmeleri biçiminde belirmektedir.

İşte aynı nedenlere bağlı olarak Asya'dan kaynaklanan ve Batıya doğru doğal göç yolunu izleyerek İran ve Anadolu yaylalarına yönelen göç dalgaları, Selçuklu İmparatorluğu'nun temelini hazırlamıştır.

Oğuz yabgusunun egemenliğinin sarsıldığı bir dönemde, yabgunun subaşısı olan Selçuk, kabilesiyle birlikte yurdundan ayrılarak İslam ülkesine gelmiş ve yurt tutmuştur.

Şöyle ki, 10. yüzyılın ilk yarısında Aral Gölü - Hazer Deniziyle Güney Urallar arasında yaşayan Oğuzlara bağlı ve Selçuklu Devletine adını veren Dakak oğlu Se'çuk subaşı, 985 sıralarında (45) 100 atlı er, 1500 deve ve 50.000 kadar koyunla Sirderya kıyılarında müs'ümanların oturduğu Cend kent yörelerine gelmiştir. (46) Selçuk'un başarıları, buyruğundaki Oğuz topluluğunun çoğalmasına yol açmıştır. Selçuk'un torunu Toğrul Bey'in 1038'de Nişabur'a girerek kendi adına hutbe okutmasıyla (47) Selçuklu Devleti'nin kurulması, Oğuz yurdundan İran'a birbirini izleyen dalgalar halinde bir göçün süregelmesine yol açmıştır. (48)

(45) İ. Kafesoğlu: Büyük Seçuklular, s. 1.

(46) Z. V. Togan: A.g.y., s. 175.

(47) İ. Kafesoğlu: A g.y., s. 5.

(48) Z. V. Togan: A.g.y., s. 177.

Asya Hunlarından başlayarak çeşitli adlar altında aynı yapıyı sürdüren Türk imparatorluklarının bağlı olduğu kural ve yasalar, Selçuklu döneminde de geçerliğini korumuştur. Bunlar içinde en önemlileri siyasal ve toplumsal yapının temeli olan orduyla ilgili olanlardır ki, Seçuklulardan başlayarak toprak rejimi alanında da uygulanmış ve bu uygulama son biçimini Osmanlı İmparatorluğu'nda almıştır :

Selçukluların ataları olan Oğuzlarda - destan niteliğindeki kaynaklardan sezinlendiğine göre - ele geçirilen ülkeler, öteki ganimetler gibi, öncelikle han soyundan erkek çocuklar arasında üleştirilmiştir. Şöyle ki, Oğuz Destanı'na göre, bir gün Oğuz Han'a, ava giden oğullarından üç büyüğü, av dönüşü bir altın yay, üç küçüğüyse üç altın ok getirmişlerdir. Oğuz Han altın yayı üç büyük oğluna vererek onlara «Bozok», üç altın oku da üç küçük oğluna vererek onlara da «Üçok» adını koymuştur. Ve Bozok'ların Üçoklar'dan «orun (mevki)» bakımından üstün olduklarını ve sağ kolu oluşturacaklarını şöylemiştir.

Destan'da Bozok'un «bozmak»tan geldiği ileri sürülmekle birlikte, Faruk Sümer, Üçok'taki birinci sözcüğün sayı olmasına bakarak, «Bozok» taki ilk sözcüğün de gerçekte sayı olup zamanla biçim değiştirdiği kanısındadır. ([49]) Öte yandan, Divanü Lügat it Türk'de, örneğin «Angar bir ok tegdi (ona mirastan bir pay düştü)» örneğinde olduğu gibi «ok»un «pay» anlamı taşımasından Bozok ve Üçok terimlerinin, Oğuz Han'ın ülkesini oğulları arasında pay ederken dayandığı ölçüyü belirttiği sonucu çıkarılabilir.

---

(49) F. Sümer: Oğuzlara ait Destani Mahiyette Eserler, s. 350-362.

Gerçekten yine «Oğuzname»ye göre, Oğuz Han'ın oğlu Gün Han zamanında Bozok'ların ve Üçok'ların yaylak ve kışlakları ayrılmış ve yine Oğuz Hanın altı oğlundan olan 24 torunu için ad, damga ya da toylarda koyunun etinden yiyecekleri parçalar belirlenmiştir. Reşidüddin'in «et payı» adını verdiği bu bölüşüm ([50]), her kabilenin büyük kurultaylarda ya da sıradan şölenlerdeki «orun»larını gösteren ve kabile örgütlenmesinde önemli bir rolü olan ilkelerdendir. Oğuz kabilelerinin geleneğine göre, kurultayda her kabilenin oturacağı yer ve şölende kesilecek hayvanın etinden alacakları pay (ülüş) lar, Gün Han tarafından belirlenmiştir. ([51])

Bu ülüş sisteminin, ülkenin paylaşılmasında da uygulandığı ve Oğuzların hakanı yabguların çeşitli düzeydeki komutanları olan subaşı, külerkin, tarhan ve yinallerin de ([52]) askeri görevler karşılığında birer pay aldıkları düşünülebilir. Bu sistemin, Selçuklu ve Osmanlı timar sisteminin tarihsel kökenlerinden birini oluşturduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Bu bakımdan, Selçuklu sisteminin oluşumunda Asya göçebe imparatorluklarının etkisini açığa çıkarabilmek için bu konuda tipik bir örnek olan Moğol toplumsal örgütlenmesi üzerinde durmak gerekecektir.

Moğol Toprak Rejimi :

Göçebe Moğollarda, birbirlerine kan bağıyla bağlı ve bir ata (ebüge) dan türemiş olan urug (soy) lardan

(50) F. Sümer: A.g.y., s. 363-366.

(51) Abdülkadir İnan : Orun ve Ülüş Meselesi, s. 121-125.

(52) F. Sümer : 10. yüzyılda Oğuzlar, s. 148-149.

oluşmuş boy (obok)ların, göçüp kondukları belirli yerleri (Moğolca «nutug», Türkçe «yurt») vardır.

Genel olarak, hayvanlar, çadırlar, arabalar, ilkel üretim araçları özel mülkiyet konusu olmakla birlikte, kabilelerin otlak-yaylaları ortaklaşa kullandıkları anlaşılmaktadır.

Eski göçebe geleneklerini sürdüren Cengiz Han, Moğol kabilelerini birleştirerek «Mong ol ulus» denilen devletini kurduktan sonra, imparatorluk halkını, kendisinin ve soyunun bağımlı uyruğu (anagan bogol) saymış ve timarları (ulus), oğullarına ve yakın akrabalarına dağıtmıştır. Gerçekten «Moğolların Gizli Tarihi» v.b. gibi kaynaklar, çoğu kez, Cengiz Han'ın herhangi bir kabileyi, bağlılık gösteren askeri şeflerinin yararına bırakarak timarlar kurduğundan söz etmektedir.

Cengiz Han soyunun «ulus» üzerindeki egemenliği şöyledir : Cengiz Han soyu olan «Altan urug (altın soy)»dan biri, bu soydan olanların «kurultay»ında, han seçilerek tüm imparatorluğu yönetir, soyun öteki üyeleri, özellikle erkek olanları «köbegün oğul» olarak tanınır ve bunlar bir «ulus»u mirasla geçen bir timar olarak almak hakkına sahiptir. Böylelikle köbegün'lerin herbiri bir timarı, en küçüğüyse babasının ana has'ını yani büyük ulus (yeke ulus) u almaktadır. Köbegünlerin timarlarına girmekle birlikte yerleşik halkın yaşadığı «ulus»lar, başlangıçta, Han'a bağlı kalmış ve Han bunları özel olarak atanmış vali (darugacin) ler aracılığıyla yöneterek vergilerini toplatmıştır.

Timarlar Han'ın sunmasıyla bir hak olarak doğmakta ve köbegünlerin ölümüyle mirascılarına geçmektedir. Bunlar, «ulus (halk)»lardan ya da belirli miktarda göçebe Moğolla yurt (nutug)lar (göçüp konulan alanlar)dan oluşmuştur. Timar (ulus), bir yandan

«ayil»lerin (göçebe evlerin ya da obaların) sayısına, öte yandan çıkarabileceği asker (cerig) gücüne göre belirlenmektedir.

Cengiz Han bu sistemi, uzun geçmişi olan bir geleneği sürdürerek, başka bir deyişle, başbuğa karşı askeri yükümlülüklerle ilgili bir bağımlılık ilişkisini geliştirerek kurmuştur. Eski geleneklere göre Moğol nöker'leri (askeri görevliler) hizmetlerine karşılık askeri başbuğlardan, belli sayıda göçebe «ayil»den oluşan timar (kubi) lar almış ve bunların egemeni olmuşlardır. Ancak nökerlere bu egemenlik hakkı, yönetimleri altında bulunan «ayil»lerden çıkarılabilen asker sayısına göre, başbuğlarına karşı bir görev üstlenmeleri karşılığında verilmiştir. Buna göre, bütün Moğol ulus'ları, onluk (orban), yüzlük (lagun), binlik (minggen) ve onbinlik (tümen) lere yani çıkarabilecek «ayil» gruplarına bölünmüştür. Yüzbaşı, binbaşı ve tümenbaşı rütbeleri soydan geçer ve bu rütbeyi taşıyanlara genel bir san olarak «noyan» yani bey adı verilir. Moğol Hanı ya da «köbegün»lerin, bir «noyan»ın elindeki timarı almak ya da yenisini vermek yetkileri vardır.

Kısacası, Moğollara bağlı olan bütün topraklar imparator-han'ın yönetiminde han soyunun mülkü sayılmıştır. Han, timarları (kubi) kendi soyunun erkek çocuklarına (köbegün) ve askeri şeflerine (nöker, noyan), Moğolların vermekle yükümlü oldukları kesimlik davar, sağmal hayvan ve kısrak gibi vergileri bırakarak bir askeri görev karşılığında dağıtmakta ve kendisi onaylamaktadır. ([53])

İşte belli kişilere bir askeri görev karşılığında belli toprakların gelir ya da vergilerinin bırakılması anla-

(53) B. Y. Vladimirtsov: Moğolların İçtimai Teşkilatı, s. 90-171.

mındaki Selçuklu ikta sisteminin belirlenmesinde, göçebe imparatorlukların askerlik temeline dayanan örgütlenmesinin önemli bir katkısı olduğu söylenebilir.

Bununla birlikte, 10. yüzyıldan başlayarak toprağa yerleşme sürecine giren Türklerin toprak - insan ilişkileriyle ilk kez ilgilendikleri bir sırada benimsedikleri İslamlık, toprak rejimiyle ilgili uygulamalarında bir başvurma çerçevesi olmuş ve Selçuklu Devleti'nin toprak politikasının biçimlenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Bu bakımdan, islami toprak rejimini tarihsel süreç içinde ayrıntılı olarak ele almak yerinde olacaktır.

İslami Toprak Rejimi

İslam fetihlerinin henüz başladığı dönemde toprak, «ganimet» hukuku çerçevesi içinde ele alınmıştır. Genel olarak, «müslüman olmayanlardan savaşta ele geçirilen silah, binek hayvanı ve bütün öteki taşınabilir mallar» (54) anlamı taşıyan bu kavram, başlangıçta taşınamaz malları da kapsayacak bir genişlik taşımıştır. (55) Kur'anda temelini bulan ganimet hukukuna göre, ganimetin beşte biri Allah'ın sayılmıştır. (56) Bedir Savaşından az sonra inen «Bilin ki ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin mutlaka beşte biri Allahın... Resulünün... dür» (57) biçimindeki ayetle Arap kabile şeflerinin eskiden beri uyulan ganimetten pay alma geleneği sürdürülmüştür. Beşte birden geri kala-

(54) Th W. Juynboll: Ganimet Maddesi (İslam Ansiklopedisi).

(55) J. Wellhausen: Arap Devletleri ve Sukutu, s. 14.

(56) Th. W. Juynboll: A.g.y.

(57) Kuran: 8/41.

nın savaşa katılanlar arasında paylaşılmasını öngören ganimet hukukunun (58) toprak alanında geçerlik derecesi, Muhammed'in Medine'den çıkardığı Yahudi Beni Nazir kabilesinin tarla ve hurmalıklarıyla ilgili uygulamalarında ortaya çıkmıştır. Bu toprakların savaşarak değil barış yoluyla ele geçirildiği gerekçesiyle Muhammed, onları kuşatmaya katılanlar arasında ganimet olarak paylaştırmayarak, toprak gereksinmesi olan «muhacir»lere vermeyi kararlaştırmıştır. (59)

Medine'den sürülen iki yahudi kabilesinin toprakları, Peygamber'in payına düşen bölümü dışında müslümanlar arasında paylaşılmakla birlikte, Medine dışındaki ilk fetih olan Hayber'de ele geçirilen Yahudi topraklarının, Muhammed'in buyruğuna ayrılan bölümü bir yana, (60) geri kalanın, ürünün yarısını vermeleri koşuluyla eski sahiplerine bırakıldığı görülmektedir. (61) Yine Peygamber'in sağlığında, Bahreyn'de girişilen uygulamada, Belazuri'nin bildirdiğine göre, müslüman olmayanlar, kişi başına vergi dışında, işleyecekleri toprakların karşılığında (62) «Cizye tül arz» adıyla ürünlerinin yarısı oranında vergilendirilmişlerdir. (63) Böylece, müslüman olmayanların toprak alanında vergilendirilmeleri yolunda ilk adımlar atılmıştır.

Müslümanların vergilendirilmesi yolundaysa ayrı bir yaklaşım izlenmiştir. Gerçekten, «Medine'de H. 7-10

---

(58) Th. W. Juynboll: Ganimet Maddesi (İslam Ansiklopedisi).

(59) Th. W. Juynboll: Fey Maddesi (İslam Ansiklopedisi).

(60) Th. W. Juynboll: Fey Maddesi (İslam Ansiklopedisi).

(61) Belazuri: Fütuhül Büldan, s. 40.

(62) Belazuri: A.g.y., s. 130.

(63) Salih Tuğ: İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı, s. 95.

yıllarında, geçim zorluğu içinde bulunan muhacirlerin durumu göz önüne alınarak» (64) müslümanların ödemeleri gereken vergi biçimindeki mali yükümlülükler, özellikle «zekat» ve «sadaka» terimleriyle dile getirilmiş ve çeşitli ürünleri kapsamına almıştır. Örneğin, «O çardaklı çardaksız bağları, o meyveleri ve tadları değişik hurmaları, toprak ürünlerini, zeytinleri, narları, birbirine hem benzer hem benzemez biçimde yaratıp yetiştiren O'dur. Her biri ürün verdiği zaman ürününden yeyin, devşirildiği ve toplandığı gün de hakkını (sadakasını) verin, israf etmeyin» (65) ayeti, toprak alanında vergi konusu olan ürünleri belirtmektedir. Tarımsal ürünlerden alınan vergiler, verginin oranını dile getirmek bakımından «onda bir» anlamında «uşr (öşür)» olarak adlandırılmıştır. (66)

İslamlığın Arabistan'da ilk yayılma döneminde pagan (putperest) Araplar için İslamlığı kabul ya da kılıçtan geçirilmekten başka bir seçenek söz konusu olmamıştır. Bu durumda İslamlığı kabul eden Arapların toprakları ellerinde «öşri» ya da öşür dışında bir yükümlülüğü olmayan mülk topraklar olarak bırakılmıştır. Ötekilerin boş bıraktıkları topraklarsa fatihler arasında ganimet olarak paylaştırılarak öşri topraklar kategorisine girmiştir.

Hıristiyan ve Yahudi gibi «ehli kitab» olanlarsa, ya islamlığı kabul etmek ya da vergi yükümlülüğü altına girecekleri bir anlaşmayla müslümanlara bağlanmak seçenekleriyle karşı karşıya kalmışlardır. Bunlardan birinin seçilmediği durumlarda, Araplarca açılan

(64) Salih Tuğ: A.g.y., s. 40.

(65) Kuran: 6/141.

(66) Salih Tuğ: A.g.y., s. 55.

savaşlarda yenildiklerinde, kendileri tutsak olmuş, mal ve tarlaları ganimet olarak Araplar arasında paylaşılmıştır. Bununla birlikte, bu gibi durumlarda da toprakların ağır koşullarla işletilmek üzere kendilerine bırakıldığı olmuştur. (67)

Müslüman olmayanların, genel olarak vergiye bağlanması yolundaki ilk adımlar gözden geçirilecek olursa, Hicret'ten sonra Muhammed'in Medine'de kurduğu sistemde müslüman olmayanların a) bir toplumsal güvenlik fonu niteliğindeki kaynağa, b) kimi durumlarda savaş masraflarına katılma dışında bir vergi yükümlülüğü altında bulunmadıkları görülmektedir. Müslüman olmayanların İslam topluluğu içinde üstlenecekleri mali yükümlülükler, Peygamber'den sonra özellikle «haraç» terimiyle adlandırılacak olan ve Kuran'da 59/6-10. ayetlerde belirsiz bir biçimde ilkeleri konan «fey» kavramı altında ortaya çıkmıştır. (68)

Bu kavramın Kuran'daki anlamı, başta da belirtildiği gibi, savaşmadan ele geçirilen topraklarla ilgili olarak «Allahın, onlar(ın malın) dan Peygamberine verdiği fey(e gelince) : Siz bunun üzerine ne ata, ne deveye binerek koşmadınız» (69) ayetiyle dile getirildiği gibi çabasız sağlanan ganimet biçiminde belirlenmiştir. (70)

Bu bakımdan uygulamada, savaş ya da barışta ele geçirilmesi bakımından ganimet kavramı daha başlangıçta bir anlam ikiliği kazanmıştır :

---

(67) Ö. L. Barkan : Türkiyede Toprak Meselesinin Tarihi Esasları, Ülkü (Mayıs 1938), s. 236.

(68) Salih Tuğ : A.g.y., s. 88.

(69) Kuran : 59/6.

(70) Hasan Basri Çantay : Kuranı Hakim ve Meali Kerim, s. 998.

Bir kent ya da bir bölge, barışla teslim olduğunda, halka yaşamı ve mülkü bağışlanmakta ve buna karşılık teslim anlaşmasında belirtilen ölçüde bir vergi vermek zorunda bırakılmaktadır. Savaş yoluyla baş eğdirilenlerse, her türlü haklarını yitirmiş sayılmakta, sahip oldukları mallarla birlikte ganimet özelliği kazanmaktadırlar. ([71]) İslam topluluğunun başı, yenilen egemenin mallarıyla sahiplerinin boş bıraktığı topraklardan başka, bu ganimelerin beşte birini de almaktadır. ([72])

Bununla birlikte, ganimet ilkesine göre, taşınamaz malların Arap askerler arasında paylaşılması, mali bakımdan zararlı olduğu ve çeşitli sakıncalar doğurduğu için Muhammed'in uygulamasının ışığı altında toprak, vergi ödemek koşuluyla eski sahiplerinde bırakılmış, sağlanan gelirden Arap savaşçı ve varislerine aylık bağlanmıştır. ([73]) Bu bakımdan uygulamada, fethedilen yerlerin, haraçlarının belirli olmaması dışında, savaşılmadan alınan yerlerden ilkece bir ayrımı kalmamıştır. ([74]) Böylelikle Muhammed'den sonraki dönemde ganimetle fey arasında somut bir ayrım ortaya çıkmıştır. Ganimet, tutsakları da içine alan taşınabilir mallar biçiminde tanımlanarak, önceden olduğu gibi savaşçılar arasında paylaştırılmıştır. Fey'se üzerinde oturanlarla birlikte, taşınamaz mallar anlamı kazanarak paylaşılmadan haraç karşılığında eski sahiplerinde bırakılmıştır. Vergileri görevliler eliyle her yıl toplayan devlet, askerlerine belirli bir aylık ödeyerek geri

(71) J. Wellhausen: A.g.y., s. 14.

(72) Brockelmann: İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, s. 57.

(73) J. Wellhausen: A.g.y., s. 14.

(74) C. Brockelmann: A.g.y., s. 57.

kalanını hazinesine katmıştır. ([75])

Gerçekten Halife I. Ömer, uzun süre fethettikleri ülkelerin topraklarını bir ganimet gibi paylaşmak ya da kişisel mülk edinmek isteyen ([76]) Arapların büyük dirençlerine karşın, Suriye ve Irak'ta geniş ülkelerin fethinden sonra, örgütlü bir devlete düzenli ve güvenceli gelir kaynakları sağlamak üzere yeni fethedilen ülkeleri fatihler arasında paylaştıracak yerde halkını kendi toprakları üzerinde serbest bırakarak İslam topluluğu yararına haraca bağlamak istemiştir. ([77])

Sözlükçe geri dönme anlamına gelen Fey, yukarıdaki ayetlerde dile getirildiği gibi ve Peygamber'in Hayber'e uyguladığı biçimde ([78]) Halife Ömer'in fethedilen topraklardan tüm müslümanların yararlanabilmesi için belirlediği vergiler içinde -değişik oranlarda olmakla birlikte- ilkece yer alan bir vergi olmuştur. ([79])

Kur'andaki tanımı ve Muhammed'in uygulamasında, daha çok müslüman olmayanlardan savaşılmadan alınan her türlü mal anlamına gelen ve Beytülmal'in sayılarak kamu yararına Peygamber tarafından yönetilen fey, Halife Ömer zamanında anlamca genişletilerek fetihle alınan yerlere, de uygulanmış ([80]) tır. Böylelikle savaş ya da barışla ele geçirilen tüm ülkeler haraca bağlanarak ([81]) maliyeyi ağır yitimlere uğratan uygulama bırakılmıştır. ([82])

---

(75) J. Wellhausen: A.g.y., s. 15.

(76) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 238.

(77) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 238.

(78) Adolf Grohmann: Hayber Maddesi (İslam Ansiklopedisi).

7(9) Salih Tuğ: A.g.y., s. 93.

(80) Th. W. Juynboll: Fey Maddesi.

(81) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 238.

(82) Osman Turan: İkta Maddesi (İslam Ansiklopedisi).

Böylece, ancak Hıristiyan, Yahudi gibi kitap dinine bağlı olanlara korunmaları karşılığında yüklenen (83) ve yükümlüsünün İslamlığı seçmesi halinde kalkacak olan (84) kişi başına bir vergi niteliğindeki Cizye yanında, Fey'in kapsamca genişletilmesiyle «haraç» vergisi doğmuştur. Ancak müslüman olmayanlardan alınan haraç, toprak alanında, topraktan alınan vergi ya da gelirinden alınan pay anlamı taşımaktadır. Haraç vergisine bağlı bulunan topraklara «arazii haraciye» adı verilmiştir. (85) Böylece, müslüman olmayanlardan alınan haraç ve cizye vergilerinden oluşan Beytülmal, müslümanlardan alınan zekat ve öşür vergilerinin toplandığı «Beytülsadaka» adlı özel kasadan ayrılmıştır. (86) Haraca bağlanmış olan toprakların eski sahiplerinde tüm haklarıyla bir mülk olarak bırakılıp bırakılmadığı kesinlikle bilinmemektedir. (87) Maverdi'ye göre, sahiplerine tam bir mülkiyet hakkıyla bırakılan haraci toprakların, daha çok barışla ve bir anlaşmayla Darülislama bağlananlar için söz konusu olması gerekir. (88)

Gerçekten, ilk dönemlerde haraç ister toprağa bağlı olsun, yani fey topraklarını kullananların İslamlığa dönmeleri ya da bu toprakların müslümanlarca satın alınması durumunda bile yine haraçın ödenmesi zorunlu olsun (89), ister olmasın (90), başlangıçta hara-

(83) Salih Tuğ: A.g.y., s. 94.

(84) Salih Tuğ: A.g.y., s. 96.

(85) Ebulula Mardin: Haraç Maddesi (İslam Ansiklopedisi).

(86) Ebulula Mardin: A.g.y.

(87) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 238.

(88) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 239.

(89) Th. W. Juynboll: Fey Maddesi.

(90) J. Wellhausen: A.g.y., s. 131.

ci toprakların satılabilmesi olayı, mülk olarak bırakıldıklarını gösterir niteliktedir. Tarihsel verilere göre, İslamın ilk ganimet anlayışına aykırı olan haraç toprakların ortaya çıktığı I. Ömer döneminde, savaş ve ganimet kaygısının bastırdığı toprak edinme eğilimi, daha hareketsiz dönemlerde yeniden belirmiş ve haraç topraklar, görünüşte yasal bir engel olmadığından satışla ya da çeşitli yollarda Arapların eline geçmiştir. ([91]) Böylece bir çok müslüman haraç toprak satın almış ve bir müslümandan haraç alınamayacağı için vergi bağışıklığı isteminde bulunmuş, öte yandan vergiyle yükümlü olan köylüler İslam dinine girmek ve kentlere yerleşmekle vergiden kurtulabilmişlerdir. ([92])

Bu bakımından devlet gelirlerinin azalmasını önlemek üzere, Emeviler döneminde önce Haccac, haraç bölgesinde mülk sahibi olmuş Arapların haraç dışı kalmalarını engelleyerek önceden vergi yükünden kurtulmuş olanlara bu vergiyi yeniden yüklemiş ([93]) ve köylerden göç etmeyi yasaklamıştır. ([94])

II. Ömer de aynı amaçla, ama dinsel kurallara uygun olarak haraç toprakların öncelikle müslümanların ortak mülkü olduğu ve bu özelliğinden ötürü yararlanma hakkı karşılığında verildikleri toplulukların ortak mülkü sayıldığı gerekçesiyle kimi parçaların bütünden ayrılarak müslüman mülklüğüne geçmek yüzünden vergi dışı özel mülke dönüşmemesi gerektiği sonucuna

---

(91) J. Wellhausen: A.g.y., s. 130.

(92) C. Brockelmann: A.g.y., s. 84.

(93) J. Wellhausen: A.g.y., s. 132.

(94) C. Brockelmann: A.g.y., s. 84.

varmıştır. Buna uygun olarak H. 100 yıldan başlayarak haraç toprakların Araplara ve müslümanlara satışını geçmişe yaygınlaştırmadan yasaklamıştır. (95) Vergiyle yükümlü bir köylü, islam dinine girdiğinde mülkü köy topluluğunun ortak malı olmakta ve bıraktığı malı tekrar ekip biçmek istediğinde topluluktan kirayla tutmak zorunda kalmaktadır. (96)

Bununla birlikte, sistemin başarılı olması, sonraları Haccac'ın yönetimine geri gidilerek haraçla cizye arasında kesin bir ayrımın yapılması, sadece kişiye bağlanan ve müslüman olmayanlara yüklenen «cizye» nin din değiştirmeyle kaldırılması, ancak haraç toprak işleyen herkesin ödemesi gereken ya da toprağa bağlı olan haracın din değiştirme durumunda bile alınması ilkesiyle sağlanmıştır. (97)

İslam topluluğunun ortak malı olan haraç toprakların özel mülk olarak alım satımının yasaklanması, haraçla yükümlülerin din değiştirerek İslamlığı benimsemeleri halinde bu toprakların ortak mülk niteliği kazanması, miri toprak rejimine bir başlangıç sayılabilir. Bu bakımdan, yıllık ürünün yarısına kadar varabilen haracın, (98) bu vergiyle yükümlü toprakların müslüman eline geçmesi ya da sahibinin din değişmesiyle, öşüre dönüşmesini önlemek üzere girişilen pratikler, yeni İslami toprak rejiminin temellerini hazırlamıştır.

İşte 11. yüzyılda Maverdi'nin Ahkam üs Sultaniye'sinde sözettiği miri topraklar rejiminin kökenini oluşturan özel türden haraci topraklar böylelikle orta-

(95) J. Wellhausen: A.g.y., s. 132.

(96) C. Brockelmann: A.g.y., s. 84.

(97) J. Wellhausen: A.g.y., s. 133.

(98) Ebulula Mardin: Haraç Maddesi (İslam Ansiklopedisi).

ya çıkmıştır. Böylece satılamaz, kimsenin mülkü olamaz, ancak kirayla işletilebilir olan bu topraklar, hangi elde bulunursa bulunsun saptanmış olan gelirini getirmesi gereken devlet toprakları olmuştur. (99)

Görüldüğü gibi, Peygamber zamanına kadar çıkarılabilecek bir geleneğe göre, İslam ülkelerinde geliri ve giderek tam mülkiyeti kamuya bırakılarak İslam topluluğu yararına yarıcılıkla işletilen bir kısım haraci topraklar her zaman varolagelmiştir. Bu toprakların başlangıçta, Araplar arasında ganimet geleneğine göre paylaşılan topraklardan Beytülmal payı olarak ayrılan beşte birle, Peygamber'in doğrudan doğruya payına düşenlerden ve savaşla fethedilmeyerek anlaşmayla ele geçirildiğinden müslüman topluluğu adına yönetilen topraklardan oluştuğu düşünülebilir. Bu bakımdan, Muhammed'in, ganimetlerden kendisine ayırdığı topraklar, varislerinin istemlerini kabul etmeyen Ebubekir tarafından müslüman topluluğu adına alıkonmuştur.

Bu arada Peygamber, Allahın vekili ve müslüman topluluğun başı olarak, başlangıçta bu topraklarla sahipsiz ve işlenmeyen kimi boş yerleri dilediğince kullanma hakkı bulunduğu için, bir bölümünü kimi müslümanlara mülk olarak ikta etmiş (ayırıp vermiş) ve böylece ikta (timar) sisteminin temellerini atmıştır. (100) Gerçekten ilk toprak iktaı, Araplar tarafından fethinden önce Suriye'de doğrudan Muhammet tarafından yapılmıştır. (101)

Başlangıçta, fethedilen yerler Arap askerlerine

---

(99) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 236-237.

(100) Ö. L. Barkan: A.gy., s. 235.

(101) W. Bijorkman: İslamda Sermayenin Zuhuru (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Der.)

mülk olarak dağıtılmayıp haraca bağlanmakla birlikte, istila yüzünden sahipsiz ve boş kalan yerlerin devlete ait vergilerini ödemek koşuluyla kişilere bırakılmasından doğan ikta sistemi, kaynaklarca Halife I. Ömer'e dayandırılmıştır. Örneğin İmam Ebu Yusuf'a göre, Halife Ömer, Irak dolaylarında Sasani hanedanından kalan sahipsiz yerleri kişilere ikta etmiştir. İkta üzerinde bir dokunulmazlık ve veraset hakkı tanındığına göre, bunların özel mülk niteliği taşıdığı ortaya çıkmaktadır.(102) Daha sonraki dönemlerde boş ve sahipsiz topraklar üzerindeki bu gibi işlemler, bütünüyle ikta kavramı dışına atıldığı ve sadece «temlik (mülk olarak verme)» terimiyle dile getirildiği gibi, fethedilen topraklardan mülk olarak verilenler için de ikta sözü kullanılmamıştır.(103)

Bununla birlikte Maverdi (11. yüzyıl), «mamur» topraklara ilişkin ikta işlemlerinde yalnız vergilerin söz konusu olduğunu ve mülk biçimindeki iktaların ancak «mevat (boş, sahipsiz)» topraklardan yapılabileceği gerekçesiyle yukarda sözü geçen Halife I. Ömer dönemindeki iktaların, toprakların «arazii amire (mamur topraklar)»dan olması yüzünden mülk olarak değil, «icare (kira)» yoluyla yapıldığını belirtmektedir.(104) Bu bilgi, hiç olmazsa sonraki dönemlerde, toprakların askeri ya da sivil bir görev karşılığı değil de, devlet gelirlerinin garantilenmesi için Beytülmale bir kira bedeli ödemek koşuluyla mülk olarak verilmeden ikta edilmiş olduğunu göstermektedir.

Devletin, bir bölgenin ya da bir ya da bir kaç ilin

---

(102) Osman Turan: İkta Maddesi.

(103) Osman Turan: A.g.y.

(104) Osman Turan: A.g.y.

tüm vergi gelirlerini belirli bir ödeme karşılığı, çoğunluk arttırma (müzayede) yoluyla «iltizam»a vermesi biçiminde işleyen bu sistem, mültezimin devlete ödediğini kârıyla birlikte çıkarabilmek için vergi yükümlülerini ezmesine ve toprağın spekülasyon konusu olmasına yol açmıştır. ([105])

Gerçekten Abbasiler zamanında, kendilerine geniş toprak ikta edilmiş olan ileri gelenler, özellikle askeri görevliler, devlet hazinesine verecekleri gelir payını vermekten kaçınmakta, gelir sağlamak amacıyla çiftçiye ağır baskılar yaptıkları için, ikta olarak verilmiş yerlerin (mukataaların) gelirleri sürekli olarak azalmakta, mukataa sahipleri de bunları hazineye geri vererek karşılığında tazminat istemektedir. Devlet, bu mukataaları alarak görevlileri belirli bir ücrete bağlamak için çok çalışmışsa da başarılı olamamıştır.([106])

Belli bir hazine geliri sağlandıktan sonra, öşri ya da haraci toprakların mülkiyetinin değil, sadece vergilerinin özel kişilere bırakılması anlamındaki bu ikta, Selçuklular döneminde, komutanlara kendi gelirleri olarak ve askerlerinin giderlerini karşılamak üzere vergilerin bırakılması biçimindeki iktalara dönüşmüştür.

Selçuklu Toprak Rejimi

Oğuzlara bağlı Dakak oğlu Selçuk'un kurduğu Selçuklu Devletinin toprak rejimi, ilkece göçebe Türk toplumsal örgütlenmesiyle İslami toprak sisteminin sentezi olmuştur. Gerçekten, başta da belirtildiği gibi, despotik bir başbuğun yönetiminde bir ordu biçiminde ör-

(105) W. Bijorkman: A.g.y.

(106) F. Köprülü: «Bizans'ın Osmanlı Müesseselerine Tesiri,» T.H.İ.T.,

gütlenmiş olan Türk toplumsal yapısı, İslamlıktaki ikta sistemine askeri bir nitelik kazandırarak Selçuklu iktaını hazırlamıştır.

Başka bir deyişle, askeri iktalar, İslam ülkelerinde belli bir hazine geliri karşılığında bir yerin sadece vergilerinin bırakılması biçimindeki ikta sisteminin, göçebe Türk imparatorluklarında kabileleri merkezi bir otorite altında örgütleyerek siyasal birliği sağlayan başbuğun, askeri görevler karşılığında kabile şeflerine bir yurt bağışlama geleneği içinde aldığı biçimdir. Ancak burada askeri görevlere bağlı olarak yurt bağışlama geleneğinin yerini, yine askeri görevler karşılığında bir yörenin sadece vergi gelirlerinin bağışlanmasına bıraktığı görülmektedir.

Stepte, otoritesini, beslenme sorununun çözümü yolunda yağma akınları ve savaşları gerçekleştirmek amacıyla göçebe kabileleri bir ordu biçiminde örgütleme işlevinden alan merkezi birlik (başbuğ), burada, otoritesinin kaynağını, yine artan nüfusun doğurduğu tüketim sorununun çözümü için egemenlik altına alınan yerleşik halkın üretim güçlerini merkezi bir yönetim altında örgütleme işlevinde bulmaktadır. Bu örgütlenmenin temeli, yine işlevinden aldığı otoriteyle toprağın mülkiyetini elinde bulunduran başbuğ ya da sultanın, göçebe kabile şeflerine bir yeri mülk olarak değil, vergi gelirinden yararlanmak üzere ikta etmesinden (ayırıp bağışlamasından) doğmuştur.

Bununla birlikte, Asya steplerinden göçebe nüfus akınının süregelmesi, üretim güçlerinin yetersizliği nedeniyle tüketim sorununun varlığını koruması, sorunun çözümü yolunda savaş ve fetihleri zorunlu kılmıştır. Savaş ve fetihler bir ordu biçiminde örgütlenmeyi gerektirdiğinden, merkezi otoritenin denetimi altında-

ki üretim güçleri, bu amaca yöneltilmiş ve bunun sonucu olarak ikta (timar) sistemi askeri bir nitelik kazanmıştır. Böylece ikta dağıtımı, askeri hizmetlere bağlanmış ve ikta sahiplerinden, askeri bir görevi yerine getirmeleri, belli bir sayıda donatılmış askerle sefere katılmaları istenmiştir.

Gerçekten, Selçuk Bey ve oğulları, devletin kurucusu olan Tuğrul ve Çağrı Beyler, Kutulmuş ve İbrahim İnal'lar birer Türkmen beyi oldukları için genellikle Türkmen denilen Selçukluların(107) ana öğesi göçebe Türk toplulukları olmuştur.(108) Oğuz boylarından oluşan göçebe Türkmenler, sultan tarafından beylerine ikta edilen yerlerde yaylak ve kışlaklar arasında dolaşan devingen ve yoğun güçlerdir. Yalnız Anadoluyu istila eden Türkmenlerin sayıca 550-600 bine vardığı kestirilmektedir. Ama bütün imparatorluğa yayılmış olanlarla aralıksız gönderilen yeni boyların nüfusca bir milyon kadar olduğu varsayılabilir. Selçuklu İmparatorluğu'nun sınırları içine giren ülkelerin büyük bir çoğunluğu Türkmenler tarafından fethedilmiştir.(109)

Görüldüğü gibi göçebe Oğuzlara dayanarak Horasan'da egemenlik kuran Selçuklu Devleti, yalnız onları değil, çeşitli nedenlerle Orta Asya'dan sürekli olarak göçen öteki Türk kabilelerini de yerleştirmek zorunda kalmışlardır. Horasan ve İran'ın öteki kesimleri bu yoğun nüfuslu toplulukların bütünüyle yerleşmesine elverişli olmadığından Selçuklular için Batı'ya doğru yeni istila hareketleri zorunlu olmuştur. İşte Anadolunun fethi ve Türkleşmesi bu türlü bir zorunluğun

(107) İ. Kafesoğlu: Büyük Selçuklu İmparatorluğu, s. 161.

(108) F. Köprülü: A.g.y., s. 226.

(109) İ. Kafesoğlu: A.g.y., s. 161-162.

sonucudur. Beylerine bir yer ikta edilen Türk kabileleri, bir bölümüyle eski kentlere yerleşerek, bir bölümüyle de yeni köyler kurarak toprağa bağlanmaya, göçebe yaşamından çıkmaya başlamışlardır. Ama, Doğu'dan yeni Türk kabilelerinin - özellikle Moğol istilasından sonra daha geniş ölçüde - Anadolu'ya gelmeleri, göçebelerin önemli bir kesiminin, yüzyıllarca eski toplumsal örgütlenmelerini sürdürmelerine yol açmıştır. (110)

Gerek Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun gerekse Anadolu Selçuklularının yıkılışına kadar uygulanan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda kimi değişikliklerle süregelen toprak düzeninin en kesin ve en belirgin biçimini aldığı dönem, Melikşah ve Nizam ül Mülk dönemidir.

Nizam ül Mülk, Türk ordu örgütünün temellerini toprak düzenine uyarlayarak ve ordu kuruluşunu öne alarak «Askeri İkta» sisteminin temellerini belirlemiştir :

Bu yeni düzen gereği, İmparatorlukta tüm mülkün sahibi olan Sultanın kendisine ait ve «has» adını taşıyanların dışında kalan topraklar, küçük parçalara ayrılarak görev karşılığında komutan ve askerlere verilmiş ve bunlardan savaş için her an Sultanın buyruğuna hazır olmaları istenmiştir. Böylece bir yandan ordunun devlet hazinesine yük olması önlenmiş, öte yandan kendi iktalarının geliriyle geçindikleri ve toprağın işlenmesi kendi yararlarına olduğu için, askerlerin toprakla yakından ilgilenmeleri sağlanmıştır. (111)

Bu dönemin toprak düzenini belirleyen yasalara ilişkin en önemli kaynak, Nizam ül Mülk'ün «Siyasetnamesi»dir :

---

(110) F. Köprülü: A.g.y., s. 226-228.

(111) İ. Kafesoğlu: A.g.y., s. 163-165.

Türk toplumsal örgütlenmesi gereği, tümüyle Sultanın malı sayılan İmparatorluk toprakları, «Has», «İkta» ve «Haraci» topraklar olmak üzere üçe ayrılmıştır. Has topraklar, büyük Sultanın kendisinin olan topraklardır ki, gelirleri ya da işlenen kesimlerinden toplanan vergiler, «İhtiyat Hazine»ye yatmaktadır.

İkta topraklar, savaş gücünün ağırlık merkezi olan (ve bir bölümü ikta verilmeden ücrete bağlanan) ([112]) «Hassa Ordusu»nun üyelerine ülkenin çeşitli yerlerinde verilen ve taşrada oturup seferlere asker götürerek katılanlara dağıtılan topraklardır. ([113]) Mülkiyeti sultanda kalan küçük askeri «mukataa»lar doğrudan askerlik hizmetinde bulunanlara verilmekte ve babadan oğula aktarılmaktadır. ([114])

Öte yandan, sultan ailesinden olanlara, emirlere ve devlet büyüklerine, askeri bir güç beslemek koşuluyla ya da bir hizmet karşılığında verilen «mukataa» lar da hukukça değil, ancak uygulamada kalıtımlıdır. Gerçekten her yeni tahta çıkan sultanın iktaı yenilmesi, ikta sahibinin ölümü ya da görevden alınması durumunda «ikta beratları»nı varisler adına onaylaması gerekmektedir. ([115])

Siyasatname'deki kesin kurallarla reaya'nın ikta sahibi tarafından ezilmesi de engellenmiştir. Bu kurallara göre, vergi zamanı gelmeden halka hiçbir yükümlülük yüklenmemeli ve bir memurun köylüden yükümlü olduğundan fazla para alması halinde bu para köy-

(113) F. Köprülü: A.g.y., s.223.

(113) İbrahim Kafesoğlu: A.g.y., s. 164.

(114) F. Köprülü: A.g.y., s. 225.

(115) F. Köprülü: A.g.y., s. 224.

lüye geri verilmelidir. ([116]) İkta sahipleri, halktan sadece yasaya uygun vergiler (mali hak) almak ve bunu da iyilikle ve güç kullanmadan yapmak zorundadır. Vergisini ödemiş olan kimsenin canı, malı, karısı ve çocuklarının geleceği güven altındadır. Reayanın «gasb»a (el koyma) karşı korunmuş olan taşınabilir ve taşınamaz malları üzerinde ikta sahibinin hiçbir hakı yoktur. Bu kuralı çiğneyen ikta sahibi, elinden toprağı alınarak cezalandırılır. Herkesin, İmparatorluk toprağının Sultan'a ait olduğunu, ikta sahibi ve emirlerinse yalnız bu toprakları gözetmekle yükümlü bulunduğunu bilmesi gerekir. Vergi memurlarının, bulundukları bölgede güç kazanarak halkı ezmemesi için her üç yılda bir yerleri değiştirilir. ([117])

Kısacası, Nizam ül Mülk'ün Siyasetname'sinde açıkladığı kurallar gereğince, «mukta»lar ya da kendilerine toprak ikta edilenler, «reaya» ya da köylülerden yalnız belirli oranda vergi (mali hak) almaya yetkilidir ve bu yetkiyi de onları ezmeden kullanmak zorundadır. Reaya'ya haksızlık edenlerin iktaları ellerinden alınacaktır. ([118])

Görüldüğü gibi, ikta sahibine karşı korunan reayanın güvenliği sağlanmak istenmiştir. Haksızlığa uğrayan reayanın doğrudan doğruya «Büyük Divan»a başvurma hakkı vardır. Köylü, bulunduğu yerde çalışmak zorunda değildir ve gereğinde oradan göçebilir. Bununla birlikte, reaya, elindeki toprağı ancak işlemesi koşuluyle kullanma hakkına sahiptir ve toprak sadece erkek çocuğa geçebilmektedir.

---

(116) Nizam-ül Mülk: Siyasetname, Bölüm 4.

(117) Nizam-ül Mülk: A.g.y., Bölüm 5.

(118) F. Köprülü: A.g.y., s. 221-222.

Bu tür toprakları işleyenlerden. İslami ilkelere göre «öşür» alınır. Bunun dışında bölgelere göre değişen bazı «örfi» (töresel) vergiler de vardır.(119)

Üçüncü bir tür oluşturan «haraci» topraklarsa, fethedilen yerlerde müsüman olmayanların elinde bırakılarak, İslami ilkelere göre haraca bağlanan topraklardır.(120)

Görüldüğü gibi, İslamlıktan etkilenmekle birlikte Türk geleneklerinden de kopmamış olan Selçukluların toprak sistemi, bir «askeri ikta» sistemidir. (121) Böylelikle ilk olarak Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda belirli bir askeri görev karşılığında verilen askeri iktalarla yeni bir toprak düzeni ortaya çıkmıştır. (122)

1157'de yıkılan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan doğan Türk devletlerinde de «askeri mukataa» sisteminin sürdürüldüğü görülmektedir. Örneğin, Halep Atabekleri'nde miras yoluyla erkek çocuğa geçen askeri mukataaların varlığına rastlanmakta, Selçukluların uzantıları olan Eyyubiler ve Harzemşahlar devletinde de ikta sistemi ve askeri mukataaların geçerliğini koruduğu bilinmektedir. Yine Büyük Selçukluların bir başka mirascısı olan Harzemşahlar'da da kalıtıma dayanan ikta sisteminin ve askeri mukataaların sürelgeldiği anlaşılmaktadır.

Büyük Selçuklulardan arda kalan bu devletlerde korunmuş olan ikta sisteminin Anadolu Selçuklularında yürürlükte kalması doğaldır. (123)

---

(119) İ. Kafesoğlu: A.g.y., s. 165-166.

(120) İ. Kafesoğlu: A.g.y., s. 166.

(121) O. Sencer: A.g.y., s. 50.

(122) F. Köprülü: A.g.y., s. 222.

(123) F. Köprülü: A.g.y., s. 229-230.

Büyük Selçuklular döneminde Anadolu'da, miri toprak rejimi uygulanarak tarım toprakları devletin malı sayıldığı için, 13. yüzyılda, Batı uçlarında, Güney ya da Güneydoğu Anadolu yörelerinde çoğunlukla göçebe, Orta Anadolu ve dolaylarında yerleşik durumda olan Türk toplulukları, üzerinde yaşadıkları topraklarda devletin kiracısı ya da ortakçısı olarak kalmışlardır. Anadolu'nun tarımcı eski hıristiyan halkına da aynı kurallar uygulanmıştır. Devlet kendi hizmetinde bulunan komutanlara ve Türkmenlerden tutulan atlı askerlerine ücret yerine miri topraklardan alacağı vergileri «ikta» olarak bıraktığı için «raiyet» adını taşıyan köylüler, tek tek köyler ya da bir kaç köy halinde ikta sahibine bağlanmıştır. Bununla birlikte, topluluğun göçebe niteliğini ve örgütlenmesini koruması durumunda başlarındaki beylerin yönetiminde azçok bir özerkliği olmuş ve devlete ya da ikta sahibine Kanunname'de türleri yazılı vergileri değil, ancak yıllık belirli bir «mukarrerat»ı vermekle yükümlü tutulmuştur.

Anadolu'da miri toprak sistemi öteki islam ülkelerine oranla daha gelişmiş bir biçimde başlamakla birlikte, 13. yüzyılda bu sistem çözülme durumundadır. Gerçekten devlet, fetihçi ve savaşçı niteliğini koruduğu zamanlarda, tüm askeri ve sivil görevlilerin giderlerini genellikle tarım ürünleri vergilerinden ayırdıkları gelirlerle karşılamıştır. Ama 13. yüzyıl ortalarındaki durum, kuruluş dönemindekinden çok değişiktir.

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun uçbeyliği durumunda olan Anadolu Selçuklu Devleti, fetihçi bir karakter taşımış ve dayandığı ana siyasal kurumsa askeri iktalar olmuştur. Bu sistemin ayırıcı özelliği, miri sayılan fethedilmiş top-

rakların vergi gelirlerinin Türkmen kökenli askerlere ücret olarak bağlanmasıdır.

«Sipahi» adını taşıyan bu askerler, gelirleri kendilerine bırakılan köylerde oturmakta ve gereğinde, çağrıldığı zaman Sultan'ın hizmetine girmektedir. İkta sahipleri yaşlandıkları ya da öldükleri zaman, çocuklarına ancak görevlerinin başlangıcındaki iktalar geçmekte, sonradan kazandıklarıysa ya miriye gitmekte ya da o göreve yeni atanan kimseye verilmektedir. Bu durumda, askeri görevlilerin iktalarını kendi adlarına koruyabilmeleri için ancak, görevlerine bağlı ikta toprağını vakfettirmeleri yolu kalmaktadır. Sipahiler ya da emirler, görevleri gereği yararlandıkları toprakları vakfa bağladıklarında, bir hayır kurumu oluşturdukları gibi, yönetimini ve gelirin belli bir bölümünü çocuklarına bırakma olanağı sağlamış olmaktadırlar. Miri toprakların kimi zaman kamu görevlileri, kimi zaman da sultanın kendisi tarafından vakfa aktarılması gibi -islami hukuk kurallarına aykırı- bir uygulama, ikta sisteminin ve buna bağlı olarak askeri örgütün nitelik değiştirmesine yol açmıştır.

Bu bakımdan, Anadolu Selcukluların siyasal bağımsızlığına son veren Kösedağ Savaşı sıralarındaki Türk ordusu, Anadolu'nun fethetildiği zamandan tümüyle ayrı niteliktedir. Bu ordu, büyük bir çoğunlukla, sultan ya da divan emirleri tarafından beslenen derlenmiş ücretli askerlerden oluşmuştur. Kısacası miri toprakların bir bölümüyle vakıf toprağa, bir bölümüyle de geniş malikanelere dönüşmesiyle iktalı sipahi önemini yitirmiş, bunun sonucu olarak da devletin askeri gücü zayıflamıştır.(124)

(124) M. Akdağ: Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, s. 14-27

Moğol İlhanlılarının Anadolu'yu istilalarından sonra 1308 yılında Anadolu Selçuklu Devleti kesin olarak yıkıldığında, merkezi otoritenin zayıflamasıyla çoktan beri varlıklarını sürdüren kimi feodal öğelerin bağımsızlık kazanmasıyla Anadolu Türk Beylikleri dönemi açılmıştır.(125)

Anadolu Türk Beyliklerinin topumsal ve -ekonomik kurumlarıyla ilgili belgeler sınırlı olmakla birlikte, 15. ve 16. yüzyıllara iişkin Arazi Tahrir Defterlerindeki kayıtlarda «reaya» adını taşıyan köylünün, «ikta reayası», «vakıf reayası» ve «mülk reayası» olarak üzerinde çalıştığı toprağın durumuna göre çeşitli adlar taşıdığına bakarak toprak üzerinde değişik ilişkilerin yürürlükte olduğu söylenebilir. Bu bilgilerden, Beylikler döneminde toprakların «ikta», «vakıf» ve «mülk» olarak ayrıldığı, ancak ikta toprakların özel mülk ya da vakıf topraklar karşısında önemini yitirdiği anlaşılmaktadır.(126)

Bu dönemde Hamitoğulları, Aydınoğulları, Menteşeoğulları ve İsfendiyaroğulları gibi Anadolu Beyliklerinde «askeri mukataa», yani timar sistemine rastlanmakla birlikte merkezi otoritenin ortadan kalkmasıyla askeri görevlere bağlı toprak rejiminin giderek değiş-

(125) O. Sencer: Türkiye'nin Toprak Sorunlarına Tarihsel Açıdan Bir Bakış, Sosyoloji Dergisi, sayı 17-18.

(126) İsmail Hakkı Uzunçarşılı: 14 ve 15. Asırlarda Anadolu Türk Beyliklerinde Toprak ve Halk İdaresi, Türk Tarih Kongresi, II.

meye uğradığı, malikanelerin yayılmaya başladığı ve Batı Feodalizmini andıran kurumların belirdiği görülmektedir. Gerçekten 13. yüzyılda Anadolu Beyliklerinin topraklarının büyük bir bölümü «malikane»ler ve «evlatlık vakıf»lar durumuna girmiştir. Mülk toprak alışverişinin sıklığını gösteren kayıtlar bu olguyu doğrulamaktadır. Evlatlık vakıflar, toprakta, taşınabilir mülklerden ayrı bir miras hukuku tanımayan İslam hukukunun toprağı bölücü niteliğini gidermek ve toprak soyluluğunu sürdürmek amacıyla bulunmuş bir çözüm yoludur. Bu yolla mülklerini vakıf durumuna sokanlar, kimi mirasçıları haklarından yoksun bırakarak toprağın bütünlüğünü ve ailenin konumunu korumak istemişlerdir. Bu vakıflar bir devlet kurumu niteliği taşıyan, tüzel kişiliği olan ve kamu yararını amaç edinen vakıflardan ayrıdır.(127)

Öte yandan aynı çağda Bizans toprakları üzerinde feodal ilişkilerin giderek kökleştiği görülmektedir.

Bizans tarihinde imparatorların, merkezi imparatorluk birliğinin korunması için malikane sahipleriyle yaptıkları uzun savaşımlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulduğu sıralarda beyler lehine sonuçlanmış ve toprakların büyük bir kesiminin mülkiyeti malikane sahiplerinin ve kilisenin eline geçmiştir.

Bizans'ta özel aile mülkü (Baştina) niteliğindeki topraklarla askeri görevlere bağlı dirlik (pronia) biçimdeki timarlar bir aradab ulunmuştur. Üzerinde kolonların ve ortakçıların çalıştırıldığı mülkler, giderek timarlar ve özgür köylü işletmesi aleyhine büyümüş ve toprakların büyük bölümü kilise ve malikane sahiple-

(127) Ö. L. Barkan: Osmanlı İmparatorluğunda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri, Türk Tarih Kongresi II.

rinin ellerinde toplanmıştır. Bunlar saray ve çevreleriyle yerel birer senyör durumuna girmişlerdir.(128)

Osmanlı fetihlerini önceleyen dönemde Balkanlarda da feodal bir yapıya rastlanmaktadır. Gerçekten Sırplar Balkan yarıadasına sokuldukları zaman burada, köle olarak Romalı geniş toprak sahiplerinin toprağında çalışan ve her türlü haktan yoksun bir yerli halkla karşılaşmışlardır. Sırplar toprağı ele geçirdikleri zaman bu yerli halkın içinde bulunduğu koşulları değiştirmemiş ve Romalı beylerin rolünü üstlenmişlerdir. Mjeropştina denilen topraklar üzerinde çalışan ve «mjeroph» adını taşıyan bu köylü yığının hukuksal statüleri kölelerin aynıdır. Sırbistan'da mjeroph sınıfının dışında, toprak sahiplerine vergi veren bir köylü sınıfı daha vardır ki, (129) bunlar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reaya ile karşılaştırılabilir bir hukuksal statüye sahip(130) olan «sokalnik»lerdir.

Gerçekten Sırp İmparatoru Etien Duşan (1332-1355) döneminin Kanunname'sinden, köylünün çoğunluğuyla, başkalarına ait toprak üzerinde çalışan ve toprak sahibine kira veren yarıcılar ve angaryayla beyin topraklarını işlemek zorunda olan toprak kölelerinden oluştuğu anlaşılmaktadır.(131)

Bosna'da toprak durumu Sırbistan'dan biraz daha değişiktir. «Kmet» adını taşıyan köylünün düzeyi

---

(128) Ö. L. Barkan: Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları. Ülkü, sayı 60 s. 62.

(129) Ciro Truhelka: Bosnada Arazi Meselesinin Tarihi Esasları; T.H.İ.T. Mecmuası, s. 44-46.

(130) O. Sencer-M. Sencer: Türkiye'de Toprak Mülkiyeti Sorunu, s. 57.

(131) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 62.

mjeroph'dan çok daha yüksektir. Toprağı belirli bir kira karşılığında babadan oğula kullanan kmet, toprak sahibi tarafından kendisine kullanma hakkı bağışlanmış bir kimsedir. Toprağa bağlı olan her kmet işletmek üzere kendisine verilen ve gelirinden her yıl belli bir payı toprak sahibine vereceği «Kmetovştina»lar dışında, «zlatica» denilen ve üzerine evini kurup meyva ve sebze ekebileceği, vergi yükümlülüğü olmayan bir küçük toprağı da kullanmaktadır.(132)

Görüldüğü gibi, Ortaçağda Bosna'da, toprak sahiplerinin toprağını işleyen kmet'ler ve «baştina (miras)» olarak adlandırılan toprakların sahibi olan soylu «vlastelin»ler olmak üzere iki sınıftan oluşan toplum yapısı, tam bir feodal nitelik taşımaktadır.(133)

Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nda kalıntıları 15.yüzyılın sonlarına kadar ayrık bir mülkiyet ilişkisi olarak süregelen ve ilgili bir kanunnameden anlaşıldığına göre, «kadim» ya da «antik» bir sistem olan ortakçı kullar sisteminin varlığı da (134) Osmanlı devletinin kuruluş döneminde karşılaştığı toprak rejiminin feodal bir temele dayandığını ortaya koymaktadır. Örneğin Fatih'in Mora'dan, Arnavutluk'tan ve öteki fethedilen yerlerden alınan tutsakları İstanbul kırlarına sürüp kurduğu 180 kadar köyde uygulanan bu sistemde, ortakçı kulların serflerle aynı statüde olduğu görülmektedir. Bu sistem gereğince ürünlerinin yarısını sahibine vermek zorunda olmak bakımından ortakçı sayılan bu kullar, toprağa bağlılıkları, yani iş ve yer

(132) C. Truhelka: A.g.y., s. 46-51.

(133) C. Truhelka: A.g.y., s. 52-56.

(134) Ö. L. Barkan: Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü, Ülkü, sayı 53, s. 337-338.

değiştirme özgürlüğüne sahip olmamaları, kendi aralarında evlenmek zorunda olmaları, miras bırakma hakkında yoksun bulunmaları bakımından (135) feodal dönem Avrupasındaki serflere benzemektedirler.

İşte Anadolu ve Balkanların bir feodalleşme sürecine girdiği dönem, Osmanlı devletinin kuruluş dönemi olmuştur.

Selçuklu devletinin, kuruluşunda üretim güçlerinin merkezi denetimini sağlayan askeri timar rejiminin uygulanmasına yol açan koşulların, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş döneminde daha da belirgin biçimde yürürlükte bulunduğu görülmektedir.

Gerçekten göçebe Oğuz topluluklarına dayanarak Horasan'da egemenlik kuran Selçuklu İmparatorluğu zamanında, çeşitli nedenlerle Asya steplerinden sürekli olarak akıp gelen Türk kabilelerini toprağa yerleştirmek ve geçimlerini sağlamak zorunluluğu (136), bir yandan toprakların merkezi denetim altına alınarak askeri görevlere bağlanması biçiminde beliren timar rejimini doğurmuş, bir yandan da Batıya doğru yeni yayılma hareketlerinin nedeni olmuştur. İran'da, Güney Kafkasya'da Türklerin çoğalması ve özellikle Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi bu türlü bir zorunluluğun sonucu olarak belirmiştir. (137)

Göçebe Türklerden bir bölümünün toprağa yerleşmelerine karşın, üretim güçlerinin artan nüfusun gereksinmelerini karşılayamayışı nedeniyle Doğudan göç eden Türk kabilelerinin özellikle Moğol istilasından sonra daha geniş ölçüde Anadolu'ya gelmeleri, burada da önemli bir nüfus artışına yol açmıştır

(135) Ö. L. Barkan: Türk Hukuk Tarihi, s. 127-128.

(136) F. Köprülü: A.g.y., s. 226.

(137) F. Köprülü: A.g.y., s. 226.

Gerçekten Türk tarihinde bir dönüm noktası olan Malazgirt Savaşı sonunda, bütün Anadolu Oğuz boyundan Türklere açılmış, Türklerin Anadolu'ya göçmeleri çok kısa bir süre içinde ve çok hızlı olmuştur. Bu yüzden Rum Selçuklu Türkiyesi'nin insan öğesini büyük bir çoğunlukla göçebe Oğuzlar (Türkmenler) oluşturmuştur. ([138])

Kısacası, 11. yüzyıldan başlayarak Türklerin Anadolu'ya yayılmasından sonra nüfus büyük bir artış göstermiş ([139]) ve Anadolu Selçuklu Devleti bu nüfusu Bizans'a komşu uçlara yöneltmiştir.

Öte yandan 1220 yıllarından başlayarak Moğol istilaları yeni Türk kabilelerini küçük Asya'ya sürmüş, Moğol baskısından, özellikle de vergi ağırlığından kurtulmak isteyenler, Bizans'a komşu sınırlara sığınmışlardır. ([140])

Kösedağ Yenilgisinden (1243) sonraki dönemde, Ahlat, Erzurum, Harput, Malatya gibi Selçukluların birer uygarlık merkezi olan kentler yıkılmış, Sivas, Kayseri, Konya, Kırşehir, Aksaray gibi kentler de Anadolu'nun siyasal ve ekonomik merkezleri olma özelliğini yitirmişlerdir. İlhanı Azam'ın uyruğuna giren Sultanların ve Moğolların baskıları altında yerleşik halk ağır vergilerle de ezilmiş ve bunun sonucu olarak özellikle Bizans'a sınır olan uç'lara büyük bir nüfus akımı başlamıştır. Bu durum, bir yandan, eskiden ağırlık merkezi Safranbolu, Eskişehir, Denizli ve Antalya çizgisinin doğusunda olan Selçuklu Türkiye'sinin çökmesine, öte yandan Bizans uçlarında yığışan bu toplu-

(138) M. Akdağ: Türkiyenin İktisadi ve İçtimai Tarihi, s. 1-2.

(139) M. Akdağ: A.g.y., s. 370.

(140) Paul Wittek: Menteşe Beyliği, s. 14-15.

lukların baskısıyla tüm Marmara ve Ege çevrelerinin kısa bir sürede ele geçirilmesine yol açmıştır. (141)

Böylece Selçuklu devletinin çöküşüne bağlı olarak Malazgirt savaşından sonra görülen istila hareketlerine benzer yeni bir açılma olmuş, göçlerle yoğunlaşan Türkler, başlarındaki uç beylerinin yönetiminde Ege bölgesini, Marmara çevresini ve Balkan yarımadasının Edirne'ye kadar olan kesimlerini hızla ele geçirmişlerdir. (142)

İşte bu koşullar altında kurulmaya başlayan Osmanlı Devleti, Anadolu'da, özellikle uçlarda büyük bir artış göstermiş olan nüfusun yarattığı sorunların çözümü yolunda üretim güçlerini merkezi bir denetim altına alan bir sistem kurmak zorunda kalmıştır. Bu sistemin temeli, timar rejimi olmuştur. Üretim güçlerinin kısıtlılığı, nüfusun doğurduğu tüketim gereksinmesinin karşılanması için savaş ve fetihleri de gerektirdiğinden, timarlar askeri görevlere bağlanmış ve böylece toplumsal yapı merkezi otorite altında bir ordu biçiminde örgütlenmiştir.

Üretim güçlerinin bu merkezi denetimidir ki, Osmanlı Devleti'nde mülkiyet ilişkilerini belirleyen kamusal (miri) toprak rejiminin temeli olmuştur. Başka bir deyişle, merkezi otoritenin üretim güçlerini denetim altına almasıyla, toprak üzerinde bireyselleşmeye başlayan mülkiyet giderilmiş ve kamusal mülkiyet yaygınlaştırılmıştır. Böylece bireyin, toprağın mülkiyetine değil, sadece kullanma ve yararlanma hakkına sahip olduğu bir sistem doğmuştur.

Bu bakımdan Osmanlı Devleti, karşılaştığı feodalleşme sürecindeki toprak sistemini, merkezi bir yöne-

(141) Akdağ: A.g.y., s. 379-380.

(142) M. Akdağ: A.g.y., s. 385-386.

timle ya da üretim güçlerini merkezi bir denetim altına alan bir düzenle, ortadan kaldırmaya yönelmiştir. Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş yıllarının Anadolu ve Rumeli'de feodal ilişkilere açılan bir yapıyı, ayrı mülkiyet ilişkileri temeline dayanan bir yapıya dönüştürme dönemi olduğu söylenebilir. Bu sistem, bireylere toprağın mülkiyetini değil, sadece tasarruf hakkını veren doğrudan kamusal mülkiyet yani miri toprak sistemi ya da timar sistemidir.

Göçebe kabile şefleri olan Osmanlı beyleri egemenlik hakkını öteki uç beyleri gibi, ya Ertuğrul Bey'e Karacadağ'da ([143]) ya da Osmanlı Gazi'ye Söğüt - Domaniç yöresinde verilen ikta (timar) ([144]) biçiminde Anadolu Selçuklu Sultanlarından almışlardır.

Şöyle ki, Aşıkpaşazade'ye göre «Göçer evlû halktan ihtiraz (çekinen) eden» «Acem padişahları, ittifak ettiler kim bu göçer evlû Türki kendülerün üzerinden ırağ edeler.» «Ol göçer evlerün ulularından Süleymanşah Gazi'yi ilerü çektiler, elli bin miktarı Türkmen ve Tatar evin kaşdılar. Varun Rumda gaza edün dediler.» Böylece Anadolu'ya geçen Süleymanşah'ın oğlu Er Dunrıl (Ertuğrul), babasının ölümünden sonra «bir dört yüz miktarı göçer ev ile» «vilayeti Rum»da kalıp, oğullarından Saru Yatı'yı Sultan Alaaddin'e gönderek «bize dahi yurt gösterün, varalum gaza edelüm» demiş, Sultan da, «Karaca Hisar ile Bilecük arasında Söğüdü bunlara yurt göster»miş, «Domanic dağını ve Ermeni Belini bunlara yayla ver»miştir. ([145])

«Er Dunril Gazi zamanında ceng ve cidal ve kital» olmamış, «yaylaklarında yayla»mışlar, «kışlaklarında

---

(143) M. Akdağ: Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, s. 121.

(144) İ. H. Uzunçarşılı: Osmanlı Tarihi, c. I, s. 19.

(145) Aşıkpaşaoğlu: Tevarihi Ali-i Osman, Bab. 2.

dahi kışlamışlar»dır. ([146]) «Atasının yerine layık görülen Osman Gazi» de bir süre barış içinde yaşadıktan sonra fetihlere girişmiş ve ilk fetihlerle birlikte Selçuklulardan aktarılmış bir kurum olarak timar sistemi uygulanmaya başlamıştır. ([147]) Gerçekten Osman Gazi, «Karahisar Sancağı kim ona in öni derler, oglı Orhan Bege verdi. Ve subaşılığın kardaşı Gündüz'e verdi. Yar Hisarı Hasan Alpa verdi. İnegöli Durkut Alp'a verdi. Kaynatası Ede Balı'ya Bilecük hasılın (gelirini) timar verdi.» ([148])

Öte yandan, Osman Gazi, «Leblebüci Hisarına vardı. Tekvüri muti olub (boyun eğerek) karşu geldi. Gene yerinde kodı. Çadırlu tekvüri, Lefke tekvüri muti olub karşu geldiler. Memleketin teslim etdiler. Kendüler Osman Gazi'nün yanında yarar nökerler oldılar. Samsa Çavuş, Eyidür: Hanum, Bana ver bu vilayeti kim bundan gerü yağı olmasunlar. Osmanı Gazi eyidür. Vilayetin bazısını vermezsin, der. Zira bunları vilayetinden çıkarmazsın, der.» ([149])

([146]) Aşıkpaşaoğlu: A.g.y., Bab. 2.

([147]) Osman Gazi'nin hükümdarlık geleneğinin sonucu, daha bağımsızlığını ilan etmeden, bazı timarlar vaadettiği anlaşılmaktadır. Örneğin gördüğü bir düşü yorumlayarak Osman Gazi'ye padişahlığı muştalayan Ede Bali'nin yanındayken bir mürid «Eyidür: Ay Osman sana padişahlık verildi. Biz dahi şükrana gerek. Osman Gazi eyidür: Her ne vaktın kim padişah olam, sana bir şehir vereyim, dedi, Derviş eyidür: Bize şu köyceğiz yeter. Şehirden vaz geldük, der. Osman Gazi kabul etti.» Aşıkpaşaoğlu: A.g.y., Bab. 4.

([148]) Aşıkpaşaoğlu: A.g.y., Bab, 16.

([149]) Aşıkpaşaoğlu: A.g.y., Bab. 20.

Görüldüğü gibi, Osman Gazi ele geçirdiği yerleri timar olarak yakınlarına, silah arkadaşlarına ve askerlerine vermiş ve boyun eğen «tekvür»leri de, bir askerlik görevi karşılığında yerinde bırakarak timarlı yapmıştır. Osman Gazi'nin belirlediği biçimde timarların bağlı olduğu kurallar şunlardır :

«Her kime kim bir timar verem, anun elinde sebebsüz almayalar. Ve hem ol öldüği vaktın oğlına vereler. Ve ger (eğer) küçücük dahi olur ise vereler. Hizmetkarları sefer vaktı olıcak sefere varalar ta ol sefere yarayınca.» (150)

Başka bir deyişle Osman Gazi'nin uyguladığı timar sisteminin ilkeleri,

a) Timarın, sahibinin elinden gerekçesiz alınmaması,

b) Sahibi ölünce timarın oğluna verilmesi,

c) Oğlu ergin değilse, sefere katılacak çağa gelinceye kadar yardımcılarının sefere gitmesidir.

Timarın gereğinde geri alınabilmesi, mülk olarak değil, bir hizmete bağlı olarak verildiğini göstermektedir. Timarın erkek çocuğa geçmesi ve yetişkin olmaması halinde yerine yardımcılarının sefere gitme yükümlülüğüyse söz konusu hizmetin askeri bir nitelik taşıdığı ortaya koymaktadır.

Gerek timar sisteminin, gerekse dayandığı ilkelerin genel olarak Selçuklulardakine benzemesi, Osman Gazi'nin eski bir uygulamayı sürdürmekte olduğunu göstermektedir. (151)

Orhan Gazi de babası gibi fethettiği yerlerde timar sistemini uygulamıştır : «Vilayeti timar (olarak) üleş-

(150) Aşıkpaşaoğlu: A.g.y., Bab. 15.

(151) F. Köprülü : Bizans'ın..., s. 232.

tiren» Orhan ([152]) «İznigün üzerine» geldiğinde «ol zamanda cemi vilayeti Türk almış idi. Timar erinün elinde tasarruf olınur idi.» ([153])

Öte yandan, fethedilen yerlerde bulunan timarların eski sahiplerinin elinde bırakıldığı görülmektedir: Örneğin Vilayeti Karası'nın «halkı dahi muti ve münkad oldılar. Vilayetün kadimleri geldiler. Timarlu timarında mukarrer oldılar.» ([154])

Bu uygulamanın ele geçirilen öteki beyliklerde de yinelendiği anlaşılmaktadır: Örneğin I. Murad, Hamidoğulları Beyliği'nden satın aldığı yerlerde, adı geçen beyliğe ait timarlara rastlayarak bunların beratlarını kendi tuğrasıyla yenilemiş, Yıldırım Bayezit de Aydınoğulları ve Menteşoğullarından aldığı topraklarda aynı işlemi yinelemiştir. ([155]) Osmanlı devleti Anadolu'da yeni topraklar aldıkça her zaman bu yola başvurmuş ve eski timar sahiplerini yerlerinde bırakmıştır. -Fatih'in de İsfendiyaroğulları ülkesini ele geçirdiği zaman başvurduğu- bu sistem, yeni bir egemenliğin kolaylıkla ve çatışmalara yol açmadan kurulmasını sağlamıştır. ([156])

Rumeli fetihleri sırasında timar sistemi orada da uygulanmaya başlanmış, hatta ilk fethedilen Gelibolu yöresi, Yakub Ece'yle Gazi Fazıl'a timar olarak verilmiştir. I. Murat döneminde Rumeli fetihlerinin önem

(152) F. Köprülü: A.g.y., s. 232.

(153) Aşıkpaşaoğlu: A.g.y., Bab 32.

(154) Aşıkpaşaoğlu: A.g.y., Bab 36.

(155) İ. H. Uzunçarşılı: 14. ve 15. Asırlarda Anadolu Beyliklerinde Toprak ve Halk İdaresi, Türk Tarih Kongresi II. s. 502.

(156) F. Köprülü: A.g.y., s. 231.

kazanmasından sonra, Anadolu'dan halkın bir bölümü ve kimi göçebe topluluklar Rumeli'ye aktarılmaya başlanmış ve böylelikle timar örgütünün daha da yaygınlaşması sağlanmıştır. (157)

Gerçekten Osmanlı fethi, öncelikle timar sisteminin kurulması anlamına gelmiştir. Fethedilen bir ülkede toprakların il yazıcıları tarafından sayılarak (tahrir) timarlara bölünmesi, fethin son ve kesin aşamasını oluşturmuştur. (158)

Özetle timar ve kul sistemi, sultanlara eski feodal ve aristokratik öğeleri, merkezi yönetimin yetkilerini paylaşmaktan engelleme olanağı vermiştir. Bu da aşamalı olarak başarılmış ve mutlak bir otoritenin merkezi yönetimiyle, fethedilen topraklardaki çeşitli öğelerin ağır ağır özümlenmesiyle gerçekleşmiştir. (159) Başka bir deyişle, fethedilen yerlerde yerel egemenlerin varlığına hemen son verilmemiş ve bunların zamanla merkezi yönetim örgütü içine alınması yoluna gidilmiştir.

Gerçekten örneğin timar sisteminin Çelebi Mehmet döneminde yerleştiği Arnavutluk'ta Osmanlılar yerli seniyörlere karşı uzlaştırıcı bir politika gütmek zorunda kalmışlardır. 1431 tarihli bir deftere göre, Avranya sancağında bulunan 335 timarın % 30'u müslüman Türklerin, % 20'si boy kulları yani beylerbeyi, sancakbeyi ve subaşıların, müslüman kölelerin, % 20'si

(157) F. Köprülü: A.g.y., s. 232.

(158) H. İnalcık: 1431 Tarihli Timar Defterine göre Fatih Devrinden önce Timar Sistemi, IV. Türk Tarih Kongresi, s. 135.

(159) H. İnalcık: Ottoman Method of Conquest, Studia Islamica, s. 122.

din adamları ya da içoğlanı, yeniçeri gibi padişah kullarının, % 18'i hıristiyan timar erlerinin elindedir. Kalan % 12'sininse sahibi belirli değildir.

Bu durum, piskopos ve metropolit gibi timarlı hıristiyan din adamlarının yanında, birçok hıristiyan askerinin de timar tasarruf ettiğini göstermektedir. Genellikle 3000 akçenin üstündeki timarlara sahip hıristiyan timar erleri, fetihten önceki hıristiyan senyör ve sipahileridir. Osmanlılar, yerli halktan haraç almakta olan hıristiyan senyörleri fetihten sonra timar kadrosu içine almışlardır. Timar kadrosu içine girmiş olan kimi hıristiyan senyör aileleri bir iki kuşak sonra müslüman olmuş ve imparatorlukla kaynaşmıştır. Ancak kimi senyör ailelerinin timarlarını korumakla birlikte bir kaç kuşak hıristiyan kaldıkları olmuş ve timara geçmek için hıristiyan olmaları bir engel sayılmamıştır. Bu, salt Arnavutluk'a özgü bir durum değildir. Büyük hıristiyan gruplarının bulunduğu Bosna, Sırbistan ve Bulgaristan'da da aynı duruma rastlanmaktadır. (160)

Örneğin Bosna'nın Fatih zamanında fethi üzerine Osmanlılar, İslamlığı benimseyip benimsemediklerine bakmaksızın yerli soyluların ayrıcalıklarını onaylayarak onları mülklerinin varisleri olarak bırakmıştır. Böylelikle, Bosna voyvoda ailelerinden gelenler, Türk istilasından sonra yalnız voyvoda ünvanını korumakla kalmamışlar, belki buna ilişkin görev ve ayrıcalıklarını da sürdüregelmişlerdir. Fatih'in 1472'de Hersek eyaletine bağlı Pasangibeg sancağına ilişkin bir fermanında «timar ve baştina»ların ayrı ayrı belirtilmesinden de anlaşıldığı gibi, Bosna'nın fethini izleyen ilk on yıl içinde özel mülk toprakların varlığı kabul edilmiş

(160) H. İnalcık: 1431 Tarihli..., s. 135-138.

ve mahkeme sicillerinde «baştina» kelimesi miras yoluyla geçen toprak anlamında kullanılmıştır. (161)

Görüldüğü gibi başlangıçta, yerli beylerle halk arasındaki toplumsal ilişkileri, karşılıklı yükümlülükleri düzenleyen yasalar ve törelerin yanısıra, uzun süre kişiler de değiştirilmiş değildir. Gerçekten, belirtildiği gibi, özellikle Anadolu Beyliklerinde birçok sipahilerin Osmanlılardan önceki dönemlere ait «ümerai salife beratile» timarı kullanagelmesi, Anadolu'da da toprak sahiplerinin değiştirilmemiş olduğunu göstermektedir. Öte yandan, II. Beyazid, hatta I. Selim zamanında düzenlenmiş kimi defterlerin başında, birçok Doğu Anadolu sancakları için Hasan Padişah, Alaüddüvle Bey, Kayıtbay yasalarının olduğu gibi korunduğu görülmektedir.

Sözgelimi, Diyarbekir'de çeşitli sancaklara ait kanunnamelerin başında «Tafsili kanunnamei ber mucibi kanunu Hasan Padişah (Uzun Hasan)» türünden kayıtların bulunması kimi sancaklarda eski egemenlere ilişkin yasaların resmen benimsendiğinin bir belgesidir. (H. 924)

Bunun gibi «Vilayeti Zülkadiriye»de, Alaüddüvle Bey yasası «ureti kanunnamei Alaüddüvle Bey nukile anilasıl bilatagyir velâtebdil» başlığıyla yürürlükte tutulmuştur. (H. 890)

Yine, H. 925 tarihli Adana ve Sis sancaklarına ilişkin bir nüfus ve vergi defterinde «Kanunnamei Sultan Kayıtbay», H. 959 tarihli Basra defterinde de «Kanunnamei livayı Basra der zamanı Arap» gibi yasalar, olduğu gibi korunmuştur. Buralarda yerli beyler de uzun süre değişmemiş ve soylu ailelere köylerin evlatlık vakıf ya da malikanelerini hak olarak tanımak

(161) C. Truhelka: A.g.y., s. 58-62.

için örneğin «Alaüddüvle beyden mukarrernameleri», «Zülkadürlü beylerinden temessükleri» v.b. yeterli görülmüştür. (162)

Öte yandan Osmanlı Devleti, başlangıçta ayrı bir özellik gösteren ya da özel coğrafya bölgelerinde yaşayan ve ayrı bir etnik topluluk oluşturan reayaya uygulanacak kanunnamelerde yerel özellikleri titizlikle gözönüne almıştır. (163)

Bununla birlikte, zamanla ve koşullar elverdiğinde yasalar değiştirilerek Osmanlı sistemi uygulamaya konulmuştur. Sözgelimi, «Bayburt ve Erzurum sancakları kitabet olundukta, köhne defterde mukayyet olub Hasan padişah kanunu deyü icra olunan kavanin (e) kabaili reaya (reaya kabileleri) ve tevaifi tüccar ve ahalii memaliki mahruse mütehammil» olmadığı için «Vilayeti mezbure (adı geçen vilayet) halkına dahi Rum kanunnamesi emrolunmuş»tur.

Gerçekten Fetihten bir süre sonra örneğin Bozok livasında «refedilen bid'atlar (kaldırılan adetler)»le geçmişten kaynaklanan feodal nitelikteki yükümlülüklere son verildiği görülmektedir:

«Zülkadirli zamanında, kaşık kuzusu deyü her ağıldan bir kuzu alurlar imiş refolundu ve Bayramlık koyunu deyü her sürüden bayram vakit oldukta bir koyun alınur imiş bu dahi refolundu ve bir nahiyeye Zülkadiroğlu'nun birisi bey nasbolunsa her devletli kişinin sürüsundan selamlık deyü bir koyun alınırmış,

(162) Ö. L. Barkan: Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü, Ülkü, sayı 49, s. 39-40.

(163) N. Çağatay: Osmanlı İmparatorluğu Arazi ve Reaya Kanunnamelerinde İlhak Edilen Memleketlerin Adet ve Kanunları ve Istılahlarının İzleri, Türk Tarih Kongresi III, s. 489.

bu dahi refolundu. Ve bir zamanda Zülkadirli beylerinin devesi helak olmuş, deve almak için reayadan hallerine göre beşer onar akçe almışlar ol zamandanberi kanunu mukarrerleri olup Deve salgunu deyu salguna sultanini nısfın alurlar imiş hâlâya deve salgunu dahi refolundu.»

Yine örneğin Malatya Kanunnamesiyle kaldırılan kimi «bidat»lerin niteliği, Osmanlı toprak rejiminin feodal ilişkilerle bağdaşmazlığını ortaya koymaktadır:

«Ve sancak beyleri ve subaşıları her yıl, şehirlerden ve kuradan (köylerden) eve bir adem sürüb on onbeş gün miktarı ot ve çeltük biçtirüb ve taşıtdırıb müslümanları işlerinden koyub zulüm iderler imiş, bidat olduğu sebebden ref olındı. Sancak beyleri hacetleri olıcak akçeleriyle ırgat dutub biçtireler ayıklattıralar ve taşıtdıralar, reayayı incitmeyenler.

«Ve bağların kanun-ı kadim üzere mukataa'ların aldıktan sonra subaşılık ve yazıcılık deyü ikişer akçe alınur imiş ve harman vaktinde buğday ve arpa hars ettiklerinde harman akçesi deyü üçer akçe alırlar imiş güz faslında reayaya kış yegüsü deyü köyden köye bir mikdar buğday ve birer mikdar arpa ve birer davar ve bir mikdar yağ ve bal keçesi olan yerlerden birer keçe ve birer mikdar saman ve otluk salub reayaya müzayaka (güçlük) virürler imiş ve bazı subaşılar nice ademleri ile köyden köye reayaya konub güç ile yem ve yemek alub müslümanları incidirler imiş ve kış eyyamında reayaya evden eve birer yük odun salarlar imiş. Bu cümle emr-i şerif-i padişahiye muhalif bidatler olduğu sebebden ref'olundı. Kanun üzere hakların aldıklarından sonra bir akçe ve bir habbe dahi almayalar. Sancak beyleri ve subaşılar kış kerestesi hacetleri oldukta veya reayanın evlerine kendü ihtiyarları ve rızaları ile konduklarında her ne hacetleri olursa

narh-ı rûzi saptandığı üzere akçeler ile alalar ve hiç veçhile reayaya kanuna muhalif te'addi (adaletsizlik) eyleyemeyeler.

«Ve reayanın harmanların kesdüklerinde öşürlerin üzerlerinde koyub zaman geçirüb sonra narh-ı rûziden ziyade akçelerin alurlar imiş. Ve galle ölçen kimesne ölçücülük ve yazıcılık ve anbardarlık ve emiri ahurluk deyü alurlar imiş. Bid'at olduğu sebebden ref' olındı. Heman olıgeldiği üzere iki baş öşürlerin alduklarından sonra artuk bir akçe ve bir habbe dahi almayalar ve öşürlerin dahi reaya üzerinde koyub akçe almayalar heman kesdükleri gibi anbarlarına dökeler.

«Ve reayadan kanun üzere resmi çiftliklerin alduklarından sonra subaşılar ve sair sipahiler yol akçesi deyü altışar akçe alurlar imiş. Ve koyun sayıldıkta kanun üzere iki koyuna bir akçe resimlerin aldukdan sonra çubuk akçesi deyü her sürüden ya birer koyun veya birer miktar akçe alurlar imiş. Bid'at olduğu sebepten ref'olundı kanun üzere hakların alduklarından sonra ziyade bir akçe ve bir habbe alınmaya.» (164)

Öte yandan, belirtildiği gibi örneğin Bosna'da fetihlerin on yıl sonrasına kadar çeşitli yazımlardan (tahrirlerden) sonra aşağı yukarı değiştirilmeden kalan toprak statüsünde ilk değişiklikler yine Fatih zamanında 1475'de yapılmış (165) ve 922 (1516) tarihli bir kanunnameyle de uygulanmakta olan timar rejimi yeni ve değişmez kurallara bağlanmıştır: «Liva i Bosna'da vaz olınan zeametler ve timarlar hakkında vaki

(164) Malatya Livası Kanunu. Ö. L. Barkan: Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, s. 113-114.

(165) C. Truhelka: A.g.y., s. 64.

olan emri alişanı Sultani budur ki, bu defteri cedidi Sultanide vaz olunan zeametler ve timarlar tebdil ve tagyir olunmaya.» ([166])

Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş döneminin belirgin niteliği, Tavaifi mülük anarşisi içinde doğan ve onun zararına gelişen merkezi bir devletin toprak soyluları sınıfıyla uzun bir çatışmaya girişmesi ([167]) ve bu çatışmanın bir sonucu olarak «malikane» sisteminden «sipahi timarı»na doğru bir gelişme çizgisi izlemesidir. ([168]) Bu sürecin ayırıcı özelliği, malikane tipi toprakların sürekli olarak miri topraklara katılması olmuştur. Şer'an her türlü karışmadan uzak olması gerekirken özel mülk ya da vakıf toprakların her dönemde timara katıldığına ilişkin belgelere rastlanmaktadır. İmparatorluk aşamasında devlet, her fırsatta malikane niteliğindeki toprak mülkiyetini olduğu kadar aile mülkü olarak korunabilmesi için vakıflaştırılmış olan kişisel nitelikteki toprak mülkiyetini de gidermeye çalışmıştır. ([169])

Bu süreç içinde, Osmanlı yönetimi, toprağı devletleştirerek belli bir sisteme bağlamış ve toprağın eski sahibini de toprağın başında bir çeşit devlete bağlı memur haline sokmuştur. ([170]) Böylelikle, Osmanlı fetihlerinden önce feodal nitelikteki beylerin malı sayılan ve

---

(166) Kanunnameyi Vilayeti Bosna: Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 395.

(167) Ö. L. Barkan: Osmanlı İmparatorluğunda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri, Türk Tarih Kongresi II, s. 1003.

(168) Ö. L. Barkan: Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları, Ülkü, (Mart 1938), s. 61.

(169) Ö. L. Barkan: A.g.y., Türk Tarih Kongresi II, s. 1003-1006.

(170) Ö. L. Barkan: A.g.y., Ülkü (Mart 1938), s. 61.

toprağı yer yer değişen koşullarla sürekli ve kalıtımlı bir kiracı olarak işleyen köylü ([174]) kişisel bağımlılık ilişkisinden geniş ölçüde kurtarılmıştır.([172])

Osmanlı Devletinin malikane ve aile vakfı türünden toprakları «miri»leştirerek timara dönüştürme yöntemi, en sistemli biçimiyle Fatih zamanında uygulanmıştır. II. Beyazıt zamanına ait defterlerdeki «Merhum Sultan Mehmet zamanında emlak ve evkafa nesih tari olucak bu dahi elinden gitmiş», «vakıf evlat, sonra alınıp timara verilmek vakfiyesiyle mukarrernameleri bile alınıp zayi olmuş» gibi kayıtlar ([173]) Fatih döneminde Rumeli ve Anadolu'da malikane ve vakıf türü topraklar zararına timar toprakların büyük bir yaygınlık kazandığını göstermektedir.

Timar sistemi, bir yandan Osmanlı Devleti'nin güçlü bir orduya sahip olmasını ve bu ordunun hazineye yükleyeceği masraflardan kurtulmasını sağlarken, öte yandan timarlı sipahilerin sıkı bir denetim altına alınarak derebeyi olarak belirmekten engellenmesine olanak sağlamıştır.

İlk bakışta, bir İslam imparatorluğu olan Osmanlılar'da, toprak hukukunun şeri hukuk kurallarına uygun olması beklenir. İslam hukukuna göre, mülk sahibi bir müslümandan vergi olarak yalnız öşür ve zekat alınabilir. Ancak, bu iki vergi dışında mali bir yükümlülüğü bulunmayan bir çiftçi sınıfının, imparatorluğun ekonomik yükünü kaldıramayacağı açıktır. İşte köylünün mülkiyeti devlette kalan topraklar üze-

---

(171) Ö. L. Barkan: A.g.y., Ülkü (Mayıs 1938), s. 233.

(172) Ö. L. Barkan: Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü, Ülkü, sayı 50, s. 101.

(173) Ö. L. Barkan: A.g.y., Türk Tarih Kongresi II, s. 1004.

rinde kiracı olarak bulunduğu ve sıkı kurallamalara bağlı olduğu miri toprak rejimi, İslami sistemin gediğini kapatarak «şeri» hukuk yanında «örfi(töresel)» hukukun doğmasına yol açmıştır. (174) Bununla birlikte, bu hukukun islam fetihlerinin ilerlemesiyle temelleri atılan ve Selçuklularda biçimlenen bir toprak hukukunun uzantısı olduğuna kuşku yoktur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda fethedilen ülke topraklarının genellikle devletin mülkü sayıldığı öteki mülklerin bağlı bulunduğu fıkıh hükümlerinden ayrı bir takım kiracılık koşullarına, fermanlarla belirlenen töresel bir toprak hukukuna bağlandığı konusunda ilk açık belgelere Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Ebussuut Efendi'nin Budin Defteri başına yazdığı önsöz'le Üsküp ve Selanik Livalarını «tahrire memur il katibi» olarak oluşturduğu defterlerde rastlanmaktadır. Ebussuut Efendi, bu kaynaklarda başlangıcından beri Osmanlı İmparatorluğu'nda geniş uygulama alanı bulan bir toprak rejimini dile getirmiştir.

Miri toprakların varlığını fıkıh kitapları ilkece kabul etmekle birlikte, mülkiyeti Beytülmal'e özgü sayılan bu toprakların bağlı olacağı tasarruf ve miras hukuku, töresel bir hukuk sistemi biçiminde ve gereksinmelere göre Padişah fermanlarıyla belirlendiğinden, bu sistemin temelleri fıkıh kitaplarında yer almamıştır. Bu bakımdan, öteki öşri ve haraci mülk topraklar için de geçerli olan ve taşınabilir ve taşınamaz tüm mallara uygulanabilen «şer'i» miras hukukuyla, miri toprakların bağlı olduğu «örfi» hukuk arasında toprak alanında bir ikilik yer almıştır.

İşte Ebussuut Efendi tarafından Budin Defteri

(174) Ö. L. Barkan: Türk Hukuk Tarihi (Teksir).

başına konulan önsözde bu hukukun ana ilkeleri özetlenmiş durumdadır.

Bu önsöz'e göre :

«Umumen vilayeti merkumenin (Budin) ehli, yerli yerinde mukarrer olup ellerinde olan emvali menkuleleri (taşınabilir malları) ve kura (kasaba ve köylerde) olan evleri ve dükkanları ve sair binaları ve bağlarının ve bahçelerinin imaretleri kendülerin mülkleri olup her nice dilerler ise tasarruf ederler. Bey (satış) ve hibe ve sair vücuhı temlikat (temlik biçimleri) cümle ellerinde olup fevt olduklarında (öldüklerinde) vereselerine mülkiyet üzere müntekil olup (geçip) bağlarının ve bahçelerinin hukukundan gayrı asla emvali mezburelerine (sözü edilen mallarına) kimesne dahil ve tearruz eylemeye.

«Ve ziraat ve hıraset idegeldükleri (ekip biçtikleri) tarlaları dahi ellerinde mukarrer ola (kalsın). Lakin bunlar zikrolunan mallar gibi mülkleri olmayub beki sair memaliki mahmiyede (ülkelerde) arzı miri dimekle maruf olan arazii memleket gibi rekabei arzı (toprağın mülkiyeti) Beytül mali müslümininin olub ariyet (ödünç) tarikiyle reaya tasarrufunda olub her ne dilerler ise eküb biçüb öşür adına olan haracı mukasemesin ve sair hukukun eda edüb nice dilerler ise istiğlal iderler.

«Madem ki, tatil itmeyüb kemayenbagi (gereği gibi) ziraat ve hıraset ve ta'mir ideler ve bi kusur hukukın eda ideler, kimesne dahl ve tearruz eylemeye. Fevt oluncaya (ölünceye) değin tasarruf ideler, fevt oldukta oğulları kendiler makamına kaim tafsil i mezkür üzerine (anlatıldığı gibi) tasarruf ideler. Oğulları kalmaz ise sair memalliki mamure arazisi üslubı üzerine

hariçten tamire kadir kimesnelere ücreti muaccelesi alınıb tapuya virile. Anlar dahi tafsili sabık üzerine tasarruf ideler.

«Ve bağlarının ve bahçelerinin yerleri dahi bu kabilden olub üzerlerinde imareti harab oldukta, yerleri sair tarlalar gibi tasarruf olınub mülkleri olmaz tevehhum olunmaya (sanılmasın).» ([175])

Bu yasayla, yerinde bırakılan il (vilayet) halkının, taşınabilir ve taşınamaz tüm malları mülk olarak kendilerine bırakıldığı halde, tarım toprakları üzerindeki mülkiyetin «sair memalike mahmiyede arzı miri demekle ma'ruf olan erazii memleket» gibi Beytülmal'e ayrılmış olduğu ve öteki ülkelerde eskiden beri uygulanan toprak düzeninin Macaristan'ı da kapsamına aldığı anlaşılmaktadır.

Miri topraklara ilişkin hükümlerin, öteki livaların kanunnamelerinde değil de, özellikle Ebussuut Efendi zamanında ve Rumeli'nde yeni fethedilen ülkelerle ilgili kanunnamelerde yer almasının nedeni, buralarda yerleşmiş kimi eski gelenekler yüzünden bu hükümlerin yokumsanmış ya da çiğnenmiş olmasına bağlanabilir. ([176]) Başka bir deyişle, bu kanunnamelerle, miri toprak rejimiyle bağdaşmayan yerli feodal törelere dayalı aykırı uygulamaların önüne geçilmek istenmiştir.

Bununla birlikte, fıkıhta miri toprak kurallarının işlenmemiş olması, bu rejimin tohumlarını ilk İslami uygulamalardan almadığı biçiminde anlaşılmamalıdır.

---

(175) «Budin Kanunu»: Ö. L. Barkan: Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları. s. 291-292.

(176) Ö. L. Barkan: Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat (Tanzimat).

Fıkıh, genel olarak, Kuran ve sünnet gibi, iki ana kaynağa dayalı bir hukuk sistemidir. Bu kaynaklarsa öşürle yükümlü özel mülk toprak sahibi müslüman Araplara uygulanacak hükümlere ilişkindir. Bu nedenle, haraci toprakların bir özel durumu olan miri topraklara ilişkin kurallara yer vermemesi doğaldır. Öte yandan yerel törelerin hukuk kuralına dönüşmesini sağlayan «icma», kısa zamanda kuruyan bir hukuk kaynağı olmuştur. Bu bakımdan, miri toprak rejimi ilkelerinin fıkıh kurallarından çıkarılamayacağı açıktır.

İslami hukukun (Fıkıh) kapsamına giren topraklarla töresel hukuka bağlı «miri» topraklar arasındaki temel ayrım, II. Selim döneminde Ebussuut Efendi'nin giriş yazısında açıkça dile getirilmiştir: Burada, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toprakların vergi yükümlülükleri bakımından, öşri, haraci ve miri olmak üzere üç kümeye, ama toprağın mülkiyet ve bağlı olduğu tasarruf kuralları açısından mülk ve miri olmak üzere iki kümeye ayrıldığı görülmektedir.

«Biladi islamiyede olan arazi, üç kısımdır:

«Bir kısmı arzı öşriyedir ki, hin i fetihte (fetih zamanında) ehli islama temlik olunmuşdır (mülk olarak verilmiştir). Ehli islam üzerine iptidaen (ilkten) haraç vaz'ına meşru olmağın öşür vazolunmuştur. Ekerler biçerler hasıl olan galle (gelir) nin öşründen gayrı asla bir habbe alınmaz. Anı dahi kendiler fukara ve mesâkine virürler. Sipahdan ve gayrıdan asla bir ferde helal değüldir. Arzı Hicaz ve arzı Basra böyledir.» (177)

(177) «Üsküp ve Selanik Kanunu»: Ö L. Barkan: Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, s. 298.

Görüldüğü gibi, İmparatorluktaki toprakların ilk türü, ilk İslam ülkelerinde öşre bağlanmış ve kapsamı dar olan mülk topraklarıdır. Bu öşri topraklar, sahipleri müslüman olan mülklerdir ki, öşür adı verilen onda bir ürün vergisi ödemekle yükümlüdür.

«Bir kısmı dahi arzı haraciyedir ki, hini fetihte keferenin ellerinde mukarrer kılınub kendülere temlik olunub üzerlerine hasıllarından öşür yahut sümün (sekizde bir) yahud subu (yedide bir) yahud südüs (altıda bir) nısfa değin (yarıya kadar) arzın tahammülüne göre haracı mukaseme ([178]) vaz olunub yılda bir miktar akçe dahi haracı muvazzaf ([179]) vaz olunmuştur. Bu kısım dahi sahiblerinin mülki sahihleridir. Bey'a (satıma) ve şira'ya (alıma) ve sair envaı tasarrufata kadirlerdir. İştira idenler (satın alanlar) dahi vechi mezbur (belirtildiği biçimde) üzerine ekerler biçerler, haracı mukasemesin ve haracı muvazzafın virürler. Ehli islam iştira itseler dahi (satın alsa da) kefereden alınagelen haraçları sakıt olmaz bi kusur eda iderler. Eğerçi (gerçi) ehli islama iptidaen (ilkten) haraç vazolunmak meşru değüldir amma bekaen (kalım biçimde) alınmak meşrudur. Mutasarrıf olanlar eğer (ister) ehli zimmetdir (müslüman olmasın) eğer islamdır (ister islam olsun) mademki ellerinde olan yerleri ziraat ve hıraaset idüp tadil eylemeyeler asla dahl ve tearruz olunmaz. Nice dilerler ise tasarruf ide-

---

(178) Haracı mukaseme (bölüşmeli), toprağın gelirinden yerin verimine göre onda birden yarıya kadar alınmak üzere belirlenmiş bir vergidir. (Atıf Bey: Arazi Kanunu, s. 20).

(179) Haracı muvazzaf (belirli) ise, yüzölçümüne dayanarak yerin verimliliğine göre belirlenmiş belli bir miktarda vergidir. (Atıf Bey: A.g.y., s. 20).

ler. Fevt oldukta (öldüğünde) sair emval ve emlakleri gibi vereselerine intikal ider. Sevade ırak erazisi böyledir. Kütübi şeriyede (şer'i kitaplarda) mestur (yazılan) ve meşhur (bilinen) olan bu iki kısımdır.» (180)

İmparatorlukta rastlanılan ikinci tür topraksa, yine ilk islam fetihleri sırasında müslüman olmayanlardan alınan yerlerde eski sahiplerinin ellerinde bırakılarak haraca bağanmış olan haraç topraklardır.

Anlaşılacağı gibi, Fıkhın konusuna giren ve mülk toprak niteliği taşıyan bu iki tür toprak, islam fetihlerinin ilk dönemlerinde Arap yarımadasında beliren ve dar bir uygulama alanı bulan bir toprak sisteminin ürünleridir.

«Bir kısım dahi vardır ki, ne öşriyedir ne vechi mezbur üzerine (belirtildiği gibi) haraciyedir. Ana arzı memleket dirler. Aslı haraciyedir. Rakabei arazi Beytülmali müslimin içün alıkonulub reayaya ariyet (ödünç) tarikiyle virilüb ziraat ve hıraset idüb ve bağ bahçe ve bostan idüp hasıl olandan haracı mukasemesin ve haracı muvazzafın virmek emrolunmuştur. Arzı miri dimekle maruftur.» (181)

Bu üçüncü tür topraklar, mülkiyeti devlete ait olan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu ve Rumeli'deki topraklarının tümünü kapsamına alan (182) miri topraklardır.

Bu topraklar, Osmanlı Devleti'nin askeri yapısına uygun olarak (183) değerlerine göre «has», «zeamet» ve

---

(180) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 298-299.

(181) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 299.

(182) S. Divitçioğlu: A.g.y., s. 27.

(183) S. Aksoy: Türkiyede Toprak Meselesi, s. 21.

«timar» adını taşıyan «dirlik»lere ayrılmış ve bunların gelirleri askeri görevler karşılığında kimi kişilere bırakılmıştır. «Timar, geliri üç bin akçe olana derler. Ta on dokuz bin dokuz yüz doksan dokuza varınca kılıç timarı denür. Bir akçe ziyade olub yirmi bin olsa zeamet olur. Yüzbin varınca ana has derler.» (184) Bu dirliklere devlet adına sahip olan ve onları «reaya»ya kiralayan kimseye «sahibi arz» denmiştir. (185)

Osmanlı İmparatorluğu'nda toprakların «rakabesi (çıplak mülkiyeti)» devlete kaldığından askeri görevleri karşılığında köylünün ödemekle yükümlü olduğu vergileri alma yetkisinde olan dirlik sahiplerinin toprak üzerinde mülkiyet hakları bir yana, tasarruf hakları bile çok kısıtlanmıştır. (186)

Değerleri yüz bin akçenin üzerinde olan «has»lar, padişah ve «vüzera ve ümera ve selatin (sultanlar)»a aittir. (187)

Gelirler yirmi binle yüz bin akçe arasında olan «zeamet»ler yüksek konumlu kişilere, devlet memurlarına ya da savaşta başarı gösterenlere verilen dirliktir.

Zeamet iki türlüdür: Örneğin «il» katibi tarafından «icmal defterleri»nde (188) bir kimsenin üzerine yirmi bin akçelik zeamet kaydedilmişse ona «icmalli Kılıç Zeamet» denir. Bu tür bir zeamet herhangi bir

---

(184) Koçi Bey Risalesi, s. 112.

(185) M. Akdağ: Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş Devrinde Esas Düzen, s. 144.

(186) S. Aksoy: A.g.y., s. 22.

(187) Atıf Bey: Arazi Kanunu, s. 4.

(188) İcmal Defteri, has, zeamet ve timarları ve her köyün reayasına ait öşür ve resimleri gösterir defterdir. Ayni Ali Efendi. Taksimatı Der Livayı Âli Osman, s. 41.

nedenle sahipsiz kalırsa, yirmi bin akçeden aşağı indirilerek ya da bölünerek başkasına verilmez. Ama zeamet, küçük timarların gelirleri yirmi bin akçeye varacak biçimde birleşmesiyle oluşmuşsa, «icmalli zeamet değildir, sahipsiz kaldığında bölünebilir. Öte yandan, bir zeamet «icmal defteri»nde, yirmi bin akçeliğin üstünde yazılmışsa, tümüne birden icmalli zeamet denmekle birlikte, bunun yirmi bin akçeliği «kılıç», geri kalanıysa «hisse»dir. Sahipsiz kaldığında yirmi bin akçeliği bir kişiye verilir, geri kalanı da «hisse»lere ayrılarak gereğinde başka kılıç zeamet ve timarlara eklenebilir. ([189])

Burada, bir işletme birimi olarak dirliklerin bütünlüğünün korunmasına karşılık, zeamet sahibinin dirliğine, sağlığında yapılan eklemelerin ölümünde geri alınması, çeşitli nedenlerle toprak tekelleşmesinin önlenmek istendiğini göstermektedir.

Zeamet ve has sahiplerinin, gelirlerinin her beş bin akçesi için ([190]) «bir mükemmel cebelüsu (atlı asker) olur, ardında bayrağın çeker.» ([191])

«İktizasında (gereğinde) sefere gitmek üzere tarafı padişahiden bir kimseye ihsan buyurulan» ([192]) timarsa, değeri üç ile yirmi bin akçe arasında olan dirliklere denir.

Timarlar, askeri görevlere bağlı olarak «sipahi» denilen kişilere gelirleri bırakılan topraklardır. Timarlı sipahi, timar gelirlerinin ilk üç bin akçesi kendisinin olmak üzere her üç bin akçe için tam donatımlı bir

(189) Ayni Ali Efendi: A.g.y., s. 37-38.

(190) Türk Ziraat Tarihi: s. 36.

(191) Ayni Ali Efendi: A.g.y., s. 54.

(192) Atıf Bey: Arazi Kanunu, s. 30.

«cebeli»yi sefere hazır bulundurmak zorundadır. (193)

Her eyaletteki icmal defterlerine göre «sefer» durumunda beylerbeyi yoklama yapar, sefere gelmeyen ve yükümlü olduğu cebeli'yi getirmeyen timar sahibi, göreve bağlı olarak verilen dirliği alınarak cezalandırılır. (194)

Timarlar, ilden ile değişen değerlerle veriliş biçimlerine göre «tezkireli (resmi yazıyla verilen)» ve «tezkiresiz» olmak üzere ikiye ayrılır: Örneğin Rumeli eyaletinde tezkireli timar, altı bin akçeliktir. Bundan bir akçe eksiği tezkiresiz sayılır. Kılıç denilen altı bin akçelikten yirmi bin akçeliğe kadar toprağa beratını Beylerbeyi'nin verme yetkisi yoktur. Beylerbeyi bu kimsenin tezkiresini hükümet merkezine yollayarak padişahtan beratını (onayını) almak zorundadır. Ve tezkireli timar, padişahın yazılı izni olmaksızın altı binden daha aşağı verilerek bozulamaz. Ancak beylerbeyleri, altı binden bir eksik tezkiresiz timarlar için berat verirler. Yani tezkiresiz timarlar, beylerbeyinin onayıyla çıkar.

Bu bakımdan, değeri altı binin üstünde olan tezkireli bir timar sahipsiz kaldığında, altı bin akçeliği kılıç sayılarak bir kişiye verilir, geri kalanı da «hisse»lere ayrılarak başka kılıçlara eklenir. Öte yandan, tezkiresiz bir timar sahipsiz kaldığında üç bin akçeliği bir kılıç sayılır. (195)

Burada, büyük dirlikleri verme yetkisinin merkezde toplandığı ve böylece yerel otoritelerin yetkilerinin kısıtlandığı görülmektedir.

---

(193) Şakir Berki: Toprak Hukuku, s. 67.

(194) İ. H. Uzunçarşılı: Osmanlı Tarihi, c. II, s. 569.

(195) Ayni Ali Efendi: A.g.y., s. 38-40.

Öte yandan, timarlar, veriliş amaçlarına göre de üç kümeye ayrılmıştır :

a) Eşkinci timarı : Sahipleri, gelirlerine göre değişen cebelilerle birlikte sefere katılmak zorunda olan timarlardır.

b) Müstahfaz timarı : Sahiplerinin aldıkları gelire karşılık bulundukları kalenin savunmasıyla yükümlü olduğu timarlardır.

c) Hizmet timarıysa, sahiplerinin örneğin bir köprünün onarımı, bir yolun bakımı gibi hizmetle yükümlü kılındığı timarlardır. (196)

Timar sahipleri Koçi Bey'in deyimiyle «din ve devlet uğrunca can ve baş veren, güzide, mümtaz, serbaz ve serefraz, muti ve münkad bir taifedir. Ve aralarında bir ferd ecnebi olmayıp, cümlesi ocak ve ocakzadeler, ebaan ced (soyca) padişah dirliğine mutasarrıf kimesnelerdir. Ve erbabi timarın, her biri zeamet ve timarları olan sancaklarda sakin olub, bayrakları altında mevcuddur. Ahar yerlerde oturmak muhal ve memnudur.» (197)

Görüldüğü gibi askerlik görevleriyle yükümlü olan sipahiler, kendilerine dirlik verilen yerlerde oturmak zorundadırlar. Bir sancakta timar tasarruf edip de başka bir sancakta oturan sipahi «azl»edilir.

Bir sipahi yaşlanarak artık iş göremez duruma geldiğinde ve savaşa da gidemeyecek duruma düştüğünde isterse, bir daha kendine dirlik verilmemek üzere dirliği oğluna verilir.

Yaşayan zeamet ve timar sahiplerinin çocukları

(196) Türk Ziraat Tarihi : s. 36.

(197) Koçi Bey Risalesi : s. 24-25.

dirlik alamaz, babalarının dirliklerine ancak onların ölümünden sonra sahip olurlar. ([198])

Gerçekten, timar ve zeamet, sahibi ölüp de «mahlûl» kalınca, ölenin «harp ve darbe kadir» çocuğu varsa ona verilir. Oğlu «sabi (erginleşmemiş)» ise hizmet görebilecek yaşa varıncaya kadar, cebeli göndermek koşuluyla dirliği verilir. Çocuksuz ölen timar ve zeamet sahibinin dirliği, cebelilerden hak edene bırakılır. ([199])

Burada sipahiliğin toprağa bağlı ve soydan geçen bir askeri görev olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan, «ve sipahi kendü hassa çiftliğinden gayri raiyet yerine dahlitmeye» ([200]) ' hükmünün de gösterdiği gibi, kimi yerlerde sipahinin, kendi gereksinmeleri için gerekli ürünü doğrudan elde edebilmesi için kendi araçlarıyla işleyebileceği büyüklükte bir çiftliğe, kimi zaman da at beslemek üzere kendisine verilmiş «hassa çayır»a sahip olduğu görülmektedir. ([201])

Bununla birlikte, dirlik topraklarının tasarrufu sürekli bir kiracı statüsünde olan reayaya bırakılmıştır :

Gerçekten, Osmanlı İmparatorluğu'nda, toprağın yüksek mülkiyet ve denetim hakkının devletin elinde alıkonarak miri'ye bırakılmış olması, «tasarruf»un kı-

---

((198) Ayni Ali Efendi: A.g.y., s. 42.

(199) Z. Karamursal: Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, s. 200.

(200) Vilayeti Karaman: Kanunnamei Vilayeti Mezbure. Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 46.

(201) Ö. L. Barkan: Türkiyede Toprak Meselesinin Tarihi Esasları, Ülkü, sayı 61.

sıtlanmasına ve ilkece sürekli ve kalıtımlı bir kiracılık sözleşmesi biçimini almasına yol açmıştır. Bununla birlikte kiranın heryerde toprağın verim derecesine göre üründen bir pay olarak alınmakta olması, bir vergi niteliği kazanması ve toprağın babadan oğula geçmesi, tasarrufun kiracılık görünüşü kazanmasını engellemiştir. (202) Kanunnamelere göre bu topraklar, «arzı miri dimekle maruftur. Reayanın mülkleri degüldür. Ariyet tarikiyle tasarruf idüb ziraat ve hıraset idüb öşür adına haracı mukasemesin ve çift adına haracı muvazzafın virü»lür. Ama «madem ki, tatil itmeyüb vücuhı merkume (belirtildiği gibi) üzerine tamir idüb hukukın eda ideler kimesne dahl ve taarruz eylemeyüb fevt oluncaya (ölünceye) değin nice dilerler ise tasarruf ideler. Fevt oldukda (öldüğünde) oğulları kendilerin makamlarına kaimler olub tafsili mezbur üzerine tasarruf ideler. Oğulları kalmaz ise hariçten tamire kadir kimesnelere ücreti muacele alınub tapuya virilüb anlar dahi tafsili sabık üzere tasarruf iderler.» (203)

Burada, mülkiyeti miri (kamu) de alıkonarak reaya'ya «ariyet (ödünç)» olarak verilmekle birlikte, toprağın kalıtımlı bir kiracılığın konusu olduğu görülmektedir: Yine Kanunnamelere göre «Bir raiyet fevt olub (ölüp) oğlu ve kızı kalsa çiftliği oğluna değer, kıza hisse yoktur.» (204) «Ve raiyet fevt olub (ölüp) sagir (erginleşmemiş) oğlu ve çiftliği kalsa sagir, çiftligün hakkından gelemeyicek (gelemeyince) atan çiftliğidir deyü sipahi resmi çift taleb eylemez. Sagir yarayınca

---

(202) Ö. L. Barkan: Türk Toprak Hukukunda Tanzimat, Tanzimat, s. 322.

(203) «Üsküp ve Selanik Kanunu» Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 299.

(204) Vilayeti Karaman: Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 46.

(işe yarayıncaya kadar) ahara (başkasına) virüb ziraat itdirüb kulluğın çekdirmek kanunı padişahidir» «Ve yetimlerin ataları yerleri için tapu alınmak yoktur.» (205) «Öksüz tapusu bidatı merdudedir (yanlış uygulamadır.) Yetimin yeri ihya olunmadığı içün gayre teslim olunsa, baliğ olıcak (erginleşince) alur. Avret (karısı) yer boz komayub resmi dahi eda eyleyse elinden almak defter ve kanunı kadime muhalifdir» (206) «Ve bir raiyet müteveffa olub oğlanları kalsa, atalarının yerini iştirakle tasarruf idüb (resmi), cümlesi arasında iştirakle eda olınmak emrolınmıştır.» (207)

Anlaşıldığı gibi, miri toprak tasarruf kurallarına göre, çiftler babadan oğula bir tapu bedeli ödenmeksizin miras geçmektedir.

Bununla birlikte, «Bunların hiçbirisi vucüdhu mezburiye (belirtilen biçimlere) muhalif tasarrufa kadir değildir ve bey'leri ve şiraları (alım-satımları) ve hibeleri vesair vücuhla (diğer biçimlerde) temlikleri ve temellükleri ve vakf etmeleri cemian (toptan) batıldır. Ve vakfiyeler külliyen batıldır.» (208)

Ayrıca «tasarrufunda olan yeri üç yıl tatil eyleyeşer'le elinden alınub ahara (başkasına) tapuya virilür.». (209)

Çünkü «Bir raiyet ziraate kabil (elverişli) yerini üç yıl boz komak sipahiye zarardır. Ol zarar defi içün üç yıl boz kalan yeri sahibinin elinden alub gayrı ki-

(205) Kanunu Livayı Aydın: Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 7.

(206) Kütahya Livası Kanunu: Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 25.

(207) Hüdavendigar Livası Kanunnamesi: Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 4.

(208) Üsküb ve Selanik Kanunu: Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 299.

(209) Ö. L. Barkan: A.g.y, Ülkü, sayı 54

mesneye tapuya virmek örfen caizdir. Amma dağ ve kır yerler olub ve yahud su basub ve yahud çeltiğe korunub her yıl ziraate kabil olmayub boz kalsa alub gayra virmek memnudur. Zira zürra (köylü) tarafından taksirat vaki olmamışdur.» (210)

Demek ki, dinlendirme v.b. gibi iş gereği yeterli bir özür olmaksızın üç yıl boş bırakılan toprak-tapu resmi ve bunun sağladığı kullanma ve yararlanma hakkı ortadan kalktığından- kiracının elinden alınarak başka birine kiralanır. (211)

Görüldüğü gibi, devlete ait topraklar üzerinde kiracı olarak yerleştirilen köylü tam bir mülkiyet hakkından, yoksundur. Örneğin tarlasını satmak, hibe etmek, vasiyet etmek, mirasçılarına aktarmak, istediği biçimde kullanmak ve değerlendirmek ya da işleyip işlememek özgürlüğüne sahip değildir.(212)

Köylü genellikle, bir çift öküzle sürülebilecek ve bir çiftçi ailesinin geçinmesine elverecek büyüklükte olan ve «çift» adını taşıyan (213) parçalanması yasak-

---

(210) Kanunu Livayı Aydın: Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 7.

(211) Üsküb ve Selanik Kanunu: Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 299.

(212) Ö. L. Barkan: Tanzimat, s. 322.

(213) Çiftlik, büyüklük bakımından bölgelere göre olduğu gibi, toprağın verim derecesine göre de değişmektedir: Örneğin Bursa dolaylarında «Has yerden yetmiş seksen dönüm ve mutavasulüt hal (orta halli) yerden yüz dönüm ve edna (kötü) yerden yüz otuz ve yüzelli dönüm yer bir çiftlik itibar olunur. Dönüm dahi (de) kırk hatve (adım) yerdir.» (Hüdavendigar Livası Kanunnamesi: Ö. L. Barkan) Aydın Liva'sındaysa: «Has yerden altmış dönümdür. Ve mutavassutül hal olan yerden seksen dönümdür. Ve edna yerlerden yüz otuz ve yüz elli dönüm yer bir çiftlik-

lanmış işletme birimlerinden birini,(214) devlet adına bu toprakların kiralanması ve yönetimiyle görevli «sipahi» ya da «emin»e «tapu resmi» adı altında bir peşin kira (icarei muaccele) vererek kiralamaktadır.(215)

Bu türlü bir örtük sözleşme gereğince, çiftçi, kendi araçlarıyla toprağı işleyerek üründen törelere ve toprağın verim derecesine göre, onda birle yarı arasında değişen bir tutarı (öşür) ve ayrıca «çift akçesi» adını taşıyan belli bir ödentiyi kira olarak her yıl devlet adına sipahiye vermek zorundadır. (216)

Bununla birlikte, çiftçi sınıfının hukuksal statüsü, «raiyet oğlı raiyet»tir (217) ilkesi uyarınca sipahilerden belirgin bir çizgiyle ayrılmıştır. «Reaya» sipahiye özgü tüm haklardan yoksundur. Ata binip kılıç kuşanamaz. Kimi ayrılıklar bulunmakla birlikte sipahi ve sipahi oğlu olmayanlar timar alamazlar. Bu, yasaya aykırıdır. (218) «Ve şehir oğlanı ve reaya taifesi timar

---

tir.» (Kanunu Livayı Aydın, Ö. L. Barkan, A.g.y., s. 8), Karaman vilayetindeyse «Âlâ yerden altmış dönüm ve evsat (orta) yerden seksen ve doksan dönüm ve edna yerden yüz ve yirmi dönüm»dür. (Vilayeti Karaman: Ö. L. Barkan, A.g.y., s. 47).

(214) Ö. L. Barkan: «Çiftlik» maddesi (İs. Ans).

(215) Ö. L. Barkan: Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları, Ülkü, sayı 54.

(216) Ö. L. Barkan: Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat, s. 322.

(217) «Ve raiyet oğlı (olan) raiyettir, madem ki ahara kaydolmaya» Biga Livası Kanunu , Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 20.

(218) Ayni Ali Efendi: A.g.y., s. 44.

emrine talib olmak küfre beraberdir. Ve ol makulelere verilmek muhaldir.» (219)

Reayanın kimi özgürlükleri kısıtlanmıştır. Bunlar içinde en dikkati çekeni, «raiyet» denilen vergi yükümlüsü çiftçinin, devletin kendisine göstereceği yerde oturmak ve topraktan ayrılmamak zorunda oluşudur. (220)

Gerçekten; «Yazılı olan raiyetin birisi bir karyeden kalkıp bir ahar (başka) sipahinin timarına varsa ol timarına varan sipahi teftiş ile ol raiyeti hangi köydendir malüm idenden sonra ol sipahiye ve köylüye haber göndere gelüp ol raiyeti alalar... tama'eyler ise mücibi azl ola» (221) Ve «Bir sipahinin timarında sakin olan reayadan ve öşür verür kimesnelerden bir kaçın bir ahar sipahi ayard»sa, «yine eski sipahisine hükmedi(lü)p ayardan sipahiden cerime addoluna» (222) Yine «Timarlardan müteferrik olan reayayı cem etmek kanunı kadimdir. Amma onbeş yıldan ziyade bir yerde mütemekkin olanı kaldırmak men olınmıştır.» (223) «Şehirde yirmi yıldan ziyade mütemekkin olan ol oturduğu şehre yazılub İstambolda on yıldan ziyade mütemekkin olan yaya ve müsellem yayalıktan ve müsellemlikten halas olub İstambol evi ola deyü buyurulmuştur.» (224) gibi hükümler, reayanın, kayıtlı olduğu timardan ayrılamadığı, toprağa bağlı olduğu ancak

---

(219) Koçi Bey Risalesi, s. 24.

(220) Ö. L. Barkan: Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü, Ülkü, sayı 50, s. 106.

(221) Ö. L. Barkan: A.g.y., Ülkü, sayı 50, s. 109.

(222) Ö. L. Barkan: A.g.y., Ülkü, sayı 50, s. 109.

(223) Kütahya Livası Kanunu: Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 24

(224) Kütahya Livası Kanunu: Ö. L. Barkan: s. 24.

ayrılışından sonra uzun bir sürenin geçmesi halinde göçürülüp geri getirilemediğini göstermektedir.

Bununla birlikte, bu zaman aşımı süresi, Kanunname metinlerinde değişiktir. [«Raiyet ki, yerlü olub müteferrik (ayrılmış) olsa göçürülüb yerine getürmek kanunı kadimdir. Amma onbeş yıl bir yerde mütevattın (yurt tutmuş) olan kimesneyi göçürülüp getürmek men alınmıştır. Ve şehirde raiyet neslinden bir kimesne onbeş yıl tavattun etse (yurt tutsa) amma bi hususihi defteri reayada mukayyed (kayıtlı) olmasa onun gibi kimesne raiyet olmayub şehirlüye ilhak olınmak emrolınub kanun olmuşdur.»] (225)

Ayrıca zaman aşımı da reayayı bağımlılık ve yükümlükten tam olarak kurtarınamaktadır: Örneğin, «Der Beyanı Ahvali Cilayı Vatan» başlıklı bir yasa metnine göre, yerinden ayrılan bir raiyeti, sipahi «on yıldan ziyade mürurundan sonra cebren nakla memur değildir. (Ama) arzdan muattal yeri kaldıysa tatile göre tazminine kadirdir. Resmi Çift Bozan dedikleri budur.» (226)

Anlaşıldığına göre, sipahi, raiyetini on yıl geçtikten sonra kaçıp gittiği yerden göçürüp getirememektedir, ancak, toprağını boş bıraktığı için onu Çift Bozan vergisi adında bir «tazminat» ödemekle yükümlü tutabilmektedir.

Bununla birlikte, çift ve çubuğunu terkedip başka bir yere giden raiyet, orada tarımla uğraşacak olursa, bu kez ürününden -biri toprak sahibine, ötekisi raiyet sahibine olmak üzere- iki öşür tazminat alınmaktadır:

---

(225) Hüdavendigar Livası Kanunu: Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 2-3.

(226) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 109-110.

«İki onda (öşür) şunın gibi raiyetten alınur kim kendi sipahisinin timarındaki çiftliği koyup gayrı yerde ziraat eyleye.» (227) Bu iki öşrün «Biri sahibi arzın ve biri sahibi raiyetin olur, kanundur.» (228) «Ama sipahisinin timarında ekmeğe yarar yeri olmadığı takdirce gayrı yerde iken reayadan iki onda almak hayfı namaruftur. (haksızlıktır.)» (229)

Bu hükümler, reayanın belirli bir timara değil, genel olarak toprağa bağlı olduğunu; sipahide, sahibi arz ve sahibi raiyet yetkilerinin tekelleşmediğini ortaya koymaktadır.

Sipahinin reaya üzerinde kimi tasarruf haklarının bulunduğu görülmektedir: Örneğin «Ve sipahiler cebirle raiyetin kovsa girü yerine gelicek resmi tapu alınmaya. Bir raiyet ki ihtiyarile (isteğiyle) damın ve yurdun terkidüb gitse sipahinin olur.» (230) «Ve sipahi cebrile ve zulümle bir raiyeti kovsa yerine gelincek resmi tapu alınmaya. Feamma bir raiyet ki ihtiyarile damın ve yurdun terk edüb ahar vilayete gitse sipahinin olur. Kime di'erse tapu virir.» (231) maddelerinden, sipahinin gereğinde zorla köylüyü yerinden çıkarabileceği ve reayanın kendi isteğiyle yerini bırakması halinde malına sahip olacağı ortaya çıkmaktadır.

Öte yandan, reayanın sipahiye karşı kimi angarya hizmetlerle yükümlü olduğu anlaşılmaktadır :

Öte yandan, reayanın sipahiye karşı kimi angar-

(227) Kütahya Livası Kanunu : Ö. L. Barkan : A.g.y., s. 24.

(228) Ö. L. Barkan : Ülkü, sayı 50, s. 110.

(229) Kütahya Livası Kanunu : Ö. L. Barkan : A.g.y., s. 46.

(230) Vilayeti Karaman : Ö. L. Barkan : A.g.y., s. 46.

(231) İç İl Livası Kanunu : Ö. L. Barkan : A.g.y., s. 49.

Amma ortakçılara teklif olunmaya. Hemen köy anbarına koyalar. Raiyet sipahiye köyde anbar yapıvire. Kadarı hacetçe.» ([232]) hükmünden anlaşıldığı gibi reayadan, sipahiye vermek zorunda olduğu onda bir ürünü toplayarak pazara iletmesi, köyde bu ürünler için sipahiye bir ambar yapması istenmektedir.

Yine «Tırabzon sancağında olan timarların reayası hassa bağlar içün yılda her raiyet üçer gün hizmet eyleye. Hassa bu bağlar haraba müteveccih olmaya.» ([233]) hükmü, reayanın sipahinin hassa bağında angarya çalışma yükümlülüğünü dile getirmektedir.

Ayrıca, sipahinin reayadan, «resmi arüsane» (gelinlik resmi), «resmi gerdek», «resmi bayundıruk», «resmi ırgadiye», «resmi cerime» gibi çeşitli vergiler toplama yetkisi vardır.

Bu tür vergilerle yani suç, öldürme, gelin, gerdek resimiyle «köle, cariye müjdeleri»nden yararlanmak yoluyla sahibine daha çok gelir sağlayan timar, «serbest timar»dır. Subaşı, çeribaşı v.b. gibi görevlilerin timarları serbest sayılmıştır. Bu serbestlik, alaybeyi, emiri alem, dizdar, divanı hümayun müteferrikaları gibi zeamet tasarruf edenlerde de vardır. ([234])

Bundan başka, değişik bir statüsü olan «benevbet (nöbetleşe)» timarların bulunduğu görülmektedir: Anadolu'da birkaç kişinin üzerinde olan bu timarlar, sahipleri savaş zamanlarında nöbetle (sıra ile) sefere gittikleri için bu adı taşımaktadır. ([235]) Eşkin (sipahi-

(232) Vilayeti Karaman: Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 46.

(233) Kanunnamei Livayı Tırabzon: Ö. L Barkan: A.g.y., s. 58.

(234) İ. Hakkı (Uzunçarşılıoğlu): Osmanlı İmparatorluğu Teşkilatı, s. 34-35.

(235) İ. Hakkı (Uzunçarşılıoğlu): A.g.y., s. 35.

leri doğrudan sefere giden) timara sahip olanlara ayrıca bu tür timar verilmez. Bunlar, sahipleri öldüğünde oğullarına, oğlu yoksa o zaman yabancıya verilir. Rum vilayetindeki benevbet timarlarsa, eskiden beri bazı sipahilere mülk olarak veraset hakkıyla verilmiştir. (236)

Öte yandan, Anadolu vilayetlerinde bazı mülk timarlar vardır ki, bunlara temlik hakkı, sefere cebelisini göndermek koşuluyla verilmiştir. (237) Bunun, öteki timarlardan ayrımı, cebeli göndermemesi halinde başkasına verilmemesi, ancak cebeli göndermediği yılın ürününün hazinece ceza olarak alınmasıdır. (238) Bu timarlar, sahibi öldüğünde oğluna ya da varislerine yine cebeli göndermeleri koşuluyla kalır. (239) Buna «malikâne timarı» da denir. Miri toprak hukuku dışına çıkarak mülk niteliği kazanan bu timarlar, sahiplerinin istediği gibi tasarruf edebildiği ve şeri hukuka göre geçen topraklardır.

İşte topraklarının gelirleri, has, zeamet ve timar gibi dirliklere ayrılmış olan ve hazinenin yönetiminde bulunan eyaletler, «salyanesiz (yıllıksız)» (240) ya da «hassaya ait» beylerbeyiliklerdir. (241) Bu eyaletlerin öşür ve resimleri, belirtildiği gibi, «havassı hümayun» adıyla hazineye, beylerbeyi ve sancakbeyi haslarına ve bir de zeamet ve timara ait olmak üzere üçe bölünmüştür.

---

(236) Ayni Ali Efendi: A.g.y., s. 44.

(237) Ayni Ali Efendi: A.g.y., s. 44.

(238) İ. H. (Uzunçarşılıoğlu): A.g.y., s. 30.

(239) Ayni Ali Efendi: A.g.y., s.44.

(240) İ. H. (Uzuunçarşılıoğlu): Osmanlı Tarihi, c. II, s. 580.

(241) Ayni Ali Efendi: A.g.y., s.6.

Bu türlü eyaletler çoğunluğu oluşturmakla birlikte, «salyaneli (yıllıklı)» olan eyaletler de vardır. Bunlar, ürünleri has, zeamet ve timara ayrılmayarak (242) miri tarafından yılda bir kez alınan vergiye bağlanmış olan beylerbeyiliklerdir. (243)

Ancak bunların dışında, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Doğu vilayetlerinde, serbest mirimiranlıklar ve yurtluk-ocaklık sancaklar da bulunmaktadır.

Serbest mirimiranlıklar, Doğu Anadolu'da mülkiyetleri Osmanlı Devleti tarafından sahiplerine ait sayılan, kendilerine yazılan fermanlarda «cenab» terimi kullanılan ve Osmanlı Devleti'nin yüksek egemenliğini tanımış Cizre. Genç, Bitlis, İmadiye, Mahmudiye, Hakkari, Eğil, Palo v.b. gibi sancaklardır. Bunlarda, timar ve zeamet örgütü olmayıp sancaklar o beylerin mülkü gibidir. Her yıl belirli bir vergi verir ve gereğinde askerleriyle hizmete gelirler. (244) Başka bir deyişle bu «hükümetler tahrir olınmamıştır. İçinde zeamet ve timarı yoktur. Hakimleri, mülkiyet üzere tasarruf ederler. Ebvabı mahsulatı (gelirleri) her ne ise kendileri mutasarrıftırlar.» (245) Örneğin Diyarbakır eyaletinin beş sancağı hükümettir.

Öte yandan, Yavuz Sultan Selim zamanında devlete bağlı kaldıkları için Kürt beylerine, yurtluk-ocaklık olarak kendilerinin olan büyük küçük kimi yerler sancak sayılarak bırakılmıştır.

Gerçekten, Diyarbakır ve öteki Doğu ülkelerinin alınması sırasında, İdrisi Bitlisi'nin yardımıyla sünni

---

(242) İ. H. Uzunçarşılı: A.g.y., s. 580.

(243) Ayni Ali Efendi: A.g.y., s. 6.

(244) İ. H. Uzunçarşılı: A.g.y. ,s. 580.

(245) İ. Hüsrev: Türkiye Köy İktisadiyatı, s. 166.

olan Kürt beyleri Osmanlı Devleti'ne baş eğmiş ve kendilerine topraklarını eski sistemleriyle yönetmeleri için berat gönderilmiştir.

Bu beylerin sancakları «münhal» olunca, dışardan kimseye değil, oğullarına, kardeşlerine ve en yakın akrabalarına verilir. Bu sancak beyleri hangi eyaletteyse onun beylerbeyisiyle birlikte zeamet ve timarlı sipahileriyle sefere giderler. ([246]) Demek ki, bu Kürt beylikleri, gerçi fetih sırasında Sancak sayılmıştır ama aslında dirlik ve ocaklık üzere yönetilir. Bu beyliklerde «azil ve nasb (atama)» yoktur. Öldükleri zaman beylikler doğrudan doğruya oğullarına geçer. Dışardan kimseye verilmez. Ama sancaklar gibi ürünleri deftere yazılır. Bu sancaklarda timar ve zeamet vardır. «Seferi hümayun vaki oldukta züama ve erbabı timarı (timar ve zeamet sahipleri), alay beyisiyle konup göçüp sefer hizmeti eda ederler. Ferman olunan hizmete gelmezlerse Sancağı oğlu ve akrabalarına verilür.» ([247]) Örneğin Diyarbakır eyaletinde yurtluk - ocaklık sancakların sayısı sekizdir: Sokman, Kulub, Tercil, Mihrani, İtah, Pertek, Çapakçur, Çermik. Doğu'da Çıldır eyaletinin kurulmasından sonra, buradan dört sancak mülkiyet üzere yurtluk - ocaklık sayılmıştır.

Bunlardan başka, «mir aşiretliği» adıyla Van, Diyarbakır ve Şehrizor'da dörtyüz kadar aşiret beyliği vardır. Bunların beyleri, sancak beyleriyle birlikte sefere giderler, öldüklerinde dirlikleri oğullarına, yoksa en yakınına verilir. ([248]) Bunlar, «sancak beyi hükmünde olmayub züama (zeamet sahibi) makamında-

(246) İ. H. Uzunçarşılı: A.g.y., s. 581.

(247) Ayni Ali Efendi: A.g.y., s. 56.

(248) İ. H. Uzunçarşılı: A.g.y., s. 581.

dır. Tabıl (davul) ve alem sahibi değillerdir. Sancak beyleriyle sefere eşerler (giderler). Feyt oldukta (öldüklerinde) mutassarrıf olduğu timarıyla miraşiretliği oğluna verilür. Oğlu yok ise akrabasına verilür.» ([249])

Görüldüğü gibi, bir göreve bağlı olmakla birlikte mülk olarak verilen hükümet, yurtluk - ocaklık ve mir aşiretliği, İmparatorluğun Doğu bölgelerinde kalıntıları günümüze kadar gelen değişik ilişkilerin temellerini atmıştır.

Bunlardan başka bir de, kimi Anadolu sancaklarında ve özellikle Anadolu'nun Doğu vilayetlerinde, örneğin Diyarbakır'da rastlanan ([250]) ve kökleri Selçuklulara kadar uzanan ([251]) bir Malikane-Divani sisteminden söz edilebilir. «İki baştan tasarruf» denilen bu sistem, yalnız «toprağın kuru mülkiyet hakkının» özel kişilere bırakılması ama «tasarruf hukuku» nun devlette alıkonmasından doğmuştur. Malikane sahibinin ilkece toprağını satmak ve hibe ya da vakfetmek, varisleri arasında şer'i hukuk kurallarına göre bölüştürmek yetkisi bulunmakla birlikte, tasarruf haklarına sahip olmadıkları ve toprakları köylüye diledikleri koşullarla kiralayamadıkları görülmektedir. Toprak sahibiyle köylü arasındaki ilişkilerin, miri toprak kuralları gibi, sürekli ve kalıtımlı bir kiracılık biçiminde yürüdüğü ve tapu resminin malikane sahibi tarafından değil, sipahi tarafından alındığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan malikane sahipleri mülkiyeti kendilerinde ka-

---

(249) Ayni Ali Efendi : A.g.y., s. 58.

(250) Ö. L. Barkan : Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü, Ülkü, sayı 49, s. 112-113.

(251) Ö. L. Barkan : Malikane - Divani Sistemi «T.H.İ.T. Mecmuası», s. II.

lan toprakları işleyen köylüden yalnız malikane payı denilen bir toprak kirası istemek hak ve yetkisini taşımakta, öte yandan devlet sipahi aracılığıyla köylüden divani adını taşıyan bir vergi almaktadır. Görünüşte iki sahibi bulunan ve miri topraklardan ayrı bir tür oluşturan bu tür haraci toprakların, mülkiyet hakkı özel kişilerindir. (252) Söz konusu malikane - divani sisteminin, fetihler sırasında genellikle, «yerli toprak sahipleriyle fatih devletin adamlarını aynı zamanda ve aynı toprak üstünde tatmin etmek» amacıyla uygulanmış olduğu düşünülebilir. (253)

Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak rejiminin taşıdığı bu nitelik, devletin askeri yapı ve örgütlenmesine tam anlamıyla uygundur. Sürekli olarak bir ordu örgütlenmesi içinde ve savaş durumunda olan devlet, (254) bu sistemle, belli bir amaca yönelmiş olan kamu hizmetlerinin giderleriyle bu hizmetleri yürütmekle görevli olanların ücretlerini karşılamış, savaş zamanında da donatım ve ulaşım giderleri hazinece karşılanmayan bir orduyu ülkenin her yanından ve kısa bir sürede sağlayabilmiştir. (255) Başka bir deyişle «yeniçerilerden ayrı olarak üretim örgütü üzerine oturtulmuş bu çeşit askeriyle imparatorluk, devamlı bir yarı seferberlik halindedir. Bu hal, Osmanlı devletinin asker devlet yapısını belirtir.» (256)

Görüldüğü gibi, Osmanlı İmparatorluğu, toplumsal ve ekonomik yapı ve örgütlenmesiyle askeri bir

(252) Ö. L. Barkan: A.g.y.

(253) Ö. L. Barkan: A.g.y.

(254) S. Aksoy: A.g.y., s. 23.

(255) Ş. Berki: A.g.y., s. 65-66.

(256) İ. Küçükömer: Düzenin Yabancılaşması, s. 37.

nitelik taşımıştır. Tüm kurum ve ilişkileri, sürekli savaş koşulları içinde, savaş amaç ve gereklerine göre oluşmuştur. Bu bakımdan, askerlik dışı işlerle uğraşan köylü ve öteki üreticiler, devlete ve ilkece askerlik görevlerini üstlenmiş olan yönetici sınıfa bağımlı durumdadır. Bu türlü bir sistem, ikili bir sınıf yapısı doğurmuştur : a) Savaşan ve yöneten askeri sınıf, b) «Askeri» sınıf dışındaki reaya ve kentliler sınıfı.

Gerçekten Fatih'in Kannunname'sinde «askeri» sınıfın «reaya»dan ayrılığı açıkça belirlenmiştir : «Seferi Sultaniye eşen (giden) sipahi eşer lakin tekaüt ettikten sonra madem ki mezkûr mütekaid ahare (başkasına) raiyet yazılmış olmaya askeridir. Ve askerinin evladından şol ki bir dereceye ve kimesneye raiyet yazılmamış ola ve zevcatı ki bilfiil tahtı nikahında ola ve askerlerin kulları ki ba'del i'tak (azattan sonra) ehli askeri hizmetinde ola ve maişetleri ehli askeriden ola askeri hükmündedir.» ([257])

Belirtildiği gibi, bu türlü bir örgüt, toplumun başlıca iki ana sınıfa ayrılmasına yol açmıştır: İlki, devletin ele geçirdiği toprak rantından yararlanan ([258]) ve bütünüyle vergiden bağışık olan - ve «ulema»yı da kapsamına alan - askeri sınıf ([259]), ötekiyse devlete ait

---

(257) Ö. L. Barkan : Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü, Ülkü, sayı 49, s. 34-35 n.

(248) S. Divitçioğlu : A.g.y., s. 38.

(259) İ. Küçükömer, adı geçen kitabında, Osmanlı İmparatorluğu'nda sadece padişahın bir üretim gücüne sahip olduğu; padişahın sınıf olmaması bir yana, onun «rütbe» verdiği ve istediği zaman değiştirebildiği a) ulema, b) yeniçeriler, c) timarlı sipahi ve diğer yöneticiler alt grupları»nın bir sınıf sayılamıyacağı kanısındadır.

topraklar üzerinde kiracı olarak yaşayıp özel vergi yükümlülüğü altında olan köylü (reaya) ile ilkece kamu hizmetiyle yükümlü olan kentliler sınıfıdır. (260)

Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumsal yapının bir ordu gibi örgütlenmesinin başlıca nede-

---

Oysa, reayanın yarattığı artık üründen yararlanan bu askeri v.b. «grup»ları, üretim aracının, yani toprağın mülkiyetine sahip olmadığı için sınıf saymamak, bir yandan Osmanlı toplumunun sınıfsız bir toplum olduğu yolunda çok aykırı bir sonuca varan, öte yandan «sınıf» çözümlemesinde derin yanılgılar içeren bir tutumdur.

Gerçekten bu konuda Marx'ın tutumu açıktır: «Doğu despotizmi, mülkiyetin meşru yokluğu sonucuna varır görünmektedir. Gerçekte bunun temeli, küçük topluluk içinde zanaatçılıkla tarımın birleşmesinden doğan ortak mülkiyettir. Topluluk böylelikle bütünüyle kendi kendisine yeterli bir duruma gelir ve içinde üretim ve artık ürünün koşullarına yer verir» (Precapitalist, s. 70).

Doğu veya Asya sisteminde bir ürün fazlasının varlığı, bu fazlalığın bir bölümünü kendine mal eden bir azınlığın oluşmasına yol açmaktadır. Demek ki burada sömürme bir bireyin ötekileri üzerindeki egemenlik biçimi olarak değil işlevi temsil eden bir bireyin bir topluluk üzerindeki egemenlik biçimi olarak ortaya çıkmaktadır. (Godelier: Asya Tipi Üretim Tarzı, s. 17-19). O halde; bu türlü toplumlarda, toprağın - üretim aracının - kamusal mülkiyetine karşın, toprakta yaratılan artık değerden, bu mülkiyetin ait olduğu devleti temsil eden kişiler yararlanmakta ve böylece bir sınıf özelliği kazanmaktadır.

(260) H. İnalcık: The Nature of Traditional Society, A.g.y., s. 14.

ni, artan nüfusa oranla kaynak yetersizliği sorununun çözümü yolunda başvurulan savaş ve fetihlerin zorunlu bir ekonomik uğraş niteliği taşımasıdır. Bu türlü bir örgütlenme, kaçınılmaz olarak, toplumdaki üretim güçlerini yüksek bir otorite altında toplayan ya da yakından denetleyen bir merkezi yönetimin varlığını gerektirmiştir. İşte bu merkezcilik Osmanlı toplumunun toplumsal ekonomik örgütlenmesinin temel niteliğidir. Ve yine bu temel niteliktir ki, Osmanlı toplum yapısının feodal ilişkilere açılmasını önlemiş ve bunun sonucu olarak iç evrimiyle kapitalist üretimin önkoşullarının hazırlanmasına engel olmuştur. Başka bir deyişle Osmanlı toplumunda, üretim güçlerinin merkezi bir denetim altına alınmış olması, feodal üretim biçiminin iç çelişkileriyle tanık olduğu -yapısına aykırı- oluşumlara olanak tanımamıştır :

Daha önce açıklanmış olduğu gibi, kapitalizmin, feodal ilişkiler içinde oluşan tarihsel koşulları şunlardır :

a) Belli bir gelişme aşamasında (ne yolla olursa olsun) köylünün topraktan ayrılmasına olanak sağlayan bir kırsal yapı,

b) Çeşitli dallarda uzmanlaşmış, bağımsız, tarım dışı mal üretiminde bulunan kent zanaatçılığı,

c) Ticaret ve tefecilik kökenli para olarak servetin birikimidir. ([261])

Para olarak servetin birikimi, kapitalist ilişkilerin bir önkoşulu olmakla birlikte, kendiliğinden bu gelişmeyi sağlayan bir etken değildir.

Servetin sermayeye dönüşebilmesi için, önce, ortaçağ zanaatının, emekle öteki üretim koşulları arasında, kamusal üretimde olduğundan daha yüksek derecede

(261) Hobsbawm : Precapitalist..., s. 46.

bir bireyleşmeyi dile getiren ve özgür emekçiler kategorisinin oluşmasını da olanaklı kılan bir gizil ayrılmayı yaratması gerekmiştir. Lonca aşamasında, iş aracı bir dolaşım konusu olmadığı gibi, kendisi bir emek pazarı yaratamamıştır ama, değişik için üretimin ve paranın gelişmesi, ancak emeğin loncalarda örgütlenmesine dayanan bir kent zanaatı önkoşuluyla emek pazarını yaratabilmiştir.

Bütün bunların olabilmesi için de çözülebilir bir köy (kır) yapısının varlığı gereklidir. Başka bir deyişle köyde, kullanım değeri için değil, değişim değeri için üretimin belirmesine olanak verecek bir kır toplumsal yapısına gerek vardır. Bu değişim değerleri ve değişim değerleri üretimidir ki, emeğin nesnel çalışma koşullarından ayrılmasına yol açmıştır. Bunun sonucu, serfliğin çözülmesi ve köylünün topraktan koparak özgür emekçi durumuna gelmesi olmuştur. ([262])

İşte bireyleri, çalışmanın nesnel koşullarından (toprak, hammadde, geçim maddeleri, iş araçları, para v.b.) ayıran ve bu koşulları başkalarının eline geçen serbest kaynaklara dönüştüren süreç, aynı zamanda bu koşulları sermaye olarak özgür emekçilerle karşı karşıya getiren süreçtir.

Daha yerinde bir deyişle, feodal üretim biçiminin gelişme süreci içinde beliren iç çelişmeler, emeğin, toprak, iş aracı v.b. gibi çalışmanın nesnel koşullarından ayrılma olanağını yaratmış ve bu ayrılma ticaret ve tefecilikten gelen para olarak servetin emekten kopmuş nesnel çalışma koşullarıyla değiştirilmesini ya da onları satın almasını sağlamıştır. İşte para olarak servet, nesnel çalışma koşullarını ve onlarla özgür işgüçlerini satın alarak «sermaye»ye dönüşmüştür.

---

(262) Hobsbawm: A.g.y., s. 47-48.

Gerçekten para olarak servet, ancak emekten ayrılmış olmaları durumunda çalışmanın nesnel koşullarıyla (üretim araçları v.b. ile) değiştirilebilmiş ve özgür emeği de ancak bu çalışma koşullarından koptuğu zaman satın alabilmiştir. O halde, emekle nesnel çalışma koşullarını birbirinden ayıran sermaye değildir. Tersine, servete sermayeye dönüşme olanağını veren; bir yanda özgür emekçiler, bir yanda da satılabilen üretim araçları v.b. gibi çalışma koşulları bulabilmesi, yani emekle bu koşulların birbirinden ayrılmış olmasıdır. Demek ki, emeğin çalışmanın nesnel koşullarından ayrılması süreci, sermayenin sonucu değil, önkoşuludur.

Kuşkusuz ki tüccarın para biçimindeki serveti, eski üretim ilişkilerinin çözülmesini hızlandırmaya yardımcı olmuştur, ancak paranın bu etkisi bile, üretim araçlarını yaratan ve kentlere daha çok tarım ürünlerinin satışına yol açarak tarımda eski mülkiyet ilişkilerini zorlayan kent zanaatıyla olanak bulmuştur.

Görüldüğü gibi, kapitalizmin taşıyıcısı olan feodal toplum öğesi, kent, özellikle de kent tüccar ve zanaatçılarıdır. Bununla birlikte bu kent öğesi, ancak köylünün ücretli emekçi durumuna gelmek üzere topraktan ayrılmasıyla tarihini kapitalist üretim biçimiyle tamamlamıştır. Başka bir deyişle kapitalist üretim biçiminin temel niteliği olan «ücretli emek ve sermaye» nin tarihsel önkoşulu, çalışmanın araç ve gereçlerinden ayrılmış özgür emektir.

İşte kapitalist üretim gerçekten ve olgusal olarak sermayenin çok sayıda işçiyi birlikte ve aynı zamanda çalıştırması ve iş süreci ve üretimin boyutlarını büyütmesiyle başlar.

Belirtildiği gibi, «kooperasyon», bir ve aynı üretim

sürecinde ya da değişik ama birbiriyle ilişkili üretim süreçlerinde bir tasar çerçevesi içinde birlikte ve birbirini tamamlamak üzere çok sayıda işçinin çalışma biçimidir. İşte bu üretim biçimidir ki emeğe üretim aracının mülk sahipliğini veren ve koyduğu kurallarla üretimin boyutlarını kısıtlayan lonca örgütünün çözülüp dağılmasını gerektirmiştir. Ana niteliğini manüfaktürde kazanan bu örgütlenme, giderek kapitalist üretim biçiminin planlı ve sistemli uygulamalarının kalkış noktası olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'na gelince, burada, gelişmiş bir kent zanaatının varlığına ve bir ticaret servetinin ya da bir ölçüde mal üretiminin gelişmesine karşın, «kırsal bölgelerle kentler arasında gelişmiş bir değişim ilişkisi» (263) söz konusu değildir. Daha doğrusu yapı, çözücü etkileriyle emeğin nesnel çalışma koşullarından ayrılmasına yol açacak bir değişim ekonomisine girememiştir. Oysa feodal toplumda, bu değişim ekonomisinin gelişmesi ve ona bağlı olarak emeğin özgürleşmesidir ki, ticari ve tefeci servete, bir yandan kent zanaatcılığının yarattığı üretim araçlarını, bir yandan da özgür emeği satın alarak, üretim araçlarıyla birlikte sermayeye dönüşme ve özgür emeği de ücretli emek haline sokma olanağını vermiştir. Bu ilişki, kapitalist üretim biçiminin ilk aşaması olan manüfaktürde belirmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitalizmin önkoşulları olarak ticaretten sağlanan servetlerle tarımdan ayrılmış ve uzmanlaşmış bir mal üretiminde bulunan kent zanaatçılığının varolduğuna kuşku yoktur. Osmanlı Devleti, Doğuyla Batı arasındaki tarihsel ticaret

(263) İ. Küçükömer: A.g.y., s. 32-33.

yolunun geçtiği topraklar üzerinde kurulmuştur. Daha Selçuklular zamanından başlayarak hanlar ve kervansaraylarla donatılmış bir yol şebekesi, yaygın bir posta ve güvenlik sistemi Anadoluyu kaplamıştır. (264)

Bilindiği gibi, Basra Körfezi, Kızıldeniz, Suriye limanlarıyla Anadolu'dan geçen kervan yollarını denetleyen bölgelere egemen olan Osmanlı İmparatorluğu, 16. yüzyılın ikinci yarısından önce, tarihsel baharat ve ipek yollarının sağladığı uluslararası transit ticaretinden geniş ölçüde yararlanmıştır. Transit mallarından alınan çeşitli haraç ve resimler, devlet gelirinin önemli kaynaklarından biri olduğu gibi, bu yollar üzerinde bulunan Osmanlı kervan sitelerinin böyle etkin bir ticaret yaşamına katılarak ya da kervan «nakliyat»ının doğurduğu hancılık, komisyonculuk, saraçlık, vb. gibi çeşitli hizmetleri karşılayarak zenginleşmek olanağı bulmuşlardır. (265)

Çeşitli Türk devletlerinde çağına göre ileri bir ticaret örgütü olan derbent örgütünün varlığı, ticaretin önem ve yaygınlığının ürünü olmuştur. Önemli ticaret ve askeri yolların kavşak noktaları ve dağların geçit verdiği yerlerde kurulan derbent (geçit tutma) örgütü, yol ve köprülerin yapımı, bakımı ve onarımı ve mal ve can güvenliğini sağlamak üzere, belli ayrıcalıklarla kimi köylerin ya da toplulukların görevlendirilmeleri sistemidir. (266)

Bu ticari etkinlik, kentlerarası geniş bir işbölümüne ve uzmanlaşmaya yol açmıştır. (267) Örneğin Bur-

---

(264) D. Avcıoğlu: Türkiyenin Düzeni, s. 12.

(265) Ö. L. Barkan: 16. Asırda..., s. 3

(266) Cengiz Orhonlu: Derbent Teşkilatı, s. 8-13.

(267) D. Avcıoğlu: A.g.y., s. 12.

sa ipekçilikte büyük bir ün kazanmış, Anadolu ve Suriye'den getirilen ipekler burada işlenerek iplik ve kumaş haline getirilmiştir. Yine önemli bir zanaat merkezi olan Ankara, dokumacılıkta ilerlemiş ve tiftik keçisi yününden saf kumaşlarıyla ün salmıştır. Halı, kilim ve öteki dokumacılık türleri, İmparatorluğun birçok bölgelerine yayılmış, dericilik Ankara ve çevresinin ve Doğu Anadolu kentlerinin ana zanaat kollarından biri olmuştur. Madencilik de Rumeli ve Anadolu'nun çeşişli yerlerinde önem kazanmıştır. (268)

Görüldüğü gibi, daha Selçuklular zamanından başlayarak Anadolu toplumu, uluslararası bir ticarete bağlı olarak; a) zanaatın tarımdan bağımsızlaşması ve b) kentlerarası ticaret aracılığıyla zanaat ve ticaretin birbirinden ayrılması gibi iki evrimi gerçekleştirme yolunda ilerleme göstermiştir. (269)

Bu nedenle, Osmanlı toplumu, sadece tarımla zanaatçılığın birliğine dayanan kendine yeterli ve kapalı köy topluluklarından oluşmuş küçük ekonomik birimler mozayığı değildir. Belli bir ticaret serveti yanında, uzmanlaşmış bir kent zanaatının bulunduğu kuşkusuzdur. Bu bakımdan, Osmanlı toplum yapısını, tarımla zanaatçılığın birbirinden ayrılmadığı küçük köy birimleri temeline dayanan bir ATÜB modeli içinde ele almak olgulara aykırı düşecektir.

Bununla birlikte, Osmanlı kent zanaatı, lonca kuruluşları içinde ve sıkı kayıtlar altında örgütlenmiş durumdadır :

---

(268) Oya Sencer: Türk İşçi Sınıfının Doğuşu ve Yapısı, s. 29-30.

(269) D. Avcıoğlu: A.g.y., s. 12-13.

Bilindiği gibi, Ortaçağ kentlerinde hemen tüm iş yaşamı, işlenen eşyanın cinsine göre sıkı kurallara bağlı bir takım esnaf dernekleri içinde örgütlenmiştir. ([270]) Bu derneklerin, Osmanlı İmparatorluğu'nda da, nitelikleri ve bağlı olduğu kurallar açısından iki ayrı dönemde ele alınması olanaklıdır. a) Ahiler, b) loncalar dönemi. ([271])

Ahilik (kardeşlik) Selçukluların son zamanlarında ortaya çıkan ve Osmanlı esnaf dernekleri sisteminin kaynağı olan bir örgüttür. ([272]) Bu örgüt, her zanaat kolunda çalışanları bir «pir»in manevi önderliği altında toplayarak, bu zanaat «tarikat»ı içinde sadık ve mesleğin bütün kurallarına içten bağlı «mürid»leri olarak bir araya getirmiştir. Böylelikle, örneğin kuyumcular, fırıncılar, ayakkabıcılar, bezciler, dericiler v.b. ayrı birer esnaf derneğine sahip olmuşlardır. Her uğraş, kendi esnaf derneğinin tekeli altındadır. Yine her derneğe giren dükkan ve atölye sayısı belirlidir. İşyerlerinin herbirinde ancak bir üstad (usta) bulunduğuna göre, atölye ya da dükkan sayısı kadar üstad vardır. Öteki çalışanlarsa çırak durumundadır. Çıraktan ustalığa geçmek uzun süre çalışmayı, üstadlar önünde bir sınav vermeyi gerektirir. Bu sınavı başarıyla geçirenlere törenle «üstadlık» ünü verilir.

Bu derneklerin yönetim biçimi şöyledir: Her zanaat kolunda zanaatçıların içinden en dürüst, en saygıdeğer ve yaşça da ileri olan bir üstad, derneğin baş-

---

(270) M. Akdağ: Türkiyenin İktisadi ve İçtimai Tarihi, s. 7-8.

(271) İlhan Tarus: «Türkiyede Esnaf Teşekkülleri», «Çalışma» Dergisi, sayı 4, s. 43.

(272) Osman Şevki Uludağ: «Ahi Evran», «Çalışma» Dergisi, sayı 8, s. 56.

kanıdır ve «ahi» adını taşır. Tam bir tarikat şeyhine benzeyen esnaf başkanının yanısıra, dernekten olanlar arasında düzen ve birliği sağlamak üzere fityan (işçiler)i yöneten bir «yiğitbaşı» ya da «server» adını taşıyan bir ikinci başkan bulunmaktadır. Bir kentte zanaat kollarının başında bulunan ahilerden biri, bütün ötekilerin başkanıdır ve «Ahi Baba» adını taşır. Ahi Baba sayılan kimse, kentin ekonomik yaşamında rolü en büyük olan zanaat derneğinin şeyhidir.

Böylece, her kentte bulunan çeşitli «ihvan (ahiler)» ve «serveran (yiğitbaşılar)», buyruklarındaki örgütlü işçiler (fityan)le toplumsal oluşumlar ve çağlarının gidişinde etkili olmuşlardır. (273)

Gerçekten, ahilik örgütünün kimi karışıklık zamanlarında ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş çağındaki Anadolu beyliklerinde önemli bir siyasal güç niteliği kazanarak kimi kentlerin yönetimini ele geçirdiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi devlet yönetimi, Ortaçağ Avrupa'sında olduğu gibi, esnaf derneklerinin kent yönetiminde belirgin bir rol oynayacak kadar siyasal etkinlik göstermelerini engellemiştir. (274)

Bu dönemde, hıristiyan halktan zanaatçı olanlar da «korporasyon» örgütü içinde tüm esnaflık kurallarına uyarak çalışmaktadır. Ancak, müslüman esnafa özgü olan ahi tekkelerine üye olamadıklarından ihvan ve fityan arasında hıristiyana rastlanmamaktadır. (275)

---

(273) M. Akdağ: A.g.y., s. 8-9.

(274) Ö. L. Barkan: Türk Hukuk Tarihi, s. 132.

(275) M. Akdağ: A.g.y., s. 9-10.

Ahilik, başka bir adla «fütüvvet» örgütü, H.10 (M. 16) yüzyıldan sonra, varlığını sürdürmekle birlikte mesleki ve ekonomik niteliğini yitirerek tümüyle «turuku Aliye»den bir derviş tekkesine dönüşmüş ve H. 11. yüzyıldan başlayarak yerini, hıristiyan zanaatçılara da açık ve çok sayıda zanaatçıyı belli bir örgüt içinde toplayan dernekler niteliğindeki «loncalara» bırakmıştır. Loncaların kuruluşu, küçük zanaat ve el emeğinin çöküşüne yol açan Batı kapitalizminin yapım ürünleriyle Osmanlı İmparatorluğu'na girişinin sonucudur. Bu sistem, çok sayıda zanaatçının küçük zanaatı kapitalizmin çözücü etkilerinden koruma amacıyla örgütlenmesinin sonucudur. (276)

Genel nitelikleriyle özetlenecek olursa Osmanlı İmparatorluğun'daki esnaf dernekleri de Ortaçağ Batı Avrupa'sında olduğu gibi, özgür rekabet ilkesi yerine, karşılıklı denetim ve yardım ilkesine, ayrıcalık ve tekelcilik yöntemlerine dayanmaktadır. Çeşitli kurallama ve kısıtlamaları içeren gelenekçi sistemde, çalışanların sayısı, çalışma saatleri, yapım yöntemleri, malların cinsi, niteliği ve fiyatları kesinlikle saptanmış, reklam ve moda yasağı konurken, hammadde gereksinmeleri hep birlikte aynı pazardan ve aynı yollarla sağlanmış ve açılacak dükkan sayısı önceden belirlenmiştir. Böylelikle, esnaf arasında bir ayrımlaşmanın doğması önlenmiştir.

Bir mesleği yürütebilmek için yıllarca bir usta yanında hizmet ederek bir zanaatın «sır»rını öğrenmeye ve çıraklık süresi bittikten sonra yeterliği kanıtlayan bir yapıt vermeye ve ustanın istek ve önerisiyle derneğin tekkesinde bir törenle bel bağlatmış (peşte-

(276) İ. Tarus: A.g.y., s. 44

mal kuşanmış) olmaya gerek vardır. Ayrıca boş bir dükkan (gedik) bulmak için beklemek, derneğe bir ödenti vermek de v.b., usta olmak için aranan koşullardandır.

Çırak, yıllarca ustasının evinde kalmak, sofrasında oturmak ve ona her türlü hizmette bulunmakla yükümlüdür. Ayrı bir dükkan sahibi olmayan ve bir «kalfa» olarak ustanın yanında çalışmak zorunda kalanlarla ustalar arasındaki ilişkiler de kurallara bağlanmış durumdadır.

Esnaf dernekleri aynı zamanda gereksinme duyanlara yardım etmek, sermaye sağlamak, dul ve yetimleri korumak, ortaklaşa verilecek vergileri toplamak konusunda yardımlaşma işlerinde başvurulacak yardım sandıklarına, vakıf fonlarına ve araç-gerece sahip durumdadır.

Devletin hak ve ayrıcalıklarla desteklediği bu örgütte, fiatların ve malın niteliğinin denetlenmesi, hammaddelerin sağlanması ve dağıtımı, vergilerin toplanması gibi işler bu esnaf derneklerinin yönetim kurullarına bırakılmıştır. «Kahyalarla yiğitbaşı» çarşı ve pazarları dolaşarak, ölçüleri, fiyatları ve malların niteliklerini denetleyerek kurallara aykırı davrananları çeşitli biçimlerde cezalandırmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bu kuruluşların, güvenlik önlemlerine yardımcı olmak işlevi yanında ordunun çeşitli gereksinmelerini karşılamak üzere silahlı olarak sefere katılmak gibi görevleri de olmuştur. (277)

Görüldüğü gibi, Osmanlı toplumu, feodalizme özgü olmamakla birlikte kapitalizmin tarihsel önkoşulla-

(277) Ö. L. Barkan · Türk Hukuk Tarihi, s. 129-132.

rından ikisine a. loncalarda örgütlenmiş bir kent zanaatıyla b. ticaret ve tefecilik yoluyla sağlanmış servet koşullarına sahne olmuştur. Ama, - enflasyon dönemlerinde devletin el koyma geleneği belirmeden önce - birikmiş olan bu servetlerin, zanaat üretimini lonca bağlarını aşan bir manüfaktür içinde örgütleyememiş olmasının nedeni, kırsal bölgelerde bu parasal servetlere sermayeye dönüşme olanağı verecek bir özgürleşme sürecinin belirmeyişidir. Başka bir deyişle, Osmanlı toplumunda, kapitalist üretim biçiminin başlangıcı olan manüfaktür biçimindeki bir üretim sürecinin gelişmeyişinin nedeni, para olarak servetin, nesnel çalışma koşullarıyla özgür emeği satın alarak sermayeye dönüşmesini sağlayacak bir ayrılmanın (emekle nesnel çalışma koşulları arasındaki ayrılığın) engellenmiş olmasıdır. Bu nedenle, nesnel çalışma koşullarını satın alarak onlarla birlikte sermayeye dönüşen servetin, çok sayıda özgür emeği ücretli emek olarak aynı üretim sürecinde ve birlikte kullanması biçiminde üretimin nitelik ve boyutça değişmesine olanak veren gelişmeler olmamıştır.

Kısacası, manüfaktürün gelişmeyişinin nedeni, Osmanlı toplumunun değişim değeri için üretime olanak verecek çözülebilir bir kırsal yapıda olmayışıdır. Başka bir deyişle, kırsal yapının çözülmesiyle topraktan kopmuş yığınlar halinde özgür ve ucuz bir emeğin bulunmayışıdır ki, Osmanlı toplumunda manüfaktür biçimindeki bir üretim örgütlenmesini önlemiştir. Bunun başlıca nedeni, kırsal yapının bu türlü bir çözülmeye elverişli olmayışıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kırsal yapının çözülmeye karşı direnmesinin nedeniyse, üretim güçlerinin merkezi bir yönetim ve denetim altında bulundurul-

masıdır. İşte Osmanlı toplumunda üretim güçlerinin bu örgütlenme biçimidir ki, feodalizm içinde oluşan kapitalizmin önkoşullarından birinin, ancak feodalizm koşulları içinde hazırlanan bir önkoşulun doğuşunu engellemiştir. Bu en temel ve ancak feodalizme özgü olan koşul, emeğin nesnel çalışma koşullarından ayrılarak özgürleşmesidir. Bu bakımdan Osmanlı toplum yapısı, tarihsel gelişme ve emeğin özgürleşme süreci içinde, kapitalizmi hazırlayan bir aşama olarak anlam kazanan feodal nitelikten yoksundur. Başka bir deyişle, feodal üretim biçimi, tarihsel olarak kendi iç evrimiyle kapitalizmin onsuz olunmaz bir koşulu olarak ücretli emek ve sermayeyi hazırlayan bir aşamadır. Bu nedenle tarihini, iç değişmeler sonucu, böyle bir tarihsel gelişmeyle tamamlamamış olan Osmanlı toplum yapısını feodal olarak nitelemek olanaklı değildir. Feodalizm, bir evrimleşme ve emeğin özgürleşme süreci olan tarihte, emekle üretim araçları arasındaki ayrılığın son durağı olan kapitalizmin öncel aşaması olarak yerini alır. Bu aşamanın temel niteliği öteki aşamalarda olduğu gibi, tarihin ya da toplum tiplerinin evrimleşme devingenliğindeki işlevidir. Tarihin evrimleşmesi, aynı zamanda emeğin özgürleşmesi süreci olduğuna göre, feodalizm bu süreç içinde son aşama olarak kapitalizmi hazırlayan bir tip olarak tanımlanabilir. İşte feodalizmin temel niteliği, özellikle emeği üretim araçlarına bağlayan son ve gevşek bağları çözücü bir yapı olmasıdır. Bu yapının içinde belirdiği hukuksal biçimler tarihsel bakımdan önemli değildir. Bu bakımdan, iç devingenliğiyle kapitalizme dönüşmemiş olan Osmanlı toplumunu feodal saymak, tarihin mantığıyla ve bilimsel yöntemle bağdaşmaz bir nitelemedir.

Başka bir deyişle Osmanlı toplumu, emekle, nesnel çalışma koşullarından biri olan toprak arasındaki

ilişkilerin kamusal bir nitelik taşıdığı ve bu nedenle çözülmeye ve değişmeye elverişli olmadığı bir yapıdadır. İşte bu yapı, genel anlamıyla ATÜB olarak nitelenebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, ekonominin merkezî devlet tarafından denetimi ya da doğrudan yürütülmesi yüzünden değişim ekonomisinin ya da mal üretiminin gelişmesi olanaklı olamamıştır. Devletin, değişim değeri için üretimin yaygınlaşmasını önleyen bu ekonomi politikasının temeli, miri toprak rejimi olmuştur.

Gerçekten, miri toprak rejimi gereğince toprakta yaratılmış olan artık-ürünün vergi biçiminde devletin elinde toplanması, köy ekonomisine kullanma değeri için üretimin egemen olmasına yol açmıştır. Başka bir deyişle, köy topluluğunda işbölümü sonucunda yaratılan artık-ürün, miri toprak rejimi içinde devlete ya da devlet memuru olarak sipahiye geçmektedir. Verginin ürün (aynî) olarak ödendiği durumlarda, artık-ürün doğrudan doğruya vergiye aktarılmakta, para olarak (nakdi) ödendiği durumlarda da üretilen artık-ürünün bir bölümü pazarda değiştirilerek sağlanan gelir vergiye yatırılmaktadır. Artık-ürünün sahibi devlet olduğu için bunun birikmesi ve yerel pazara yönelerek değişim ekonomisine katılması söz konusu değildir. (278)

İşte Osmanlı İmparatorluğu'nda köylerin, miri toprak rejiminden ötürü, kullanım değeri için üretimden değişim değeri için üretime geçemeyişi, kır yapısındaki çözülmeleri engellemiştir. Başka bir deyişle, Osmanlı toplumunda, miri toprak rejimi, kapitalizmin tarihsel önkoşullarından biri olarak köylünün nesnel

(278) S. Divitçioğlu: A.g.y., s .51.

çalışma koşullarından, topraktan koparak özgür emekçi durumuna gelmesine olanak vermemiştir. Para olarak servetin, toprak, hammadde, geçim maddeleri, iş araçları gibi nesnel çalışma koşullarını satın alarak sermayeye dönüşmesini sağlamak üzere emeğin bu koşullardan ayrılması durumu, Osmanlı toplumunda, yapının temel niteliğinden ötürü belirmemiştir. Bu da, kapitalizmin birincil önkoşulunun, sadece kapitalist üretim biçimine özgü bir koşulun (emeğin, nesnel çalışma koşullarından ayrılarak özgürleşmesi durumunun) ,Osmanlı toplumunun iç devingenliğiyle oluşmadığı anlamına gelir.

Gerçekten, kapitalizmin önkoşullarından biri olmakla birlikte, ticaret ve tefecilikten sağlanmış olan servetin birikimi, «burjuva toplumunun tarih öncesine özgüdür». ve örneğin eski Roma ve Bizans'ta da böyle bir servetin varlığı ve hatta görünür bir egemenliği söz konusudur. ([279]) Para olarak servetin sermayeye dönüşümü ancak emeğin çalışma koşullarından ayrılmasından, yani, özel anlamda, köylünün topraktan koparak özgür işgücü sahibi durumuna gelmesinden sonradır.

Yine kapitalizmin önkoşullarından bir başkası olan kent zanaatının varlığı da kapitalizmin içinde oluştuğu feodal topluma özgü değildir. Örneğin antik çağ insanları, zanaatlar karşısında küçümseyici ve kuşkucu bir tutum almalarına karşın, bir çeşit kent zanaat etkinliği yaratmışlardır. Ama bunların yine de geniş çaplı bir endüstriye varamamış olmalarının nedeni, tarım kesimini, kullanım değerleri için değil, değişim değerleri için üretime sokacak «çözülebilir» bir

(279) Hobsbawm: A.g.y., s. 46 (48).

köy (kır) yapısına sahip olamayışlarıdır. (280) Başka bir deyişle, kır kesiminin gizil olarak çözülüp dağılabilir bir yapıda oluşudur ki, köyü değişim ekonomisi içine sokmuş ve buna, ne türden olursa olsun, köylüyü toprağa bağlayan ilişkilerin çözülmesi ve emeğin özgür işgücüne dönüşmesi olayı eşlik emiştir.

Bu nedenle, tarihsel olarak feodalizmin temel niteliği, emeğin, çalışma koşullarından ayrılarak özgürleşmesine olanak veren bir kırsal yapıda oluşudur. Yani üretim biçimlerinin evrimi içinde, emeğin, kendini gerçekleştirdiği çalışma araç ve gereçlerinden koparak özgürleşmesi feodalizmin tarihsel özgüllüğünü ve anlamını belirler. Feodalizmin iç karşıtlığıyla yarattığı bu çözülme durumudur ki, para olarak servete, ayrılmış olan emek ve çalışma koşulları arasına girerek sermayeye dönüşme olanağı vermiş, yani kapitalist üretim ilişkilerini hazırlamıştır.

Oysa, kırsal kesimde miri toprak rejiminin engellerinden ötürü Osmanlı toplumu belli bir gelişme aşamasında köylünün özgür kalmasına olanak sağlayan bir köy toplumsal yapısına sahip değildir.

Osmanlı toplumunda toprak mülkiyetinin taşıdığı kamusal nitelik, bu türlü bir çözülmeyi ya da değişim ekonomisinin yaygınlaşmasıyla köylünün topraktan koparak özgürleşmesini engellemiştir. Başka bir deyişle, emekle, öteki üretim koşulları arasındaki ilişkinin öncel bir türü olan kamusal mülkiyet, bu türlü bir çözülmeye en çok direnen bir sistemdir.

Bu nedenledir ki, bu sistem, özel mülkiyet ilişkilerine yer vermediği için, bireyin tüm mülkiyetini ya

(280) Hobsbawm: A.g.y., s. 47 (49).

da toprakla olan son bağlarını yitireceği koşullara en az elverişli ve bu bakımdan iç değişmeyle evrimleşmesi ağır olan bir sistemdir. Bu sistem, üretim güçlerini sürekli bir denetim altında tutarak köklü yapı değişikliklerinin belirmesini önlemiştir.

Gerçekten Ö. L. Barkan'a göre, «Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal ve ekonomik dengesini bozan ve onu dağılmaya sürükleyen etmenler, kendi durumlarının normal gelişmeleriyle ortaya çıkan karşıtlığın bir sonucu olmaktan çok, İmparatorluğun sınırları dışında oluşan devrimci güçlerdir.» ([281] Daha uygun bir deyişle, tarihsel gelişme süreci içinde iç çelişkisiyle kapitalizmi önceleyen bir aşama olarak feodalizme anlamını veren bir temel nitelikten yoksun olan Osmanlı toplum yapısı kendi iç evrimiyle kapitalist üretim ilişkileri aşamasına dönüşememiştir. Bu dönüşme süreci, ilkece Batı kapitalizminin, 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak İmparatorluğun ekonomik bağımlılığını birlikte getiren etkileriyle belirmiştir. Osmanlı toplumunun geleneksel yapısını çözüp dağıtan işte bu etkilerdir.

Batı Avrupa ülkelerinde üretim ve ticaret yöntem ve hacmiyle değerli maden stoklarındaki köklü değişikliklerin sonucu olarak beliren fiyat yükselişlerinin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkileri derin olmuştur. ([282]) Gerçekten Batı merkantilizminin koloni bulmak, yeni kaynaklar yaratmak üzere zorunlu olarak açtığı bir süreçle özellikle 15. yüzyılda yeni kıtalar, ül-

---

(281) Ö. L. Barkan: XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiyenin Geçirdiği İktisadi Buhranların Sosyal Yapı Üzerindeki Etkileri, s. 2.

(282) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 5.

keler bulunmuştur. Bulunan ülkelerin çeşitli zenginlik kaynakları yollarını değiştirmiş, böylece uluslararası ticaret yolları, Ortadoğu ve Akdeniz'den Okyanuslara kaymıştır. Yine, bu yeni kıtaların bulunmasıyla birlikte yeni ve eski dünyanın birikmiş servetlerinin yağma edilmesi ve köle ticareti, Batı kapitalizminin ilk birikiminin önemli bir kaynağı olmuştur. (283) Bu gelişmeler, iki ana sonuç doğurmuştur. İlki, genel fiyat düzeyinde uzun dönemli ve büyük bir artış, ötekiyse ticaret etkinliklerinde genel bir hızlanmadır. (284)

Bu fiyat yükselişlerinin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkilerinin en başta geleni, fiyatların çok düşük kaldığı İmparatorluktan başta buğday olmak üzere her türlü besin maddeleriyle çeşitli hammaddelerin, bu maddelerin fiyatlarının arttığı Atlantik Ekonomi Bölgesine doğru emilmeye başlaması ve İmparatorluğun bir hammadde kaynağı durumunuza düşmesidir. 16. yüzyılda başlayan bu durumun yarattığı sonuçlar çok yönlü ve köklü olmuştur :

Bu koşulların etkisiyle önce, bir yandan yerli zanaat kolları için bir hammadde kıtlığı başlarken, öte yandan dış ticaret dengesinde ve Batıyla olan ticaretin yapı ve yöntemlerinde beliren köklü değişiklikler yerli endüstriyi temelinden sarsmıştır. Şöyle ki :

Önceleri hacmi ve niteliği bakımından yerli endüstriyle yarışacak bir önem taşımayan yapım ürünleri dışalımı, kapitalist düzen içinde geniş çapta örgütlenmenin sağladığı yeni teknik ve ticari gelişmelerle tehlikeli bir rakip durumuna gelmiştir.

---

(283) İ. Küçükömer : A.g.y., s. 33-34.

(284) H. Heaton : Economic History of Europe, s. 248.

Bunun gibi, yeni ticari ilişkiler dengesinde eskiden İmparatorluğun başlıca dışsatım ürünleri olan (sof kumaşlar, ipekliler, halı, sap, boya, bakır kab ve deri eşya gibi) maddelerin sürümü giderek daralmıştır. Avrupalılar, eskiden dışalımla sağladıkları malların, şimdi yalnız hammaddesini almakta ve onları, üretim tekniği, ticari örgüt ve ulaştırma hizmetlerinin üstünlüğüyle işlenmiş olarak yeniden İmparatorluğa satmaktadır. Örneğin, eskiden Bursa'dan kadife ve ipekli kumaş satın alan Avrupalılar, bu kez ipek ipliği almakla yetinmişlerdir. Bir süre sonra yalnız ipek almaya başlayacak ve hatta hesaplı buldukları yerlerde ipek böcekçiliğine de girişeceklerdir.

Bu nedenle, Batının etkisiyle Endüstri Devrimi'nden çok önce yerli zanaatlar gerilemek ve yozlaşmak zorunda kalmıştır. (285)

Öte yandan Batı kapitalizminin çözücü etkileri, en görünür biçimiyle kamu (devlet) maliyesinde ve buna bağlı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım ve toprak rejiminde belirmiştir :

Devlet bütçesinin geniş ölçüde sarsılmasının nedeni kamu giderlerinin hızla artmış olmasıdır.

İmparatorluğun 16. yüzyıl sonlarına doğru yaptığı savaşlar, elde edilen gelirlerin fazlasıyla savunma işine ayrılmasını gerektirdiğinden, mali bakımdan, merkezi devlet bütçesinde bir artış yaratması şöyle dursun, «askerliğin üzerine oturduğu ekonomiye taşıyamayacağı bir ağırlık yüklemiştir.» (286)

---

(285) Ö. L. Barkan : A.g.y., s. 5-6.

(286) İ. Küçükömer : A.g.y., s. 42. İ. Küçükömer bu durumu «hegemonya paradoksu» olarak nitelemektedir.

Öte yandan, savaşların devlet bütçesine yüklediği masrafların giderek ağırlaşmasının ikinci nedeni de, modern çağın savaş tekniğine getirdiği yeniliklerdir. Yeni doğan ekonomik koşullarla canlanan kimi Avrupa monarşilerinde ateşli silahlarla donatılmış sürekli ordular önem kazanmıştır. Bu yenilikler karşısında, Osmanlı Ordusu'nun geleneksel gücü olan timarlı sipahiler, modern çağın savaşları için yetersiz kalmaya başlamış ve ateşli silahlarla donatılmış eğitimli meslek ordusunun (İstanbul'daki kapıkulu ocaklarının) asker sayısını ve ödeneğini sürekli olarak artırmak gerekmiştir. Bu durum, yani merkez ordusunun giderek artan mali yükünü karşılama gereksinmesi, timarlı sipahilerin çeşitli nedenlerle tasfiyeye uğramasının ve dirlik gelirlerinin merkezi devlet bütçesine aktarılmasının bir nedeni olmuştur. (287)

Gerçekten uzun süre Osmanlı ordusunun ağırlık merkezini, bağlı olduğu sistem gereği, devleti sürekli ve ücretli bir ordunun ağır mali yükünden kurtaran timarlı sipahiler oluşturmuştur. Koçi Bey'e göre, «selatini salifei izam» (geçmiş ulu sultanlar) bunca gazaatı celileler (savaşlar) ve fütuhatı cemileler (fetihler) edüb... İran, Turan, Tatar, Hind, Yemen ve küffar memleketlerine erişib bunca kıla ve memaliki fethedüb siyd ve sadayı alemaraları dünyaya velvele saldığı (ünlerini dünyaya duyurmaları) züama ve erbabı timarın (zeamet ve timar sahiplerinin) müzaheretile olup, müluku etrafdan baç ve haraç almışlar idi». «Ve onlar mükemmel iken vaki olan gazavat ve musaflarda kapı kullarına asla ihtiyaç olmazdı.» (288)

---

(287) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 7.

(288) Koçi Bey Risalesi: s. 24.

Gerçekten I. Murad'ın sürekli bir güç olarak 1363'-de kurduğu Yeniçeri örgütü ve genel olarak Kapıkulu ordusu, timarlı sipahi ordusunun çok kalabalık olduğu Beyazıt döneminde ancak 7 bin kişiliktir. (289)

Bununla birlikte «yeniçeri esamisi gittikçe tezayüd eylediği (arttığı) gibi işbu süvari bölükleri hakkı tezayüd ederek Kanuni Sultan Süleyman asrında yeniçeri 12 bin kadar ve atlı bölüm halkı 7 bin kadar iken, Sultan III. Murad asrında yeniçeriler 27 bine ve bölük halkı 13 bine baliğ (vararak), Sultan III. Mehmed asrında 1004 tarihinde yeniçeriler 45 bin ve bölük halkı 20 bin ve Sultan I. Ahmed asrında 1018 tarihinde yeniçeriler 47 bin ve bölük halkı 21 bin esami kadar olmuş idi.» (290)

«Bu minvali sabık ulufeli asker tekessür eylediği (çoğaldığı) gibi sair ulufeli tavaif (bölükleri) dahi o minval üzere tekessür ederek hazinei devet düçarı müzayaka olmağın (darlığa uğradığından) karşılık bulmak için bizzarure tekalifi miriye (miri vergiler) tezyid olunup (artırılarak), tekalifin (vergilerin) mülk ve sekenenin terakkii mamuriyet ve serveti esasına mebni olmayan (dayanmayan) tezayüdü ise mucibi zulüm ve teaddi (adaletsizlik) ve bu dahi memalikin harab ve ahalinin bitab olmasına badi (neden) olmuştur.» (291)

---

(289) H. İnalcık: Osmanlı Devrinde Türk Ordusu, Türk Kültürü, sayı 22.

(290) Cevdet Tarihi: C. V., s. 201.

(291) Cevdet Tarihi: C. V., s. 201-202.

«Sonra günden güne (ulufeli kullar) artmıştır, hâlâ bulunan miktar 92. 206 (veya 92. 216 A. K. Aksüt)dır. Bu denlü kula ulufe mi yetişir ve bu denlü ulufeye hazine mi dayanır,» Koçi Bey Risalesi, s. 41-42.

16. yüzyılda kapıkulunun sürekli olarak artırılması askeri zorunluluklardan ileri gelmiş, Orta Avrupada ateşli silahlar kullanan ağır Alman piyadesi karşısında Kanuni Sultan Süleyman da tüfekli yeniçeri sayısını artırmak zorunda kalmış ve bu gereksinme giderek büyümüştür Ok, yay, kılıç, mızrak ve gürz gibi ilkel silahlarla savaşan ve eğitim görmeyen timarlıların savaşa elverişsizliği, 16. yüzyıl sonlarından başlayarak bu örgütün bağlı olduğu timar rejiminin ilgisiz kalmasına ve yeni bir statüye girmesine yol açmıştır. Bu yeni statünün gerekçesini doğrudan doğruya Hazinei Amire (Devlet Hazinesi)nden üç ayda bir maaş alan kapıkulunun sayıca artmasının hazineye yüklediği büyük mali yükte aramak gerekir. (292)

Bu da, Osmanlı Devleti'nin geleneksel toprak rejiminin temellerinin sarsılmasına yol açmıştır.

Öte yandan, yüksek fiyatlar üzerinden yapılan yeni savaş malzemesi «mübayaa»ları, fiyatların sürekli bir artış göstermesi yüzünden satınalma gücü düşen bir parayla ödenen değişmez maaşların yetmemesi üzerine uygulanan yeni baremlerle giderek artan harcamalar, devlet bütçesinin dengesini büsbütün bozmuştur. (293)

Gerçekten 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun parası, o zamana kadar görülmedik boyutta bir kriz geçirmektedir. Amerika kaynaklı değerli madenlerin ve özellikle gümüşün Osmanlı İmparatorluğu'na girmesi, paranın değerinin düşmesine

---

(292) H. İnalcık: A.g.y., Örneğin 1562 de kapıkulu maaşları 172 milyon akçeyken, 1610 da 380 milyon akçeye çıkmıştır.

(293) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 8.

yol açmıştır. Devletin İmparatorlukta dolaşan paralar için belirlemiş olduğu «rayiç»ler altüst olmuş ve ülkede büyük ölçüde sahte para basımı olayı belirmiştir. İspanya yoluyla gelen Amerikan gümüşünün Osmanlı piyasalarında yarattığı bu enflasyon karşısında akçenin değerini korumak isteyen Osmanlı devleti, önceden belirlenmiş resmi sürüm değerlerini (rayiçleri) geçerli tutarak işlemleri zorlamaya çalışmıştır. Ama, İran savaşlarının yol açtığı büyük mali kriz sonunda 1585 yılında % 62,5 ve 1588 yılında % 23 oranında olmak üzere büyük iki para işleminde bulunulmuştur. (294)

Görüldüğü gibi, içine düştüğü mali sıkıntıdan kurtulmak için para değerini düşürme (ayarını bozma) yoluna başvurmaktan çekinmeyen devlet, sisteminin geleneksel temellerini biraz daha zorlayarak kendisine ait olan ya da timar sahiplerine bırakılmış bulunan vergi toplama yetkilerini giderek daha büyük bir oranda mültezimlere satmak zorunda kalmıştır. (295)

Gerçekten, bir yandan askeri işlevini yitirmekte olan timarlı sipahi örgütünün yerine geçen ve ücretleri merkezden ödenen bir ordunun yol açtığı harcamalar, öte yandan enflasyon sonucunda devlet giderlerinde görülen büyük artışlar, Osmanlı devletini, bu giderleri karşılayacak yeni kaynaklar bulmaya zorlamıştır.

Savaş ve dış ticaret gelirleri azalmış olduğundan, devlet giderlerini karşılamak konusunda başvurulan

---

(294) Lütfi Güçeri: Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, s. 36-37.
(17. yüzyılın ilk yarısında girişilen para ayarlamaları da Osmanlı parasına gerekli kararlılığı sağlayamamış ve tüm mal fiatlarında değişmeler görülmüştür.)

(295) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 8.

ana yol, iç kaynaklara yönelmek, «yaratılan ürüne ve mevcut servetlere el atarak daha fazla artık-ürün elde etmek olmuştur.» (296) Başka bir deyişle 15. yüzyıl sonlarından başlayarak artan harcamalarla azalan gelirleri denkleştirmek için yeni kaynaklar gerekmiş ve işte bu yükü üstlenme görevi çoğunluk reayaya yüklenmiştir. (297) Böylece, vergilerin türü ve miktarı artırılmış ve vergi toplama yöntemlerinde köklü değişiklikler yapılmıştır. Şöyle ki, 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar reayanın dirlik sahibine ödemek zorunda olduğu, yasalarla belirlenmiş ve değer ya da oranları değişmez olan vergiler iki türlüdür :

a) Haraç, cizye zekat ve öşürden oluşan «tekalifi şeriye», b) resmi mücerred, resmi arus, resmi bennak gibi «tekalifi örfiye». Değerleri kanunnamelerle belirlenmiş olduğu için bu vergiler, paranın değerinin düşmesine karşın bir artış göstermemiştir. (298) Gerçekten «ümera»nın yapacakları hizmetlere göre kendilerine verilen has gelirlerinin değerleri 14. ve 15. yüzyıllarda belirlenmiş ve 16. yüzyıl sonra değin hemen hiç değişmeden kalmıştır. Oysa Osmanlı maliyesinin ve vergi sisteminin temeli olan akçenin uğradığı değer değişikliği, gelirlerin kendiliğinden azalmasına yol açmıştır.

Örneğin II. Beyazıt zamanında 100 dirhem gümüşten 280 akçe kesilirken, 1596 sıralarında aynı ölçekte gümüşten 950 akçe kesilmektedir. Kuşkusuz ayarının düşmesiyle birlikte akçenin göreli değeri de düşmüş,

---

(296) İ. Küçükömer : A.g.y., s. 45.

(297) S. Aksoy : A.g.y., s. 45.

(298) M. Çağatay Uluçay : Saruhanda Eşkiyalık ve Halk Hareketleri, s. 36.

bir filori altunun resmi denkliği 35'den 120 akçeye çıkmıştır. Oysa Osmanlı mali ilkeleri ve vergi sistemi akçedeki bu değer değişmelerine kesinlikle ayak uyduramamış, yasalarla ilk kondukları zamandaki biçimlerini korumuştur. Örneğin Fatih Sultan Mehmet zamanında, 40 akçeye satılabilen iki koyuna bir akçe «resmi agnam (koyun vergisi)» alınmaktayken, 150 yıl sonra bu vergi, 200 akçeye satılan iki koyun için yine bir akçedir. Kısacası, dirlik sahibinin para olarak almakta olduğu bütün vergiler, böylece değişmeden kaldığından, akçenin değer yitirmesi nedeniyle resmi değere göre üç kez azalmış demektir. Ancak, reayadan ürün olarak alınan vergilerde bir artış olması doğaldır.

Gerek devletin ve gerekse sefere gitmekle yükümlü olan dirlik sahiplerinin her sefere çıkışta yapmak zorunda oldukları harcamaların, 15. yüzyıla oranla 16. yüzyıl sonlarında ne ölçüde yükseldiğini, cebeli için ödenmesi gereken insan ücretinin yıllık 600 akçeden 3000 akçeye çıkması, eskiden 150-200 akçeye alınan bir katır ya da iyi bir atın bu sıralarda 2500-3000 akçeden aşağı alınmayışından anlamak olanaklıdır.

Bu nedenlerle, özellikle büyük dirlik sahipleri, vergileri yasal ölçülerinin üstüne çıkarmış ve giderek bu işin çığırından çıkması üzerine beylerbeyi ve sancakbeylerinin «maiyet» memurlarının ve hasların başında bulunan voyvodaların halkı zorla soymaya başladıkları görülmüştür. (299) Bu bakımdan, bir yandan halk, özellikle de ekonomik krizden en çok zarar gören köylü, eskisine oranla ortalama on kat fazla vergi ödemek zorunda kalmış, öte yandan, «alçak hallü» timarhların yani küçük dirlik sahiplerinin dirliklerini bıraktıkları görülmüştür.

---

(299) M. Akdağ: Celali Fetreti: D.T.C.F. Mecmuası, s. 55-56.

Sözü geçen vergilerde görülen artışlara koşut olarak, 16. yüzyılın ikinci yarısında, çeşitli vesilelerle köylülerden alınan ve çözücü etkilerde bulunan yeni vergi türleri ortaya çıkmıştır :

a) Tekalifi şakka (ağır vergiler), eyalet, liva kazalarda görevli yöneticilerin halktan aldıkları ve sayıları zamanla artan selamiye, ma'l baha, çizme baha, konak ve göçek akçesi, devriye, yemlik, ağalık, kethüdalık gibi yasa dışı «teklif»lerdir. Giderek miktar ve türleri artan bu vergiler, halkın gönderdiği yakınma «mahzar» ve dilekçelerine ve kaldırılmaları yolunda padişahlarca yayınlanan «adaletnameler»e karşın süregelmiştir. Paranın değerinin düşmesiyle orantılı olarak artan bu vergileri alan, İmparatorlukta yeni bir toplumsal tip olarak beliren «ayan»lar olmuştur.

Halk, yöneticilere verdiği tekalifi şakkaya benzer bir vergiyi de devlete ödemiştir ki, bu «Tekalifi Divaniye» dir.

b) Tekalifi Divaniye ya da «avarız» adı altında toplanan bu vergiler, olağanüstü durumlarda, savaş zamanlarında halkın devlete ödemekle yükümlü olduğu vergilerdir. Bu vergiler, toplama zamanı ve miktarı kesin ve geçerliği sürekli olmadığı için geçici anlamında «avarız» adını almıştır.

Önceleri ancak olağanüstü durumlarda alınan bu vergiler devlet hazine ve maliyesinin çok sarsılmış olması yüzünden 16. yüzyıl sonlarında her yıl toplanmaya başlanmıştır.

Olağanüstü durumlarda padişahın buyruğuyla halkın doğrudan doğruya devlete ödemek zorunda olduğu her türlü hizmet, para ve mal biçimindeki vergi anlamına gelen avarızın çeşitleri,

a) Ordunun geçeceği yol üzerinde bulunan «menzil»lerden toplanıp aktarılan ve «sursat zahiresi» adı

verilen arpa, buğday, koyun, yağ, bal, saman ve odun, b) Uzun süren kale kuşatmaları için toplanan ve «nüzül» adını taşıyan arpa, buğday, c) taşıma ve et gereksinmesini karşılamak için toplanan deve, katır, at ve koyun, d) ordunun geçeceği yolları temizlemek, düzeltmek ve onarmak için «beldar» v.b. e) son olarak peşin toplanan «avarız akçesi» ya da «avarız bedeli akçesi» denilen vergidir.

Bu vergi, asker, madenci, çeltikçi, ortakçı, tuzcu, köprücü, derbendci, müstahfız v.b. ile ocaklık yazılanlar ve kimi evkaf reayası dışında her yetişkin erkeğin ödemekle yükümlü olduğu bir vergi niteliğindedir.

Tekalifi Divaniye'nin toplanmasında ölçü «avarızhane»dir. Bu, bağışık olanlar, çocuklar ve kadınlar dışında vergi vermekle yükümlü erkeklerin «âlâ, evsad ve edna» diye üç bölüme ayrılarak aynı kümeye girenlerin birleştirilmesiyle oluşturulan bir birliktir. Zamanla avarızhanelerin azalmasına karşın, bu vergiyi toplamakla görevli mübaşir, tahsildar, mütesellim, elindeki «mevkufe defteri» örneğine göre davrandığından vergi eski avarızhaneler üzerinden alınmış ve bu da halkın yoksullaşmasına yol açmıştır.

Her yıl Divan'da belirlenmiş devlet gereksinmelerinin genel tutarı, İmparatorluğun tüm avarızhaneleri toplamına bölünerek her avarızhanenin ödeyeceği vergi değeri bulunmuştur. Bu geçici vergiler, değer ve türleri Divan'ca belirlendiğinden «avarızi divaniye» ya da «tekalifi divaniye» olarak adlandırılmıştır. (300).

Özellikle köylüden alınan vergilerin tür ve miktarca artmasına koşut olarak, yine devlet gelirlerini artırmak amacıyla vergi toplama yol ve yönteminde

(300) Ç. Uluçay: A.g.y., s. 36-48.

önemli değişiklikler yapılmıştır : Bu değişikliklerdir ki, Osmanlı toplum yapısının temel niteliği olan miri toprak ilişkisinin tümüyle çözülüp dağılması ve yeni bir tipe dönüşmesiyle sonuçlanmıştır. Başka bir deyişle, Osmanlı toplumunda, devletin, giderlerini karşılamak üzere parasal gelir sağlamak amacıyla başvurduğu yöntemler, yapının değişmeye karşı dirençliliğine yol açan miri toprak rejiminin kökten sarsılmasına varmıştır.

Gerçekten çeşitli nedenlerle sahipsiz kalan dirlikler, askeri niteliklerini yitirdiği ve hazine giderlerini karşılamak üzere kullanıldığı için, bu durumda, eskiden olduğu gibi hak sahiplerine (sipahilere) verilmek yerine, «mukataatı miriye» adıyla hazinece alıkonarak sarraf ve mültezimlere «ilzam» olunmaya başlanmıştır. ([301]) İşte gerek bu «mukataat»ın «iltizamat» adıyla, gerekse çeşitli vesilelerle eklenen dirliklerle genişleyen ([302]) «Havassı Hümayün»un (Hasların) «ihale»siyle «iltizam» sistemi doğmuştur :

Kimi Osmanlı tarihçileri «miri» toprak rejiminde daha Kanuni'nin son yıllarında bir çözülmenin ve ilkelere aykırı uygulamaların başladığını belirtmekte ve bu konuda Veziriazam Rüstem Paşayı (Ölümü 1560) suçlamaktadırlar. O zaman değin miri topraklar «müzayede»ye çıkarılmazken onun zamanında devlete ait toprakların ilk olarak artırma yoluyla «iltizam»a verilmeye başlandığı ve böylelikle İmparatorluğun temellerinde köklü değişikliklere yol açacak olan iltizam sisteminin doğduğu görülmektedir.

Devletin miri toprakları peşin ödeme karşılığında

(301) Z. Karamursal : A. g.y., s. 8, 202.

(302) Ş. Berki : Toprak Hukuku. s. 69.

mültezimlere bırakmasının nedeni, timarlı sipahi örgütünün ordudaki önem ve ağırlığını yitirmesi ve hazine gelirlerinin azalmasına karşılık giderlerinin artmasına bağlı olarak sürekli ve ücretli bir ordu için gerekli mali olanaklara ve genel olarak parasal gelirlere duyulan gereksinmede aranmalıdır.

Gerçekten «Salifül zikr (adı geçen) Rüstem Paşa, hasılatül miriyeyi (Devlet gelirlerini) teksir daiyesiyle (çoğaltmak isteğiyle) iltizam usulünü ihdas ederek» (303) «Beytülmali müslümin olan (304), gerek havası hümayun ve gerek mukataat, cümlesini iltizama verip» «iltizamı ehli ırz olan emin» ve «mütedeyyin (dine bağlı) zatlar kabul etmediğinden ekseriya erazil ve esafil (aşağılık ve bayağı kimseler) eline düşüp bu dahi mukataat ve havassı hümayun karyelerinin (köylerinin) harabiyetine sebep oldu. Ve böyle mezalim ve taadiyat (adaletsizlikler) ile memalik harab ve devletin hazinei hakikiyesi mesabesinde (derecesinde) olan reaya duçarı fakru ızdırab olduğundan varidatı devlet dahi küllü tenezzül ve tenakus buldu.» (305)

Görüldüğü gibi, Cevdet Paşa'ya göre devlet gelirlerini arttırma gereksinmesi miri toprakların iltizama verilmesine, bu da Osmanlı toplumunun geleneksel yapısının çözülmesine yol açmıştır.

İltizam yolu, belli türden kimi gelirlerle sınırlı olarak başlamışken bir süre sonra, «aşar, agnam» gibi her türlü vergiye, «gümrük, ihtisap» gibi resimlere, «imdadiye ve cihadiye» gibi «teklif»lere de yaygınlaştırılmıştır.

---

(303) Cevdet Tarihi: A.g.y., s. 205

(304) Koçi Bey Risalesi: s. 63.

(305) Cevdet Tarihi: A. g.y., s. 205. Koçi Bey Risalesi, s. 63.

İltizam, devletin kimi kimselere birçok vergilerin önce yıllığını, sonraları da birkaç yıllığını «muaccele» adıyla bir peşin para karşılığında bırakmasıdır. (306) Başka bir deyişle «mültezim, bir karye (köy) (307) veya kasabanın aşar ve rüsumunu deruhte ve iltizam edip buna mukabil hazineye maktuan akçe veren kimsedir.»

Mültezimlerin, artırmada pey sürebilmesi için «hazinece teahhüdü cari» bir sarraf göstermesi istenmiş ve bir takım kimselere «kuyruklu» denilen «imtiyazlı sened»ler verilerek hazine sarrafları yaratılmıştır ki, bunlara «kuyruklu sarraflar» denmiştir. «Bu sarraflar, kendilerine ihale olunan varidatı öşriye ve rüsumiyenin takibinde ileri gide gide hükümet içinde hükümet şeklini almışlardır. Denilebilir ki, bunların züʼum ve gadri memleketi tahrib etmiş... ve adaleti Osmaniyemizi adeta mahvetmiştir.» Bu ihalelerin çokluğu, Galata'da oturan ve para işlemleri dışında sadece hazineye verdikleri borçların faiziyle yaşayan bir bankerler korporasyonu doğurmuştur. Hazine, darda kalarak bir gelirinin birkaç yıllığını iltizama vermek için müzayedeye koyacağını duyurunca, bu bankerler, genellikle Ermeniler. bir ya da birkaç paşayla uyuşarak artırmada onların etkinliğinden yararlanmışlardır. Hazinenin gerek duyduğu peşin para sağlandıktan sonra, vergi yükümlüleri, borcun ağır koşullarını ve paşaların kârlarını ödemek zorunda bırakılmıştır. (308)

Bu iltizam sistemi, Tanzimat Fermanı'nın diliyle «alatı tahribiyeden olup hiç bir vakitte semerei nafi-

(306) Z. Karamursal: A.g.y., s. 202.

(307) Atıf Bey: Ag.y., s. 30.

(308) Türk Ziraat Tarihi: s. 68-69.

ası görülmeyen» bir «usulü muzırra»dır. «Bu ise bir memleketin mesalihi siyasiye ve umuru maliyesini bir adamın yeddi ihtiyarına ve belki pençei kahrına teslim demek olarak o dahi iyice bir adam değilse hemen kendi çıkarına bakıp cemi harekat ve sekenatı gadr ve zulümden ibaret olur.» (309)

Gerçekten, belirli bir peşin para karşılığında bir bölgenin vergilerinin belli bir süre için artırma yoluyla satılması anlamında «iltizam», mültezimlere büyük olanaklar sağlamış ve onların gelirlerini artırmak için her vasıtaya başvurmalarına yol açmıştır. Mültezimler, timarlı sipahilerin tersine, geçici bir süre için gelirlerini satın aldıkları topraklarla ilgilenmeyerek sadece her türlü baskıyla bu topraklardan en fazla geliri sağlamaya önem vermişlerdir. (310)

İltizam sistemiyle dirliklerin bir spekülasyon konusu olmasına (311) bağlı olarak, miri toprak rejimi köklü yapı değişikliğine uğramıştır. Başka bir deyişle, dirlikler üzerinde bir spekülasyonun başlamasıyla, miri toprakların özel mülkiyete dönüşmesi olayı birlikte yürümüştür. (312)

Gerçekten Koçi Bey'e göre :

«Yeryüzünde kargaşalık ve bozukluk ve 'şerü şurun şuyuu intişarı'nın ve eşkiya ve azgınların üstünlük ve ün kazanmalarının bir ana nedeni de, timar ve zeamet sahiplerinin ad ve sansız kalışıdır. H. 992 tarihine gelinceye kadar köy ve çiftlikler kılıç sahiplerinin

(309) «Tanzimat Fermanı». Reşat Kaynar : Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, s. 178.

(310) S. Aksoy : A.g.y., s. 48.

(311) İ. Hüsrev : Türkiye Köy İktisadiyatı, s. 167.

(312) S. Aksoy : A.g.y., s. 45-46.

elinde ve ocakzadelerde olup aralarına yabancı ve kötü soylu sızmamış ve 'ekabir ve ayan sepedine' ([313]) girmemiştir.

«İlk bozulması şöyle olmuştur : Acem ülkesine serdar olarak atanan Özdemir oğlu Osman Paşanın kimi yabancılardan yiğitlikleri görülenlere üçer bin akçe 'iptida emri» vermesiyle yabancılar fırsat bulmuş, Osman Paşa iyilerine vermişken ondan sonra gelenler kâr düşüncesiyle iyi kötü demiyerek ilişkisi olmayan ve 'aslında cinsinde' dirlik tasarruf etmeyen şehir oğlanı ve reayadan bir alay bozuk mayalıya iptida emirleri'ni karşılıksız olarak vermiş, zeamet ve timar isteyenler bir günde yüzbin akçe timara hak kazanır olmuşlardır. Ve sahipsiz kalan dirlikler (mahlulat) de eski yasaya aykırı olarak 'Asitanei Saadet' tarafından verilmeye başlanmış, 'erkanı vükela' düşen mahlûlü uyruk ve yakınlarına vererek, islam ilkelerinde bulunan timar ve zeametin seçkinlerinin şer'i şerife aykırı ve yüce yasaya karşıt olarak, kimini paşmaklık, kimini arpalık, kimini padişah hasları (havassı Hümayun) na katarak ve kimini temlik, kimini vakfederek ve kimini de bedeni sağlam kimselere emeklilik olarak vermiş ve bütün zeamet ve timar 'ekabir geliri' olmuştur. Bu bozukluk ve aykırılık, devletin en yiğit, güçlü ve ün ve ululuğa yol açan askerlerinin çözülmesine neden olmuştur. Oysa hizmetli asker, halkın en aşağı katından devşirilir, hiç bir yararlığı olmaz ve tersine barış zamanında azgınlık ve ayaklanmalara araç olur. Bir süreden beri azgınlığın ardı arkası kesilmemiştir.

«Beylerbeyilerde, sancakbeylerinde, vezir ağalarında, müteferrika, çavuş ve küttab gruplarında ve dilsiz

---

(313) Gelirleri az olan ve kimseye verilmeyip beratları sanki sepette kalan timarlara verilen addır.

ve cüce kısmında, padişah nedimleri ve bölük halkının ileri gelenlerinde nice timar ve zeametler olup, kimi hizmetkarları üzerine, kimi azatsız kulların üzerine berat ettirmişlerdir. Adamlarının gelirlerini ürünlerini kendileri yerler, içlerinde öyleleri vardır ki, yirmi, otuz, belki kırk elli timarı bu yolla alarak gelirini, ürününü kendileri yer ve sefer zamanı sırf yoklamada bulunsun diye iki (bir iki) bin akçe harçlık verip cübbe ve zırh yerine abakebe giydirip birer semerli beygirle sefere göndererek kendileri evlerinde (kalırlar). Bundan başka zeamet ve timarın 'Asistanei Saadet'ten verilmesi yüzünden ülkedeki zeamet ve timarların ancak öşrü çekişmesiz olup, geri kalanı bütünüyle çatışmalıdır. Veziriazamların, hâlâ timar ve zeamet davası dinlemekten başka işle uğraşmaya zamanları kalmaz. Herkesin elinde çeşitli beratlar ve onbeş yirmi ayrı 'mukarreram'eler olup, birinin 'mukarrernamesi'nde, 'hak bunundur Hasmı tevzirü telhis ile dahlü taarruz itiğü sem'i Hümayunuma vasıl olmuştur. Buna zaptettirip hasmını menü def eyleyesin' diye yazar. Ve karşı tarafın elinde olan berat ve buyruklarda da yine bunun gibi; 'Hak bunundur, buna zaptettiresin' diye yazar, böylelikle padişahımız adı kullanılarak yalan dolan yapılır. Ve padişah beratlarını ve 'evamiri şerife'yi ayağa düşürüp saltanat namusuna leke sürerler. Ve Zeydi Amr'a Amr'ı Zeyd'e tutuşturup, timar ve zeamet sahiplerine toptan haksızlık ederler. Böylelikle de zavallıların gelirleri bu çekişme arasında yitip gider, reaya yoksul kalır, nice gaziler savaşta can ve baş vermekte ve hasmı olan kimse evinde zevk sürmekte iken ürün zamanı gelince Asitane'den bir mukarrername ile o zavallının ürününün kimini kendi alıp, kimini kadıya verir. Bu yüzden giderek timar ve zeametin durumu karmakarışık olmuş, alan ve satan belirsizleşmiştir.

«Hâlâ yapılan seferlerde Rumeli ve Anadolu ve öteki eyaletlerde zeamet tasarruf eden 'eğer mütefrrika ve eğer çavuş ve küttab ve sair zeamet ve timar sahibi kullar toplam olarak yedi-sekiz bin kişi anca olup geri kalanından bir iz kalmamıştır. Kısacası zeamet ve timarın bu duruma düşmesinin nedeni, sahipsiz kalan dirliklerin (mahlulat) Asitanei Saadet'ten veziri azam tarafından verilmesidir. Çünkü, beylerbeyiler ehil olmayanlara verdiklerinde, ehil olanlar 'Divan Hümayun'a gelip yakınırlardı. Ama veziri azam olanlar ehil olmayanlara verdiğinde, hakkı olanlar kime varıp yakınsınlar. Ve akıncılar da, kiminin ulüfeli kul, kiminin kul adına olması ve kiminin akıncılığını kabul etmemesiyle ancak iki bin kalmıştır. Ve yörükan ve müselleman (314) takımları mukataa'ya bağlanarak ve Anadolu vilayetlerinde bulunan 'piyadegan' timar olup adını hükümsüz koymuşlardır. Bugün yukarıda adı geçen takımlardan savaşa giden bir kişi yoktur, onların görevlerini timar sahibi kulları yerine getirir olmuştur.» (315)

Görüldüğü gibi, «Osman Paşanın hilafı kanunu kadim olarak hariçten bazı kesana timar vermesi sui emsal olarak refte refte şehir halkından ve reaya sınıfından nice fürumayeler ve nice meçhul ül ahval şahıslar ata binip ve kılıç kuşanıp erbabı timar ve zeamet içine karış» mıştır. «Ve Sultanı Muradı Salis asrında bir minvali sabık nüdema ve mukribini padişahi ziyadesiyle yüz bulmuş olduklarından guzatı müslimin hakkı olan kari ve mezarii birer tekarrüble kimisini bir vechi arpalık ve kimisini temlik suretiyle uhdelerine geçirip kendulerine tamam mertebe istiğna geldik-

(314) Müselleman: Yol işleriyle görevli askerler.

(315) Koçi Bey: VII Telhis, s. 38-40.

te dahi tevabi ve müteallikatına pek çok timar ve zeametler yaptırdılar. Vükelaı Devlet dahi düşen mahlulatın güzidelerini kendi etraf ve müteallikatına vermeye başladılar.» (316) Böylelikle, timar ve zeametlerin belli başlıları, padişah hassı ya da arpalık, başmaklık durumuna sokumuş ve beylerbeyleri, sancakbeyleri, vezirağaları, müteferrika, çavuş, katip, padişah nedimleri ve bölük halkının ileri gelenlerinin eline geçmiştir. Miri toprakları paylaşanlar, artık eskiden olduğu gibi «timarlı sipahiler» değil, kentlerde ve özellikle merkezde oturan yüksek rütbeli memurlar ve saray çevresidir. Bu sınıfın toprak ve reaya ile ilgisi yoktur. Bu yüzden toprak bakımsız kalarak verimsizleşmiş, yoksullaşan reaya, daha çok gelir sağlamak amacıyla artırılan vergiler altında ezilmiştir.

İltizam sistemiyle özellikle müslüman olmayanlar ve bir işadamı ve rantiye haline gelen askeri kesimler elinde beliren bir finans kapitalizmi devlet gelirlerine ortak çıkarak gücünü ve etkisini artırmıştır. (317) «Böylece, büyük rant sahipleri ve tüccar-tefeci kesiminin artan ekonomik gücü, biriken servetleri yatıracak bir yer aramış ve toprağa yönelip yürürlükteki mukataa ve iltizam biçimlerini değiştirerek toprakların özel mülkiyete geçiş sürecini hızlandırmıştır. (318) Bu süreç, aynı zamanda Osmanlı toplum yapısının köklü bir dönüşüm sürecidir.

Gerçekten, enflasyon dönemi vurgunları, tefecilik ya da iltizam yoluyla kazanılan servetlerin güvenilir ve verimli bir yatırım alanı olarak toprağa yönelmesi Os-

(316) Tarihi Cevdet: C. V., s. 202.

(317) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 8.

(318) S Divitçioğlu: A.g.y., s. 73.

manlı toplumunun geleneksel yapısının çözülmesine yol açmıştır. Bu çözülmenin ana araçlarından biri, tefecilik olmuştur.

İslam hukukunda faiz sorunu tartışmalı olmakla birlikte, Osmanlı devleti % 10-15'lik bir faiz oranını yasal saymış ve mahkemelerin bu türlü borçlanma sözleşmelerini «tescil» etmelerine izin vermiştir. Bu arada, bir çok vakıflarda hayır işlerine ayrılan gelir kaynağının sadece faizle işletilecek paralardan oluştuğu, özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak kamu vakıflarına taşınamaz mallar yerine daha çok taşınabilir değerli mal ve para bırakıldığı görülmektedir. Örneğin 1561 yılında Bursa kentindeki 159 halk tipi vakfın elinde, çeşitli taşınamaz malların dışında faizle işletilmek üzere 3.349.046 akçe vardır. Aynı yıl, bu paranın hemen hepsi faizle işletilerek 333.119 akçelik bir faiz geliri sağlanmıştır. Faizle işletilecek para ayırma biçiminde kurulmuş olan vakıf kurumlarının bu kadar çoğalmasının nedeni, önemli bir servet birikiminin olması ve paranın her zaman sağlam ve güvenilir müşteriler bulabilmesidir.

Bu dönemde, kentlerde üretim kredilerinin normal koşullarla sağlanabilmesine karşılık, tefecilik servetinin köylerdeki etkisi derin olmuştur. Gerçekten, toprak üzerindeki tefecilik biçimleri, ürünü daha tarladayken ucuz fiyatlarla satın almak (selem) biçimindeki kredi avansları, alınan borcun faiziyle birlikte bütünüyle ödenmesinden sonra geri alınmak üzere yapılan bağ, bahçe, ev v.b. satışları (bey'be'l vefa), tarlanın, bağ ve bahçenin rehin kaldığı sürece eski sahibi tarafından borcu veren hesabına ortakçılıkla işletilmesi yükümlülüğünü veren «murabaha» sözleşmesi gibi yollarla yapılan «ikraz»lardır. Bunların, çoğunluk yüksek

faiz oranları yüzünden ödenmeleri olanaksız olmuştur.

Bu dönemde, devletin faiz işlerini düzenlemek ve tefeciler için ağır cezalar koymak amacıyla çıkardığı fermanlardan anlaşıldığına göre, faiz oranlarını % 30-% 60'a kadar yükselterek köy toprağı üzerinde çiftlikler ve ağıllar kurmuş olan «ribahor (tefeci)»lar bulunmaktadır. Bunların çoğunun, yeniçeri, kapı halkı, çavuş, timarlı sipahi ve bunların emeklileri olduğu görülmektedir.

İşte enflasyon döneminin vurgunları, iltizam ve tefecilikle kazanılan servetlerin tarıma yönelmesi ve ağır vergiler altında ezilen ve ucuz kredi kaynaklarından yoksun bulunan yoksul köylünün üzerinde çalıştığı toprakları alarak büyük çiftlikler kurmayı başarması, Osmanlı toplumunun geleneksel yapısının sarsılmasına yol açmıştır. Böylece, toprakları elinden çıkaran eski bağımsız çiftçiler düzeni yerine, zengin çiftlik sahibi mütegallibe bir ağa sınıfıyla ırgatlaşan topraksız köylüler sınıfı geçmeye başlamıştır. (319)

Başka bir deyişle, köylünün bir yandan aşırı vergi yükümlülüğü altında bulunması, öte yandan çeşitli nedenlerle tefecilere başvurmak zorunda kalması, toprakların belli ellerde toplanmasına olanak sağlamıştır. Bu durum, «köy formasyonunun bozulması»yla sonuçlanmıştır. Yani, «ümeranın maiyet memurları» tarafından istenen salmalar v.b. ile köylere kadar sokulmuş olan yeniçeriler, sipahiler, hatta kadı, müderris, sancak beyi, çavuş, müteferrika v.b.'lerin, köyle çiftlikler kurmalarına varan tefecilik, yarıcılık v.b., bir çok köylünün çift bozarak bir kapı aramaya, bir beyin sekbanlığına girmek zorunda kalmasına neden olmuştur. (320)

(319) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 8-11.

(320) M. Akdağ: A.g.y., s. 71-72.

Bu durumun en belirgin sonucu, reayanın topraktan kopması ve köyden yığınsal olarak ayrılması olayıdır. Miri toprak rejiminin çözülerek yerini özel mülk çiftliklere bırakmasına bağlı olarak reaya mülksüzleşip özgürleşmiş ve köyden göçmeye başlamıştır. İşte bu durumdur ki, kamusal toprak mülkiyetinin önlediği bir kırsal yapı çözülmesini hazırlamıştır. Toprağa bağlı olan emek özgürleşerek yapısal bir değişikliğin belirtisi olmak üzere açığa çıkmıştır.

Gerçekten bu dönemde «çift bozan reaya»nın arttığı ve her yanda «levendat (köy gençleri)»in türediği görülmektedir. ([321]) Toprağını bırakan köylülerin sayısı çoğalmıştır. Çok sayıda levent köyünden ayrılarak, çoğunluk ya bey kapısında asker (sekban) ya da medrese öğrencisi (suhte) olma yollarını denemiştir. ([322])

Zamanın kaynaklarından anlaşıldığına göre, köyünü bırakanların bir bölümü, sürekli savaş durumunun yarattığı olanaklardan yararlanarak orduya ya da «ümera»dan birinin kapıkulları arasına girmiştir. Ümeranın ücretli maiyet askerleri, sekbanları olarak kapılananlar kısa bir sürede o kadar çoğalmıştır ki, resmi sıfatlı bir kimse gereğinde çevresine kalabalık bir sekban grubu toplayabilmiştir. Öte yandan, tarikat mensubu ya da medrese öğrencisi olarak geçimlerini sağlamaya çalışanlar arasında özellikle 16. yüzyılın sonlarına doğru medreselerin kapasitesini çok aşan softalar kalabalığı önemli bir kargaşalık kaynağı olmuştur. ([323]) İşte bu ortamda, İmparatorluğun dirliğinin bozulmasına yol açan Celali isyanları dönemi (1596-1610) açılmıştır.

---

(321) M. Akdağ: A.g.y., s. 53.

(322) D. Avcıoğlu: A.g.y., s. 30.

(323) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 12.

Belirtildiği gibi, Celali Fetreti'nin başlangıcında, başlıca karışıklık öğeleri, çift bozan reayadan ve köyünü bırakan genç erkeklerden türeyen «levendat»la, işsizlik yüzünden medreselerde yığışan «sühavat»tır. Bu dönemde, beyler gibi reayayı soyma olanakları bulamayan timar sahipleri, ekonomik çözülme nedeniyle başkaldırmaya hazır durumdadır, özellikle «alçak hallü» olan sipahilerin durumları leventlerden çok farklı değildir.

İşte «suhte»ler bir yana özellikle leventler, önce durumdan hoşnut olmayan timarlı sipahilerin çevresinde toplanarak ilk küçük Celali birliklerini oluşturmuşlardır. Giderek mukataaları tutan mültezimler ve özellikle beylerbeyleri ve sancak beylerinin maiyet memurları olan kaymakamlar, kethüdalar ve subaşılar da işe karıştıklarından, leventler çevresinde toplanacakları yeni öğeler bulmaya başlamışlardır. (324) Büyük Celali öbekleri, köylüden zorla vergi almak durumunda olan beylerin «maiyet» memurlarının, başlarına daha kalabalık sekban toplamalarıyla oluşmuştur. (325)

Önce, kalabalık maiyetlerle halkı soymaya çıkan ümera ve maiyetine verilen cezalar sorunu çözümleyemediğinden, ilerleri denilen yerel milis örgütü geliştirilmiş, sonra devriye bölükleriyle gezen «ehli örf (memurlar)»ün köylere sokulmamaları için kimi yerlerin halkına izin verilmiş, sonra bir adalet fermanı yayınlanarak, reayaya, devriye bölükleriyle gezen ümerayı ve adamlarını çevrelerine yanaştırmamaları öğütlenmiştir. (326)

---

(324) M. Akdağ: A.g.y., s. 68.

(325) M. Akdağ: A.g.y., s. 57.

(326) M. Akdağ: A.g.y., s. 73.

Celali çatışmaları 1596'da birden genişleyerek bütün Anadolu'yu büyük bir bunalıma sürüklemiştir. Özellikle 1602'den sonra yeni bir aşamaya giren «Celali Fetreti», «Büyük Kaçgun» olarak adlandırılan bir dönemi açmıştır. (327) Bu dönemde, Celalilerin saldırılarından korunabilmek için köylüler ana yollardan ve düzlüklerden kaçarken, büyük köyler onar yirmişer haneli küçük köylere bölünmüştür. (328) Gerçekten «on seneden mütecavizdir ki, diyarı Anadolu'da eşkiya ve ehli fesad ve celali müstevli olup zorba ile gezüb reaya ve berayanın emval ve erzakların nehbügaret (yağma ve çapul) ve ehlüiyalların çeküb alıb ve ekserisin katl ve meskenlerin ihrak etmekle (yakmasıyla) ekseri kariyede (köyde) kimesne kalmayup ve kalanlar dahi köylerinde ve yerlerinde durmaya mecalleri kalmayup» (329) dur.

Çift bozup topraklarını bırakan köylülerin, levent ve suhteler gibi bir bölümü, düzene başkaldırıp tegallüp olaylarına girişirken bir bölümü, de kentlere göçmek yolunu seçmiştir. (330) Kente sığınanlar oradaki iş düzenini ve yaşam standardını bozmak pahasına, düşük nitelikte ucuz bir işgücü sunarak geçim yolları bulmaya çalışmıştır. Böylece kentlerde zaten görülen «iaşe» zorlukları, yoksul ve işsiz bir kalabalığın köylerden kentlere akınıyla büyük kıtlık ve pahalılık bunalımına dönüşmüştür.

---

(327) M. Akdağ: A.g.y., s. 98.

(328) Türk Ziraat Tarihi, s. 63. Bu durum, Anadoluda bugünkü elverişsiz yerleşme düzeninin tarihsel nedenlerinden biridir.

(329) Ç. Uluçay: A.g.y., s. 43.

(330) İ. Küçükömer: A.g.y., s. 31.

Bu dönemde İstanbul hanlarındaki bekar odaları, Eyüp ve Kasımpaşa semtleriyle kentin öteki bostanlarındaki bahçeleri dolduran kulübelerin yarattığı yoksulluk çemberi kenti sarmış ve ucuz ve yoksul bir el emeği, esnaf derneklerinin seçkin ve düzenli işçisiyle rekabete başlamıştır.

Çift bozanlardan İstanbul'u kurtarmak isteyen devlet, yerleşmelerinden beri beş yıl geçmemiş olan kimselerle «ne idüğü belirsiz» işsiz güçsüz leventlerin geldiklere yere geri gönderilmesini sağlamaya çalışmıştır. Ama onları büyük kentlere doğru sürükleyen ekonomik baskıların etkinliğini sürdürmesi yüzünden bu akım önlenememiş ve kenti dolduran işsiz köylüler ayaklanma ve karışıklıkların ana kaynağı olmuşlardır. (331)

Bu durum, feodal üretim biçiminin temel kategorisi ve kapitalizmin önkoşulu olarak emeğin nesnel çalışma koşullarından koparak özgür işgücü haline dönüşmesi olayının Osmanlı toplumunda aldığı görünüştür. Başka bir deyişle emeğini bir işgücü olarak, kentte sermayeye satmak üzere özellikle köylünün topraktan koparak özgürleşmesi biçiminde beliren bir tarihsel durumun Osmanlı İmparatorluğundaki karşılığı budur. İşte bu tarihsel durumdur ki para olarak servet ve kent zanaatı koşullarıyla birlikte Batı toplumlarında ilk kez kapitalist üretim ilişkilerinin oluşmasına yol açmışır.

Bununla birlikte Osmanlı toplumundaki bu değişme ya da kırsal yapının çözülerek köylülerin topraktan kopması olayı, feodal Batı toplumlarında görülenin tersine, yapının iç devingenliği ya da değişmeleriyle oluşan bir durum değildir. Daha önce belirtildiği gibi, Os-

(331) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 12-13.

manlı toplumunda kamusal nitelikteki toprak mülkiyeti (miri toprak rejimi), feodal tipin temel niteliği olan çözülebilir bir kırsal yapının biçimlenmesini engellemiştir. Bunun nedeni, miri toprak rejiminin, emeği topraktan ve öteki çalışma koşullarından ayıracak olan değişim değeri için üretimin dayanaklarını geniş çapta ortadan kaldırmış olmasıdır. Üretim aracı olarak toprağın özel mülkiyetine yer vermeyen, yani toprağın kendisinin değişim değeri taşımadığı bir sistemde, toprakta yaratılan artık-ürünün değişim değeri kazanmak üzere elverişli koşullar bulamayacağı kuşkusuzdur. Toprak mülkiyetinin sahibi olan devletin genellikle hizmet ya da vergi biçiminde aldığı artık-ürünün bir değişim ilişkisinin konusu olması çok zordur. Bu bakımdandır ki Osmanlı toplumu, çözülebilir bir kırsal yapıya sahip olmadığından köylünün toprağından ayrılarak özgür emekçi haline geleceği değişmeleri kendi iç gelişmesiyle yaratamamıştır.

Gerçekten, yine belirtildiği gibi, Osmanlı toplum yapısındaki bu dönüşüm, Batı kapitalizminin 16. yüzyılın ikinci yarısında köklü yansımaları gözlenen çözücü etkileriyle oluşmuştur. Bu etkilerledir ki çözülme ve evrimleşmeye karşı dirençli geleneksel Osmanlı toplum yapısı, derin değişikliklere uğramış ve bu arada kapitalizmin en temel önkoşullarından birinin oluşmasına sahne olmuştur. Şöyle ki Batı'da iç değişmelerle hazırlanan coğrafi keşifler ve deniz aşırı ülkelerdeki zenginliklerin ele geçirilmesiyle beliren değerli maden bolluğunun hızlandırdığı kapitalist gelişme, Osmanı İmparatorluğunu, bir hammedde kaynağı ve bir yapım ürünleri pazarı durumuna sokmuştur. Bu ve başka nedenlerin sonucu olarak kamu gelirleri azalırken fiat yükselmeleri ve öteki harcamalar yüzünden giderlerin artması, Osmanlı devletinin iç kaynaklara başvurmasını,

özellikle köylüden alınan vergileri artırarak ya da vergi toplama yollarını değiştirerek bütçesini dengelemek yoluna gitmesini gerektirmiştir. İşte bu amaçla başvurulan ve vergilerin peşin para karşılığında belli kimselere bırakılması anlamına gelen iltizam sistemi, bir yandan toprakların spekülatif amaçlarla kullanılarak özellikle tefeci servetlerin yatırım alanı olmasına, öte yandan artan devlet giderlerinin yükünü taşıyan köylünün giderek yoksullaşmasına varmıştır. Böylece, öncelikle tefeci servetlerin toprağı ele geçirmesiyle özel mülk çiftlikler kurulurken, çiftliklerin kurulmasına bağlı olarak köylülerin mülksüzleşip yığınlar halinde topraktan kopma sürecine girdikleri görülmüştür. Başka bir deyişle miri toprak rejiminin çözülmesi ve özel mülk çiftliklerin kurulmasıyla değişim ilişkilerine açılmaya başlayan köylünün geleneksel biçimlenmesi bozulmuş ve böylelikle kırsal yapı, emeğin özgür işgücüne dönüşmesi sürecini hazırlayacak biçimde değişmiştir.

Ancak bu dönüşüm, Osmanlı toplum yapısının iç değişmelerinin değil, dış devingenliğin ya da Batı kapitalizminin ürünü olarak belirmiştir. Batı kapitalizminin etkileri Osmanlı İmparatorluğunda üretim güçlerinin merkezi örgütlenmesini çözüp dağıtarak yapının değişmesine yol açmıştır. Bu çözülme özellikle, tarım temeline dayanan bir toplumda üretim güçlerinin denetimini sağlayan miri toprak rejiminde belirmiş ve bu rejimin çözülme süreci aynı zamanda toprakların özel mülkiyete dönüşme ve buna bağlı olarak köylülerin mülksüzleşme süreci olmuştur. Bu nedenledir ki gelecek yüzyıllarda Batı kapitalizminin etkisini artırma süreci de, aynı zamanda miri toprakların giderek özel mülke dönüşme süreci olacaktır.

Bununla birlikte, bu dönüşüme koşut olarak köy-

lülerin «çiftbozup» köylerini bırakmaları olayı, kapitalizmin çözücü etkilerinin sonucu olarak belirdiğinden, aynı etkilerle, oluşma olanağı ortadan kaldırılmış olan kapitalist üretim ilişkilerinin tarihsel bir önkoşulu olamamıştır. Kapitalist üretim biçiminin önkoşullarından biri olan emeğin özgürleşme süreci ya da Batı kapitalizminin etkileri, aynı zamanda bu önkoşulun öteki önkoşullarla tamamlanmasını sağlayacak tarihsel durumu çözen bir süreç olmuştur. Başka bir deyişle, emekle çalışmanın nesnel koşullarını ayıran tarihsel durum, yerli bir kapitalist gelişmenin öteki koşullarını ortadan kaldıran bir durumdur.

Gerçekten, bilindiği gibi çift bozup köylerini bırakanlardan bir bölümü -sekban ve suhteler gibi- bir karışıklık kaynağı olurken, köylülerden bir bölümü de kentlere doluşmuştur. Ancak bu kente sığınanlar, Batı burjuvazisinin manüfaktürde düşük bir ücretle çalıştırabildiği «serbest insan»a, sadece emek gücü sunabilen bir yığın olarak benzetilebilir. «Hukuken toprağa bağlı kalan bu emekçileri kiralayabilecek olan imalathanelerden gerçekten yeterli talep gelebilse idi, mevcut işsiz ordusu içinden ucuza kiralanabilirlerdi. Oysa, mevcut durumda onların ancak cüzi bir bölümü imalathanelerde çalıştırılabilirdi.» (332) Bunun nedeni, Osmanlı toplumunda, emeğin özgürleşme sürecinin, aynı zamanda, bir yerli manüfaktürün olanaklarını ortadan kaldıran bir süreç olmasıdır.

Bilindiği gibi, feodal toplum koşulları içinde hazırlanan emeğin özgürleşmesi durumu, bu toplumun bağrında oluşan yeni (kapitalist) bir üretim örgütlenmesinin önkoşuludur. Başka bir deyişle topraktan koparak kentlere yönelen özgür emek manüfaktürün ya da üc-

(332) İ. Küçükömer: A.g.y., s. 31-32.

retli emek ve sermaye ilişkisinin kurulduğu kapitalist örgütlenmenin temeli olmuştur. Kapitalist üretim biçimi, manüfaktürün sistemli ve bilinçli olarak geliştirilmiş biçimidir.

Oysa Osmanlı İmparatorluğunda bu tarihsel durum, emekle nesnel çalışma koşullarının ayrılması, görüldüğü gibi, yapının kendi iç değişmeleriyle değil, Batı kapitalizminin çözücü etkileriyle belirmiştir. Bu durum, kimi Avrupa ülkelerinde yapısal evrimleşmeyle gelişen kapitalizmin, bu ülkelerle yakın ilişkileri olan Osmanlı toplumunda 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak doğurduğu köklü değişikliklerden biridir. Ancak, Batı kapitalizminin ürünü olan ve yığınlar halinde özgür ve ucuz işgücü yaratan bu durum, yine aynı nedenle, yerli bir kapitalizmin önkoşulu olamamıştır. Çünkü emeği, özgürleştiren süreç, aynı zamanda emeğin bir manüfaktür endüstrisinde kullanılmasını önleyen süreçtir. Şöyle ki Batının, Osmanlı İmparatorluğunu bir hammadde kaynağı ve yapım ürünleri pazarına dönüştüren kapitalist gelişmesi, İmparatorluk pazarlarını dolduran ucuz ve nitelikli mallarla baş edebilecek bir yerli manüfaktürün doğmasını engellemiştir.

16. yüzyılın ikinci yarısından sonra Batının gelişmiş manüfaktür endüstrisi, aradığı dış pazar koşullarını henüz küçük zanaatçılık düzeyinde kalan Osmanlı İmparatorluğunda bulmuş ve İmparatorluk pazarları kapitülasyonların da yardımıyla Batıdan gelen eşyaya ardına kadar açılmıştır. Manüfaktür düzeyine ulaşamamış olan Osmanlı el endüstrisi, işbölümü ve gelişmiş bir teknolojiye dayanarak seri olarak üretilen Avrupa ürünleriyle yarışabilecek durumda değildir. Eskiden ülkede üretilen malların, bu kez Avrupa'dan

hem daha ucuz, hem de daha nitelikli olarak sağlanabilmesi, İmparatorluğun dışsatım kapılarını kapadığı gibi Avrupa ülkelerinin her gün biraz daha iç pazarları ele geçirmesine yol açmıştır. Bu dönemlere ilişkin dışsatım ve dışalım çizelgeleri, işlenmiş mal dışsatımı azalırken dışalımın giderek artmakta olduğunu göstermektedir. Bu durum, Avrupa'nın İmparatorluk üzerindeki ekonomik ve siyasal egemenliğinin habercisi olmuştur. (333)

Görüldüğü gibi, Osmanlı İmparatorluğunda kır kesiminin manüfaktür için bol ve ve ucuz işgücü sunduğu bir dönemde, Batı manüfaktürünün ezici etkisi altında bulunan Osmanlı endüstrisi kapitalist bir gelişme gösterememiştir. Başka bir deyişle kapitalizmin önkoşulu olan emeğin özgürleşmesi durumu, Osmanlı toplumunda, aynı zamanda özgür emeğin manüfaktürde kullanılmasını, engelleyen nedenlerin ürünüdür. Bir yandan kır kesiminde mülkiyet ilişkilerini değiştirerek emeği özgürleştiren Batı kapitalizmi, bir yandan da ucuz ve nitelikli endüstri ürünleriyle yerli yapımcılığı çökertmiştir. Bu durumda, kent kesiminden üretimin nitelik ve boyutca değişmesine yol açacak bir emek isteminin gelemeyeceği açıktır. Tersine, bu durumda Osmanlı endüstrisi, kısıtlayıcı hükümleriyle loncalar içinde daha sıkı bir biçimde örgütlenerek dışa karşı korunmaya çalışmıştır. Bu bakımdan, Osmanlı toplumunda tarımsal mülkiyet ilişkilerini çözerek köylüyü topraktan koparan süreç, aynı zamanda yerli bir kapitalist gelişmeyi önleyen süreçtir.

---

(333) O. Sencer: A.g.y., s. 32-34. Bu ekonomik üstünlük Batının siyasal egemenliğini de birliğinde getirmiş ve İmparatorluğun çöküşüne kadar siyasal krizlerin kaynağı olmuştur.

Bu durumun sonucu, «kapitalist bir burjuva sınıfının ortaya çıkmaması ve emek gücünü serbest piyasada satarak geçinen işçilerin bir sınıf olarak yeterli bir büyüklük kazanmaması olmuştur.» (334) Başka bir deyişle, Osmanlı toplumunun tarihsel gelişimi, manüfaktür endüstrisini kuran yerli bir kapitalist burjuvazinin doğuşunu olduğu kadar, «gizil (potansiyel) emek» in bir ücretli emeğe dönüşmesini engelleyerek sınıfsal yapının niteliğini belirlemiştir. Bu yapı, kapitalist toplumlardaki sınıf çelişkilerinin Osmanlı toplumunda açıkça belirlemesini önleyecektir.

Bununla birlikte, yerli bir manüfaktürün doğuşunu engelleyen bu süreç, 16. yüzyıldan sonra yavaş yavaş Batılı tüccarların Osmanlı İmparatorluğu'nun kimi dokuma merkezleriyle ilişkiler kurarak ve azınlıklardan yararlanarak ilkel ve küçük boyutlu kapitalist örgütlenmeler düzeni yaratmalarına olanak tanımıştır. Bu nedenle, lonca örgütünü çözecek bir nitelik taşımamakla birlikte, önce Rumeli'de, sonra Bursa, Ankara v.b. gibi kimi Anadolu kentlerinde, Batılı tüccarlar aracılığıyla kent zanaatçılığında 17. yüzyıldan sonra emekle üretim aracı ayrılığının başladığı söylenebilir. Ayrıca, İmparatorluğun Rumeli ve Anadolu kesimlerindeki önemli dokuma endüstrisi merkezlerinde, Avrupa'da örneği görülen «verlagssystem (eve iş verme)» biçimindeki bir iş örgütlenmesinin varlığı da söz konusudur. Özellikle dış ilişkileri yoğun olan ve yabancı tüccarların yerleştikleri Bursa, Ankara, Batı Anadolu kentlerinde bu türden bir iş sistemi kurulmuş ve İmparatorluğun özellikle Rumeli kesiminde ilk kapitalist örgütlenmeler 16. ve 17. yüzyıllarda doğmuş olmalıdır. (335)

(334) İ. Küçükömer: A.g.y., s. 49.

(335) O. Sencer: A.g.y., s. 36-37. Osmanlı İmparatorluğunda,

Öte yandan Batı kapitalizminin çözücü etkileri en köklü biçimiyle kır kesiminde belirmiştir. Emekle çalışmanın nesnel koşulları arasındaki kamusal mülkiyet ilişkilerinin kopmasıyla köylünün topraktan ayrılması olayı, miri toprakların özel mülkiyete dönüşmesi ve büyük çiftliklerin kurulması olayıyla birlikte yürümüştür. Başka bir deyişle kır kesiminde kamusal bağların çözülmesiyle emeğin özgürleşmesi süreci, mülkiyeti devlete olan toprakların malikaneler biçimine dönüşme süreci olmuştur.

Manüfaktürün gelişme olanakları bulamayışı nedeniyle, yatırım alanı arayan kimi tüccar ve tefeci sermayesi, kır kesimine yönelerek, eyaletlerde çiftlikler, malikaneler kurmaya başlamış ya da olanları geliştirmiştir. Böylece, ana üretim aracı olan toprakta birikimin belirmesiyle, toprak rejimi ve mülkiyet ilişkileri olgusal olarak değişmeye başlamıştır. ([336])

Gerçekten II. Ahmet zamanında (1691 - 1695), yeni vergi kaynakları yaratmak üzere, «emlak»ın yönetimini köklü bir biçimde değiştirmede denemesi yapılmış ([337]) ve mukataalar «hayat kaydıyla» yerel ileri gelenlere (genel anlamda «ayan»lara) satışa çıkarılmıştır. ([338]) Defterdarı Şıkkı Evvel'in verdiği bir layiha

---

endüstri kesiminde kapitalist ilişkilerin Batı sermaye ve teknolojisiyle doğması, zamanla belirecek olan yerli burjuvazinin dışa bağımlılığını belirlemiş ve sınıf çatışkınlığının açıklık kazanmasını önlemiştir.

(336) İ. Küçükömer: A.g.y., s. 54.

(337) M. Belin: Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tetkikler: s. 172.

(338) İ. Küçükömer: A.g.y., s. 47.

üzerine bu yolda alınan ve 1695 tarihli bir irade'yle yürürlüğe konan karar şöyledir :

«Şam, Halep, Diyarbekir, Mardin, Adana, Malatya, Tokat ve başka yerlerde iltizama verilmiş olan devlet toprakları üzerindeki reaya korunmamaktadır. Buraların iltizamını almış bulunanlar, **nasıl olsa sahibi değilim, birkaç yıl buralardan yararlanacağım,** düşüncesiyle reayayı ezmekte ve bunların dağılmasına yol açmaktadır. Bu yüzden iltizama verilecek yerler, bundan böyle yabancı bir kimseye satılmamak ve devlete borçlanılan bedeli üç taksitte ödenmek koşuluyla yaşam boyunca malikane biçiminde verilecektir.» (339) Müverrih Raşid'e göre önce birkaç eyaletteki «mukataa»lara «şurüt bağlanup malikane verilmek» kuralı konmuş, sonra bu kural yaygınlaştırılarak miri mukataaların tümünü kapsamına almıştır. (340) III. Ahmet zamanında, 1715'te, malikane olarak iltizama verilen miri toprakların statüsü bir kez daha değiştirilerek yine iltizamların malikanelere dönüştürülmesi için ileri sürülen gerekçelerle yeniden yıllık iltizam sistemine dönülmüştür. (341) Böylelikle, «Memaliki mahrusada ihdas» olunan malikaneler «ref' ve terkiyn» edilmekle (kaldırılıp yazımdan silinmekle) birlikte, III. Ahmet döneminin son yıllarında bile malikane sisteminin süregeldiği ve vali ve mütesellimlerin, malikane işlerine karışmalarına izin verilmediği görülmektedir. (342)

Reayaya yüklenen vergilerin giderek artırılmasına koşut olarak miri toprakların bir spekülasyon konusu

---

(339) M. Belin : A.g.y., s. 172-174

(340) M Aktepe : A.g.y., s. 3.

(341) M. Belin : A.g.y., s. 191.

(342) M Aktepe : A.g.y., s. 4-5.

olması ya da malikaneye dönüşmesi, emeğin topraktan kopma sürecini hızlandırmış ve reayanın yerlerini bırakarak büyük kentlere, özellikle İstanbul'a yönelmesine yol açmıştır. Örneğin 1724 tarihli bir belgeye göre, «Rumeli ve Anadolu caniblerinde olan havass u evkaf ve zeamet ve timar dahilinde olan kasabada ve kur'ada emlak ve araziye mutasarrıf reayadan... bazıları, evtanı kadime (eski yurtlarından) ve mevayı asliyelerinden (asıl yerlerinden) hüruc ile (çıkarak) ziraat ve hıraseti terk... etmek sevdasıyla gelüp İstanbulda tavattun (yurt tutarak) ve ahir kâr-ü kisbe iştigal (başka işlerle uğraş)» etmektedirler. Böylece devletin, İstanbul'a akını önlemek ve gelenleri yurdlarına geri göndermek istemesine karşın, İstanbul'da işsiz güçsüz insanların sayısının gün geçtikçe arttığı görülmüştür. (343)

Öte yandan, manüfaktürün gelişmeyişi nedeniyle lonca sistemi içinde örgütlenmiş olarak varlığını sürdüren esnaf ve eski zanaatçılar, kentlere gelen özgür emekçilerin eski kadroları zorlaması (344) ya da rekabeti (345) yüzünden kurallarını sertleştirmiş, yeni gelişmelere ve para değerinin sürekli olarak düşürülmesinin doğurduğu sorunlara karşı kendilerini korumak istemişlerdir. (346)

İşte gerek kentlerde yığışan işsizler, gerekse giderek durumları güçleşen esnaf ve zanaatçılar, Osmanlı toplumunun başlıca huzursuzluk ve karışıklık kaynağı

---

(343) M Aktepe: A.g.y., s. 8-9.

(344) M. Aktepe: A.g.y., s. 24.

(345) M. Aktepe: A.g.y., s. 29.

(346) İ. Küçükömer: A.g.y., s. 53.

olmuş, örneğin 1730 Patrona ayaklanmasının ana vurucu gücünü oluşturmuştur. (347)

Reayanın topraktan ayrılmasına ve malikanelerin doğuşuna yol açan mülkiyet ilişkilerindeki değişiklik, «ayan»ların da varlık nedeni olmuştur.

Osmanlı kentlerinde 14. yüzyılda bile izlerine rastlanan ayan ve eşraf, kent halkını doğrudan doğruya ilgilendiren konularda devletin sık sık başvurduğu etkin kişilerdir. Sözgelimi kent halkına bir ferman duyurulacağı zaman kadı, ayan ve eşrafı v.b. toplantıya çağırarak (348) onların desteğini aramıştır. Kaynaklara göre, «Memaliki mahrusada olan şehir ve kasabalarda kâin ayan ve eşraf bigâneden olmayıp kendu içlerindendir. Ana binaen evladı evlada teselsül eden ayanzadeleri memleketin fukarası büyük bilüb, emri üzerine amel ve reyi üzerine hareket edeler.» (349) Ayanlar, eşraf dışında bir kentteki en nüfuzlu ve zengin kimselerdir. (350) Bunların çoğu, yerli «serdengeçti ağaları» gibi sonradan sivrilmiş küçük devlet görevlileridir.

Bilindiği gibi 16. ve 17. yüzyıllarda, çeşitli neden ve vesilelerle dirlikleri ellerinden alınan sipahiler ortadan kalkmaya başlamış ve dirlikler mukataaya bağlanmıştır :

Bu yeni durumda, kadı'nın başkanlığındaki ayan ve

---

(347) İsyanı hazırlayan esnaf, çoğunlukla kahveci, manav, bakkal, tellak, kayıkçı v.b. dir. A. Refik, Lale Devri, s. 123.

(348) H. İnalcık : The Nature of Traditional Society. A.g.y., s. 46-47.

(349) Ç. Uluçay : Saruhanda., s. 49.

(350) H. İnalcık : A.g.y., s. 47.

eşraf toplantısında, görüşülen en önemli konu genellikle, sancak ve vilayetlerin giderlerini ve verdikleri tekalifi v.b. gösteren «tevzi defteri»nin hazırlanması ve vergilerin iltizam olmuştur. İşte ayanlar bir yandan bu defterleri istedikleri gibi hazırlayarak bir yandan da mukataaları iltizam ederek güç ve servetlerini artırmışlardır. (351)

İmparatorluğun çöküş yıllarında Sultan'ın yüksek görevlileri bu ayanları, «mütesellim, voyvoda ve subaşı» gibi çeşitli sanlar altında mali ve yönetimsel konularda yerel temsilcileri olarak kullanmışlardır. Böylece özellikle 18. yüzyılda gücünü artıran ayanlardan kimileri, devleti kendilerine vezir ya da paşa gibi resmi sanlar vermek zorunda bırakmışlardır. Sözgelimi Tepedelenli Ali Paşa, ayan kökenli paşaların en tanınmış örneklerinden biridir. (352)

Ayanların iltizam işlerini ele almaları ve büyük çiftlikler kurmalarıyla (353) ana üretim aracı olan toprak üzerinde padişahın temsil ettiği kamusal mülkiyette çözülmeler başlamış ve yeni mülkiyet ilişkilerinin filizlenmesi ya da eski ilişkilerin nitelik değiştirmesine bağlı olarak merkezde toplanmış siyasal otorite de bölünmeye başlamıştır. (354)

Bu bölünme, ayanların yerel otoritesinin resmen tanınması anlamına gelen «Senedi İttifak»a kadar varmıştır. III. Se'im'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan Kabakçı Mustafa ayaklanmasını bastırmış olan Alemdar Mustafa Paşa, sadrazamlığı sırasında merkezi bir-

(351) Ç. Uluçay: A.g.y., s. 53-54.

(352) H. İnalcık: A.g.y., s. 48.

(353) D. Avcıoğlu: Türkiyenin Düzeni, s. 33.

(354) İ. Küçükömer: A.g.y., s. 51.

liği kurmak üzere 1808 de hükümet merkezinde ayan ve beyleri toplayarak 7 maddelik bir «Senedi İttifak»ın kabulünü sağlamıştır. (355) Merkezi otoriteye sınırlar koyan (356) bu sözleşmeyle, ayanlar sultanın yerel yetkilerine ortak olmuştur. (357)

Miri toprakların giderek özel mülkiyete dönüşmesiyle çiftlik ya da malikane sahibi ayanların ortaya çıkışı, Osmanlı toplumunda, sanıldığı gibi bir feodalleşme süreci değildir. Tersine yerli bir manüfaktür için değilse de, Batı kapitalizminin gereksinme duyduğu hammaddeleri üretmek üzere yer yer özel mülk büyük çiftlikler biçiminde örgütlenerek kapitalist dış pazara açılmaya başlayan bir kırsal yapının ürünüdür. Başka bir deyişle, miri toprakların malikanelere dönüşme süreci, giderek kapitalist bir dış piyasa için yapılan mal üretimi sürecidir. Bu süreç, 19. yüzyıl boyunca aşağı yukarı tüm kırsal yapıyı etkileyecek, kır kesiminin değişim ilişkilerine açılmasıyla birlikte toprakların özel mülk olarak birikimi hızlanacaktır.

Gerçekten, yerli manüfaktürün istemi ya da zorlanması olmadığından, kır kesiminde yerli yapımcılıkla bütünleşen çiftlikler kurulamamış, ancak dış manüfaktürden gelen istemin giderek artmasıyla -ayanlar eliyle- dış piyasa için üretimde bulunan çiftlik ya da malikaneler ortaya çıkmıştır.

Bilindiği gibi, Batıda manüfaktürün gelişmesi için ilksel maddelere duyulan gereksinme köylülerin kovulduğu topraklarla kamu topraklarının büyük çiftlikler ya

---

(355) M. Sencer: Dinin Türk Toplumuna Etkileri, s. 97.

(356) R. Okandan: Amme Hukukun Ana Hatları, s. 101.

(357) T. Z. Tunaya: Batılılaşma Hareketleri, s. 26.

da malikaneler içine alınmasına yol açmıştır. ([358]) Böylece kırsal bölgeler değişim değeri için üretime açılarak manüfaktüre hammadde sunmaya başlamıştır. ([359]) Oysa Osmanlı İmparatorluğunda miri toprakların malikaneye dönüşmesi, yerli yapımcılıktan gelen bir istemin ürünü olmamıştır. Bu istem, zamanla, hammadde gereksinmesi içinde bulunan Batı endüstrisinden gelmiş ve buna bağlı olarak kamusal mülkiyetin iltizam sistemiyle çözülmesi üzerine mülksüzleşen köylünün bıraktığı topraklar v.b. malikaneler biçiminde örgütlenerek özel mülkiyet konusu olmaya başlamıştır.

Gerçekten, 18. yüzyıl sonlarında büyük çiftliklerin tarım ürünleri dışsatımını -feodal bir nitelik taşımayan- ilişkiler içinde geliştirdikleri görülmektedir. Bu, yerli manüfaktürle olmaktan çok, dış kapitalist kuruluşlarla bütünleşen kapitalist nitelikte bir eğilimdir. ([360]) Bu durum, Osmanlı toplumunda egemen mülkiyet ilişkilerine karşıt bir gelişme olan büyük toprak sahipliği ya da ağalığın, dolaylı ve dolaysız bir biçimde Batı kapitalizminin ürünü olarak belirdiğini göstermektedir. Şöye ki, Batının kapitalist gelişmesi, görüldüğü gibi, Osmanlı kamusal mülkiyet ilişkilerini çözerek köylünün topraktan kopuşuna yol açarken, yine Batı endüstrisinin artan hammadde istemi bu toprakların dış pazar için üretimde bulunan malikaneler biçiminde örgütlenmesini hazırlamıştır. ([361])

Bu bakımdan, Osmanlı toplumunun tümüyle Batının ekonomik ve siyasal egemenliği altına girdiği

---

(358) K. Marx: Kapital, C. I, Kitap V, s. 161-163.

(359) İ. Küçükömer: A.g.y., s. 47.

(360) İ. Küçükömer: A.g.y., s. 55.

(361) Bu durum, Osmanlı toplumunda, büyük toprak sahip-

Tanzimat dönemi, miri toprak sisteminin ağır ağır ortadan kaldırılarak özel mülkiyetin yaygınlaşmaması ve bunun sonucu olarak hızlanan toprak birikimiyle birlikte pazara yönelik üretimde bulunan çiftliklerin kurulma süreci olmuştur.

Tanzimat ve Sonrası

Bu süreç içinde herşeyden önce, tümüyle bir spekülasyon konusu olan timar rejimine son verilerek çözülmekte olan geleneksel toprak tasarruf sistemine son darbe vurulmuştur. Gerçekten, 1839 Fermanı'yla bütün dirlikler kaldırılmış ve memur maaşlarının hazineden verilmesi ve toprak vergilerinin devlet tarafından toplanması ilkesi benimsenmiştir. ([362])

1839 yılında Abdülmecid tarafından ilan edilen Tanzimat Fermanı'yla başlayan dönem toprak mülkiyetinin Batı hukuku çerçevesi içinde ele alındığı bir dönem olmuştur.

Tanzimat'ın ilanından sonra, eski yasalarda yapılacak değişikliği belirlemek üzere Babıalide bir defter açılmıştır. Bu defterde yer alan toprak sorunlarıyla ilgili kayıtlara göre, Tanzimat ilkeleri gereğince, mültezimler kaldırılmış ve devlet adına vergi toplama yetkisi «muhassıl» denilen memurlara verilmiştir. ([363])

Eşitlik ilkesinden yola çıkan Tanzimat'ın, vakıflarda ve haslarda bulunan halkın «muafiyet ve imti-

---

lerinin Batı kapitalizminden önce de var olan feodal bir sınıf olduğu yolundaki görüşle bağdaşmamaktadır.

(362) Ş. Berki: Toprak Hukuku, s. 70.

(363) Ö. L. Barkan: Tanzimat; s. 351 «Muhassıl bir kaza veya sancağın veyahut vilayetin zapt ve raptına ve emvali emiriyesini tahsile memur olan kimsedir.» (Atıf Bey Arazi Kanunu, s. 30).

yaz»larını ortadan kaldırması gerekirken, adı geçen «Kanunu Kalemiye»den öğrendiğimize göre, özellikle «dini ve ruhani vakıflar»a muhassılların karışamayacağı ve bu türlü dinsel kurumlara, «eski Padişahlar tarafından tayin ve tahsis edilmiş olan köyler hasılatının şeyhler ve zaviyedar ve mütevelliler tarafından alınmakta devam edilmesi, bu zatlara ve onların ruhaniyeti seniyelerinden istimdat ile hayır dualarını celbetmek münasip görülmüştür.» (364)

Yine bütün uyrukların yasa karşısında ve vergi bakımından eşitliği öngörüldüğü halde, «defter»de belirtildiği gibi, «muktedayı nas insanların yol göstericisi» olmak bakımından imam ve hatiplerin ve «sahihun neseb sadatı kiram (gerçek soylu ulular)»ın, genellikle görevlerini «hasbi (karşılıksız)» olarak yürüttükleri gerekçesiyle, «raiyete mahsus olan rüsum ve tekaliften afvedilmeleri» uygun görülmüştür. (365)

Yine Fermanın getirdiği vergi eşitliği ilkesinden yola çıkılarak o zamana kadar toprağın verim derecesine göre değişen «aşar» vergisinin oranı, ülkenin her yanında onda bir olarak saptanmıştır. (366) Tanzimat öncesinde büyük bir değişkenlik gösteren vergi oranlarının saptanmasında, toprağın «âlâ», «edna» ve «evsat» olarak nitelenen «inbat kabiliyeti (verim yeteneği)» ve sulanıma durumunun gözönüne alınmış olduğu bilinmektedir. Bu durumda devlete ya da bir mülk ve vakfa ait olan bir toprağın, köylüye kiraya verilmesi halinde, toprak kirası olarak üründen pay biçiminde alınacak öşürün çeşitli oranlarda olacağı açıktır. Oysa

(364) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 352.

(365) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 352.

(366) Türk Ziraat Tarihi, s. 224-225.

Tanzimat yanlış bir eşitlik anlayışından kalkarak, uyrukların vergi eşitliğini sağladığı kanısıyla, toprağın verimlilik derecesine bakmaksızın «aşarın Tanzimatı Hayriye icra olunan yerlerde alelumum lafzi manasına mutabık olarak müsavaten onda bir olmasına ittifakı ara» ile karar vererek (367) bir yandan vergi adaletsizliğine yol açarken, öte yandan devlet gelirlerinin önemli bir kaynağını zayıflatmıştır.

Öte yandan 1847 (1263) tarihli bir «resmi tebliğ» le yenilik olarak miri toprakların miras yoluyla geçişi (intikali) ya da satışında tasarruf için «tapu temessülü» adıyla verilen ve o zamana kadar «deruhteciler» adına düzenlenen senetlerin, bundan böyle «defterhane»den verilmesi kararlaştırılmış ve ayrıca miras hukuku alanında önemli bir yenilik olan bir hüküm yürürlüğe sokulmuştur. Bu hükme göre, toprağın(miri), babadan yalnız oğula değil, kız çocuğa da geçebileceği görülmektedir. O zamana kadar kız çocuklar, ancak erkek çocuk olmadığı durumlarda, o da tapu resmi ödeyerek miri topraklar üzerinde hak elde edebilmiştir. Bundan böyle, «Usuli mülkiyeye ve kaidei hakkaniyete muvafık düşeceğinden» kız çocukların da erkek çocuklar gibi mirasa girmeleri kararlaştırılmıştır. (368)

Bu «tebliğ»den az sonra çıkarılan bir «emirname» gereğince, «taifei nisa (kadınlar) üzerinde olan arazii miriyenin dahi babadan olduğu gibi anadan dahi oğluna ve kızına meccanen intikal etmesi»ne izin verilerek, kadın sahiplerin ellerinde bulunan toprakların kesinlikle çocuklarına geçemeyeceği yolundaki kural değiştirilmiştir. (369)

---

(367) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 357.

(368) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 359.

(369) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 360.

1849 yılında mülkiyet ilişkilerinin değişmesiyle artık eski toprak yasaları geçerliğini yitirdiğinden ve yukarıda dile getirilen değişiklikler de «irade»ler olarak kaldığından, Şeyhülislam Arif Hikmet'ten bir «kanun risalesi» hazırlaması istenmiş ve böylece sözü geçen konuların özetlendiği 1265 (1849) tarihli Ahkamı Meriye oluşturulmuştur. (370)

Tanzimat'ın ilanıyla 1274 (1858) yılına kadarki süre, miri topraklar rejimi kurallarının Batının özel mülk anlayışına göre değiştirilmesi yolundaki hazırlık yılları olmuştur.

Yeni bir «Arazi Kanunu»nun çıkarıldığı 1858'de, miri topraklarda geçiş hakkının bedelsiz olarak ana - babaya da yaygınlaştırıldığını ve tapu hakkının 9. dereceye kadar çıkarıldığını bildiren bir Hattı Hümayun yayınlanarak miras hakkı daha da pekiştirilmek istenmiştir. (371)

Yeni mülkiyet ilişkilerini düzenlemek üzere hazırlanan H. 1274 tarihli «Arazi Kanunnamei Hümayun»u Osmanlı devletinde toprak hukukuyla ilgili ilk ayrıntılı yasadır. (372)

Yasa «mazbata»sının girişine göre, eskiden zaman zaman «icabatı şeri şerife» uyularak verilen «emir»lerden oluşmuş yasalar bulunmakla birlikte, sipahiliğin kaldırılmasıyla İmparatorluğun «idari ve mali» örgütünde en büyük değişiklik yapılmış ve bu nedenle toprak hukukunun yeni ilkelere göre yeniden düzenlenmesi gerekmiştir. (373)

---

(370) O. Sercer: A.g.y., s. 163.

(371) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 365.

(372) Bülent Köprülü: Toprak Hukuku, s. 12.

(373) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 370.

Bu gerekçeyle adı geçen «Kanun» ülke topraklarını beş kümeye ayırmıştır :

a) Arazii Memluke (Mülk Topraklar),
b) Arazii Emiriye (Miri Topraklar),
c) Arazii Mevkufe (Vakıf Topraklar),
d) Arazii Metruke (Metruk Topraklar),
e) Arazii Mevat (Ölü Topraklar) [374])

Arazi Kanunnamesinde belirlenen bu toprak türleri, Ö. L. Barkan'a göre, başlıca iki kümede ele alınabilir : Vakıf toprakların, a) öşri ya da haraci mülk topraklardan ya da «temliki sahih» ile mülk olarak verilmiş miri topraklardan ayrılarak vakfedilmiş olan «sahih» ya da mutlak vakıflar ve b) miri toprakların «rüsum ve menafiinin bir ciheti hayra tahsisi şeklinde tahsis ve irsat kabilinden» vakıflar olarak ikiye ayrılması ve ilkinin mülk topraklar, ikincisinin miri topraklar kümesine sokulması olanaklıdır. Gerçekten ilk tür vakıflarda, toprakların «rekabe ve tasarruf» hakkının toprak sahibi elinde toplanmasına karşılık, ikinci tür vakıflarda toprakların yüksek mülkiyet hakkının devlette kaldığı ve sahiplerinin tasarruf haklarının da miri topraklarla ilgili kurallara göre düzenlendiği görülmektedir.

Öte yandan köy halkının ortak kullanım ve yararına bırakılmış, özel kişilerin mülkü olmayan koru ve otlak gibi «metruk» topraklarla kimsenin tasarrufunda olmayan dağlık ve ormanlık topraklardan oluşan «mevat» topraklar, miri topraklar arasında sayılabilir. ([375])

Böylece kabaca mülk ve miri olarak iki kümede toplanabilecek olan toprak türlerinden ilki ya da mülk

---

(374) B. Köprülü : A.g.y., s. 14.

(375) Ö. L. Barkan : A.g.y., s. 373.

topraklarla ilgili hükümlere Arazi Kanununda genel olarak yer verilmemiştir. Bu kurallar tam anlamıyla bir İslami temele dayanan Fıhkın «miras (feraiz)» bölümüyle Mecelle'ye bırakılmıştır.

Hem mülkiyet, hem de yararlanma hakkının sahiplerine bırakıldığı mülk topraklar, Kanun'a göre dörde ayrılmıştır :

a) Tetimmei Sükna (yerleşmeyi tamamlayan) topraklar, köy ve kasaba içinde bulunan toprakların çevresinde tamamlayıcı nitelikte olan topraklardır.

b) Temliki Sahih ile temlik olunan topraklar, miri topraklardan ayrılarak mülk olarak verilmiş topraklardır.

c) Öşri Topraklar, öşre bağlı olan ama öşürleri yoksullara dağıtılan topraklardır.

d) Haraci Topraklar, fethedilen ülkelerde, yerli halkın elinde bırakılarak devlete gelir olmak üzere haraca bağlanan topraklardır. (376)

Arazi Kanunnamesi'yle Mecelle iki ayrı hukukun ürünü olmakla birlikte, töresel hukukun uygulama alanı zamanla şer'i hukuk lehine daralmış, böylece miri topraklara ilişkin tasarruf ve miras hukuku, İslamlığın mutlak mülk anlayışına ve şer'i miras hukukuna geniş ölçüde yaklaşmıştır. (377) Miri toprak kurallarının mülk toprak kurallarına dönüşmesinde, Batı kapitalizminin ve hukukunun dolaylı ve dolaysız rolü olmuş ve toprak üzerinde Batı'nın özel mülkiyet anlayışına uygun bir üretim örgütlenmesinin gerçekleşmesine çalışılmıştır.

---

(376) B. Köprülü : A.g.y., s. 14-18.

(377) Ö. L. Barkan : A.g.y., s. 375.

Gerçekten, Kanunname'nin 8. maddesine göre, «Bir karye ve kasabanın bütün arazisi toptan olarak ahalinin heyeti mecmuasına ihale ve tefviz olunmayup ahaliden her şahsa başka arazi ihale olunarak keyfiyeti tasarruflarını mübeyyin yedlerine tapu senedleri ita olunur.» Bu duruma göre, adı geçen yasa, tarım işletmeciliği için bireysel tasarruf ilkesini benimsemiştir. (378)

Ancak, kamunun yararına «terk» edilmiş olan yollar, pazar ve panayır yerleri ve kullanma hakkı belli köy ve kasabalara bırakılmış otlak, baltalıklar gibi «metruk» toprakların bu hükmün dışında kalması öngörülmüştür. Köylünün bu hakkının korunması yolunda kimi önlemler getiren (379) yasa, ortak mülkiyeti bireysel mülkiyetin bir tamamlayıcısı olarak görmüştür.

Ortak tasarruflara yer vermekle birlikte, «Kanunname» ilkece bağımsız küçük çiftçi işletmelerini amaç gütmüş ve 8, 130 ve 131. maddeleriyle bir köy toprağının bir veya birkaç kişi eline geçmesiyle bu toprak düzeninin bozulmasını önlemek istemiştir. Yeni yasanın miri topraklar üzerinde çiftçiye sağladığı tasarruf hakkı, tam bir mülkiyete yaklaşmış ve köylüye toprağı, istediği biçimde işletme olanağı bağışlamıştır. (Madde 9)

Bununla birlikte, miri toprakların memurdan izin alınmadan gelişigüzel kullanılmaması (Mad. 12), özürsüz üç yıl ardarda boş bırakılmaması (Mad. 33) v.b. gibi kısıtlamalar, tasarruf hakkının henüz tam ve mutlak olmadığını göstermektedir. (380) Gerçekten yasaya göre, gerçek mülkiyeti devlete ait olan bir toprak

(378) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 375.

(379) Atıf Bey: A.g.y., s. 42-43 .

(380) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 391-395.

üzerinde «daimi ve irsi» bir kiracı durumunda bulunan çiftçinin tasarruf hakkı, toprağı işlediği süreyle sınırlandırılmıştır(Mad. 68). Öte yandan miri toprak işleyenler, kiracı olarak tasarruf ettikleri toprakları, «vakf ve vasiyet» edemedikleri gibi başkasına satma hakkından da yoksundur. Fıkıh kitaplarının konusu olan «bey (gerçek satış)» bağıtından değişik olan «devir ve ferağ», tarafların «kanuni ehliyeti» ve «sahibi arz»ın izniyle yapılmakta ve karşılıksız miras hakkı ancak akrabadan birkaç kişiye tanınmış bulunmaktadır. Borç için haczedilemeyen miri toprakların, rehin olarak kullanılması da yasaklanmıştır.

Ayrıca, aynı yasanın 110. maddesinde, yabancılara taşınamaz mallar üzerinde mülkiyet hakkı verilmemiştir. Osmanlı uyruğundan olan bir kimsenin toprağı üzerinde yabancı uyruktan olan çocuklarının tapu hakkının olamayacağı belirtilmiştir.

Miri topraklarla mülk topraklar arasındaki ayrım, tasarruf biçimleri bakımından olduğu kadar, «intikal (mirascılara geçiş)» yolları bakımından da ortaya çıkmaktadır. Arazi Kanunnamesi'nde dile getirilen «intikal» kuralları, ayrım gözetilmeksizin taşınabilir ve taşınamaz tüm mallara uygulanan ve Fıkıh kitaplarıyla Mecelle'nin konusu olan «şer'i irs» kurallarından değişiktir. Gerçekten şer'i miras hukukuna göre, mirası paylaşacak olanların sayıca çok fazla olmasına, salt belirli payları olanların 12'yi bulmasına karşılık, miri toprak hukukunda, toprağın, önceleri yalnız oğula, sonra oğul bulunmadığı zaman kıza, son olarak sözü edilen iradelerde görüldüğü gibi, oğlu ve kızı olmayanların babasına ya da anasına geçmesi kabul edilmiştir. Geçiş hakkına sahip olanların sayıca bu ölçüde azaltılmış olmasının amacı, miri toprakların parçalanmasını önlemektir.

Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğunda tarımın ilkel, köylünün yoksul kalmasının nedeni, Tanzimat düşüncesine egemen olan mutlak mülk anlayışının etkisiyle genel olarak miri toprakların «tasarruf ve intikal» biçimlerinde aranmıştır. Bu bakımdan, endüstrilerinin hammadde gereksinmesini karşılamak üzere Osmanlı İmparatorluğunun tarımsal gizil gücünü (potansiyelini) devinime geçirmek isteyen Avrupalı gözlemcilerin, Osmanlı geriliğini, miri topraklar sisteminin «mutlak mülkiyet ve serbest tasarruf»a elvermeyen kurallarında bulması, Tanzimat döneminde toprak mülkiyetiyle ilgili hukuksal değişikliklerin temel gerekçesi olmuştur.

Gerçekten, Abdülaziz döneminde, Avrupa Devletlerinin, özellikle İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğunda tarımı geliştirmek ve bu yolda engel saydıkları mülkiyet ilişkilerini değiştirmek üzere çeşitli girişimleri olmuştur. Endüstri Devrimi'ne girmiş olan kapitalist Avrupa, bir yandan endüstrisi için gerekli olan hammaddeye, öte yandan yığın üretimi düzeyindeki yapım ürünleri için dış pazara gereksinme duymaktadır. Osmanlı İmparatorluğu, zengin hammadde kaynakları bulunan, henüz el endüstrisi dönemini yaşayan ve ticareti, kapitülasyonlar ve 1938 Ticaret Anlaşması'yla tanınan ayrıcalıklarla Avrupalıların tekeline girmiş bir ülke olduğu gibi, ayrıca kalabalık nüfusuyla elverişli bir tüketim pazarıdır. Bu nedenle Türkiye'de tarımının gelişmesinde sayısız yararlar görerek Osmanlı ekonomisiyle ilgilenen Batılılar, İmparatorluğun tarımca kalkınabilmesi için şu koşulları öngörmüştür :

a) Miri topraklar halka verilmeli, b) Vakıf topraklar düzeni değiştirilmeli, c) Osmanlı İmparatorlu-

ğunda birikmiş sermaye bulunmadığı için yabancılara mülk ve toprak üzerinde tasarruf hakkı tanınmalı, d) Vergi sistemleri ve yöntemleri değiştirilmeli, yol ve sulama gibi alt yapı donanımı sağlanmalıdır. (381)

Bu konuda Osmanlı İmparatorluğuna verilen notalar ve sunulan projeler üzerine, önce toprak ilişkilerini düzenleyen yasalarda öngörülen doğrultuda değişikliklere gidilmiştir. Bu amaçla, Arazi Kanunnamesinden toprağa tapuyla tasarruf eden bir kimsenin ölümünde toprağın çocuklarına, yoksa ana ve babasına bedelsiz olarak, bunların yokluğu halinde, tapu harcı ödemeleri koşuluyla belli akrabalara geçeceğini belirten hükümleri, toprağın kısa zamanda «mahlul (boş)» kalmasına yol açtığı gerekçesiyle değiştirilmiştir. (382) 1284 (1868) yılında, «Arazii Miriye ve Mevkufenin Tevsii İntikaline Dair» bir kanunla, geçiş hakkına sahip olanların sayısı, 3'ten 8'e çıkarılmıştır. (383)

1328 tarihli «İntikalat Kanunu Muvakkatı»yla, sınırları çok genişletilen ve «füru' (torunlar)»a kadar yaygınlaştırılacak olan (384) geçiş kurallarındaki bu değişiklik, miri topraklar düzeninin mülk topraklara geniş ölçüde yaklaştırılmış olduğunu göstermektedir.

Bununla birlikte bu değişiklikler, zaten danışıklı yollarla toprak edinmekte olan yabancıların Türkiye'de resmen toprak edinmelerini ve bu amaçla da devlet ve vakıfların denetimindeki toprakların halka verilmesini isteyen Fransa ve İngiltere'yi doyurmamıştır.

---

(381) Enver Ziya Karal: Osmanlı Tarihi, Cilt VII, s. 245-246.

(382) Enver Ziya Karal: A.g.y., s. 249.

(383) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 402.

(384) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 404.

1862 yılında Paris Anlaşmasını imzalamış olan Devletler, Osmanlı Hükümetine ortak bir nota vererek 1856 Islahat Fermanı'nda yer alan bir maddenin uygulanmasını istemişlerdir. Adı geçen madde şudur: «Emlakın alım ve satımı ve tasarrufuna ilişkin tüm yasalar uyruklar için eşit olduğundan, Devletin yasalarına ve belediye zabıtası kurallarına uymak ve asıl yerli halkın verdiği vergi ve resimleri vermek üzere, Osmanlı devletiyle yabancı devletler arasında 'sureti tanzimiyeden sonra ecnebiye dahi emlake tasarruf müsaadesi' verilecektir.»

Hariciye Nazırı Ali Paşa'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan yabancı uyruklulara kendi ülkelerinin koruması altında bulunma hakkını veren kapitülasyonların değiştirilmesi koşuluyla bu isteğin yerinde olacağını belirtmesi üzerine 1867'deki bir irade'yle, yabancıların ilgili yasalara bağlı olmaları ve Osmanlı mahkemelerinde yargılanmaları koşuluyla, -Hicaz dışında- İmparatorluğun her yanında yerli halk gibi kentlerde ve köylerde mülk edinip toprak tasarruf edebilmelerine izin verilmiştir. (385)

Kısacası, Tanzimat'la birlikte miri toprak hukukunu, şer'i hukukta temelini bulan mülk toprak hukukuna yaklaştırmak, bu alandaki hukuk ikiliğinin ortadan kaldırılmasıyla tümüyle özel mülkiyet düzenine geçilmek istenmişse de geleneksel toprak ilişkileri, uzun süre varlığını koruyabilmiştir.

Batı, toprak düzeninde köklü değişiklikler öngörürken, aynı zamanda, tarımsal üretimi yeniden örgütleyerek İmparatorluğu kendi endüstrisine hammadde

---

(385) Enver Ziya Karal: A.g.y., s. 250-251.

sağlayan güvenilir bir kaynağa dönüştürmek istemiştir :

Örneğin bir İngiliz tarafından çıkarılan «Ceridei Havadis» gazetesinde imzasız bir yazı, «elhaletihazihi memaliki mahrusede kati çok tarlalar boşu boşuna durmakta ve ekseri mekûlatımız besin maddeleri dahi hariçten alınmakta olmasıyla Devleti Âliyye tebaasına göre fabrikalardan evvel yapılacak sanat ekiciliktir ve fabrika maddesi son iştir,» görüşünü savunmakta (386) ve bir başka yazıdaysa Osmanlı İmparatorluğunda pamuk tarımının geliştirilmesi öğütlenmektedir. Tanzimat dönemine egemen olan bu görüşü, Tercümanı Ahval'de Mehmet Şerif şöyle özetlemektedir :

«Sanayi ve ticareti milliyemiz Avrupalılarınkine nisbetle pek aşırı geri kalmış olmasından hamiyetkâranı mülkü vatan ve hayırhahanı ecnebiyeden bazıları milleti islamiyenin Avrupa sanai ve fabrikadârlığına taklide düçarı hiyabet ve hüsran olarak anların derecesini asla istihsal edemeyeceğini ve binaberin anları sanayi ve maarife sevk etmekten ise ziraat ve haraset teşvik ile kabiliyeti mülkiyeye münasib zehair (tahıl) ve pamuk ve ipek gibi bir takım ham eşya inbat ve Avrupaya satup bedeline altun ve fabrika mahsülü eşya celbetmek hayırlı olacağı» savındadır. (387)

Batının, Osmanlı İmparatorluğunu gelişmiş bir tarım ülkesi olmaya özendirme çabaları, endüstrinin ilksel maddelerini sağlama gereksinmesinden doğ-

---

(386) Ceridei Havadis : 21 receb 1256 (18 Eylül 1840) Türk Ziraat Tarihi, s. 107.

(387) Tercemanı Ahval : 13 sefer 1278 (20 Ağustos 1861) Türk Ziraat Tarihi, s. 109.

muştur. Özellikle 1861'lerde, İngiliz dokuma fabrikalarının gereksinmesini geniş ölçüde karşılayan Amerikada, bir iç savaş tehlikesinin belirmesi, İngilizlerin, pamuk alımlarını Osmanlı İmparatorluğundan yapmak istemelerine yol açmıştır. İngilizler, İmparatorlukta pamuk yetiştirmek ve pamuk türünü iyileştirmek üzere ciddi önlemler alması yolunda Osmanlı Devletine başvurmuşlardır. Ayrıca bir yandan Türkiyeye gönderdikleri uzmanlarla pamuk tarımını geliştirecek girişimlerde bulunurlarken, bir yandan da Türk gazetelerinde yayın yoluyla görüş oluşturmaya çalışmışlardır. (388)

Özellikle İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğunda pamuk tarımını özendirme konusundaki çabaları devlet üzerinde etkili olmuş ve 1862 tarihli bir iradeyle bu yolda bir takım önlemlerin alındığı görülmüştür: Bunlar, örneğin, boz ve kıraç yerleri yeniden açıp tarla yapacak olanlara bu yerlerin karşılıksız verilmesi, on yıllık bir süre içinde pamuk gümrüğünün değişmemesi, taşıma kolaylığı için pamuk tarımı yapılan yörelerin yollarının yapılması ve dıştan alınacak pamuk tarım araç ve makinelerinden gümrük resminden bağışık tutulması v.b. gibi önlemlerdir. (389)

Görüldüğü gibi, Batı endüstrisinin ilksel maddeler ya da hammadde istemi, bu yolda devletçe alınan kimi önlemlerin de yardımıyla, kır kesiminde dış kapitalist piyasa için üretimde bulunan büyük çiftliklerin çoğalmasına yol açmıştır. Başka bir deyişle, Osmanlı toplumunda kamusal mülkiyet ilişkilerinin çözülmesine koşut olarak pazara yönelik çiftlikler kurulmaya ve giderek değişim ilişkileri yaygınlaşmaya başlamıştır.

(388) Türk Ziraat Tarihi: s. 120.

(389) Türk Ziraat Tarihi: s. 128-129.

Gerçekten Tanzimat'tan sonraki dönemde, Arazi Kanunnamesi'nin önleyici hükümlerine karşın toprak birikiminin süregeldiği ve «mütegallibe»lerin elinde büyük çiftliklerin oluştuğu görülmektedir. (390)

Miri toprakların mülk topraklara dönüşürken, sözgelimi, 1880 tarihli «arazii emiriye ve mevkufeden bulunan çiftlikatın hazinei maliyece mülknamei hümayun ile tefvizi» yolundaki «Şurayı Devlet» kararında görüldüğü gibi, Hazine'nin gerek duyduğunda miri toprakları özel kişilere mülk olarak satması, (391) köylünün topraksız ve yoksul kalmasına ve büyük çiftliklerin yaygınlaşmasına yol açmıştır.

Buna koşut olarak etkili bir kredi örgütünün bulunmayışı da, bir yandan toprağın çoğunluk Ermeni ve Rum azınlıklardan oluşan tüccar ve sarraflar elinde bir spekülasyon konusu olmasıyla, öte yandan yüksek faizlerle borçlanan köylünün toprağını elden çıkararak kiracı durumuna düşmesiyle sonuçlanmıştır.

Ayrıca Türk Medeni Kanunu'nun kabulüne kadar yürürlükte kalan 1328 (1912) tarihli Kanunun, miri toprakların mülk toprak niteliği kazanması yolunda önemli bir aşama olduğu görülmektedir. Gerçekten, geçiş sınırlarını çok genişleten sözkonusu «İntikalat Kanunu Muvakkatı»ndan bir yıl sonra 1329'da yayınlanan «Emvali Gayrimenkulenin Tasarrufu Hakkındaki Kanunu Muvakkat»ın 16. maddesiyle miri toprakların borç için satılına serbestliği kabul edilmiştir. Miri toprakların, borçlunun yaşamında olduğu gibi, ölümünden sonra da satılamayacağı hükmünü (mad. 115) ge-

(390) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 412.

(391) Ö. L. Barkan A.g.y., s. 414.

tiren Arazi Kanunnamesi'nin, bu toprakların borç için borçlunun yaşamında satılamayacağı yasağı, bir kaç yıl sonraki iradelerle devlete ilişkin borçlara özgü olmak üzere kaldırılmıştır. 1870 tarihli Nizamname'yle bu hüküm, adi borçlara da yaygınlaştırılmış, 1872'de satış yasağı, devlete ilişkin borçlar için borçlunun ölümünden sonrası için de kaldırılmış, sonunda, 1329 tarihli Kanun'la satış olanağı adi borçları da kapsamına almıştır. (392)

İşte Osmanlı toplumunda özel mülkiyete doğru tarihsel evrimini tamamlayan miri toprak sistemi Cumhuriyet'ten sonra tüm kalıntılarıyla ortadan kalkmıştır. Medeni Kanun'un yürürlüğe girmesi üzerine Tatbikat Kanunu'nun 43. maddesine dayanılarak 1926 yılında miri toprak sistemine tümüyle son verilmiştir. (393)

Böylece Osmanlı toplumunun temel niteliği olan kamusal mülkiyet ilişkileri, 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra içine girdiği çözülme sürecini Cumhuriyet döneminde tamamlayarak hukuksal olarak da varlığını yitirip özel mülkiyet ilişkilerine dönüşmüştür. Bilindiği gibi, bu egemen mülkiyet ilişkisinin çözülme süreci aynı zamanda yapısal bir değişme süreci olmuş, kır kesiminde beliren kapitalist eğilimli mülkiyet ilişkileri yerli bir manüfaktürle tamamlanamadığı için Osmanlı toplumu tarihini kapitalist bir gelişmeyle noktalayamamıştır. İşte Osmanlı toplum yapısının bu özelliği günümüz Türkiyesinin azgelişmişliğinin tarihsel temelini oluşturmuştur.

---

(392) Ö. L. Barkan: A.g.y., s. 386.

(393) S. Aksoy: A.g.y., s. 53.

Bu çalışma, günümüz Türkiye'si için tarihsel bir önemi olan Osmanlı toplum yapısının ayırıcı özelliğinin belirlenmesi ve bunun çeşitli toplum tiplerinin temel nitelikleri açısından çözümlenmesi yolunda bir denemedir.

Gerçekten son yirmi yıldır Türkiye'de sol çevrelerde bölünmelere yol açan strateji tartışmalarının ağırlık merkezlerinden birini kır ve kent kesiminde geçmişten aktarılan kalıntılar sorununun oluşturduğu bilinmektedir. Bu sorunun aydınlanabilmesi için, çağdaş Türkiye'yi önceleyen ve gelişme doğrultusunu belirleyen Osmanlı toplum yapısını sağlam bir çözümlemeden geçirmenin gerekli olduğuna kuşku yoktur.

Osmanlı toplum yapısı, bugüne kadar değişik yöntem ve yaklaşımlarla ele alınmış ve bunun sonucu olarak çeşitli biçimlerde nitelendirilmiştir. İzlenen yolların değişikliği nedeniyle bu konuda beliren görüş ayrılıklarının, soruna daha da karmaşık bir görünüş kazandırdığına kuşku yoktur :

Sözgelimi, Osmanlı toplum yapısına kendi yöntemleriyle eğilen tarihçiler, onun somut görünüşleri ve kendine özgü özellikleri üzerinde durarak öteki toplumlardan ayrıldığı yönleri ortaya koymaya çalışmışlardır. İşte bu yöntemle tarihçiler Osmanlı toplumunun çağdaşı feodal toplumlardan ayrıldığı yönleri vurgulayarak değişik bir yapıda olduğunu öne sürmüş, ancak hangi tipten sayılması gerektiği konusunda bir ipucu vermemişlerdir.

Buna karşılık toplumbilimleri tek tek toplum yapılarını özel görünüşlerinden soyutlayarak genel tip-

lere geri götürme yolunu izlemişlerdir. Osmanlı toplum yapısını böyle bir yöntemle ele alan toplumbilimciler bu yapının, somut görünüşlerinden soyutlanmış, ayırıcı ve egemen niteliğine dayanarak tipolojisini yapmaya çalışmışlardır.

Soruna toplumbilimlerinin yöntemiyle yaklaşanlar, çoğunluk, Osmanlı toplumunun ana nitelik bakımından feodal toplumlarla aynı yapıda olduğu ve bu bakımdan feodal toplum tipinden sayılması gerektiği görüşünü benimsemişlerdir.

Öte yandan yine bu yönteme başvuranlardan bir bölümü, toplum tipolojisi alanında Marx'ın son yıllarda güncel bir önem kazanan görüşlerinden yararlanarak Osmanlı toplum yapısını, Doğu ya da Asya tipinden saymıştır.

Yine aynı doğrultuda Osmanlı toplumunun her iki tipi de kapsayacak biçimde pre-kapitalist olarak nitelendiği görülmüştür.

Toplumbilimlerinin yöntemiyle Osmanlı toplum yapısının tipolojisini yapanlar arasındaki bu görüş ayrılığının nedeni, çeşitli toplum tiplerinin temel «kategorisi» ya da temel niteliği üzerinde uzlaşamamış olmalarıdır.

Bir toplum yapısının tipolojisini yaparken saptanması gereken bu temel kategori, o tipin özgüllüğünü sağlayan, ona tarihsel evrim süreci içinde kendine özgü bir aşama özelliği kazandıran ana niteliktir.

Gerçekten, bilimsel tarih anlayışına göre, insanlık tarihi, başlangıcından bu yana bir evrimleşme sürecidir. Tarih, başlangıçta bir kamusal topluluğun üyesi olan insanın giderek bireyleşmesi ya da emeğin giderek çalışmanın nesnel koşullarından ayrılarak özgür-

leşmesi sürecidir. Bu süreç içinde her aşama, her üretim biçimi ya da her toplum tipi, giderek birbirinden ayrılan emekle nesnel çalışma koşulları arasındaki mülkiyet ilişkisinin değişik bir yansımasıdır. Bu bakımdan toplum tiplerinin temel kategorisi, emekle çalışmanın nesnel koşulları arasındaki mülkiyet ilişkisinin türüdür.

Kendiliğinden gelişen ilk insan topluluğu aşamasında, emekle çalışmanın nesnel koşulları arasında organik bir ilişki, tam bir bütünlük söz konusudur.

Asya ve Doğu sisteminde, emekle çalışmanın nesnel koşulları arasında bir mülkiyet ilişkisi doğmuştur. Burada, bireye toprağın mülkiyetini değil, tasarruf hakkını veren doğrudan bir kamusal mülkiyet vardır. Bu nedenle, bu sistem evrime en dirençli olanıdır.

Antik üretim biçiminde bu ilişki, birlikte bulunan devlet ve özel mülkiyet ilişkisidir. Kamusal mülkiyet, özel mülkiyetin bir önkoşulu olmakla birlikte, bireyin özel mülkiyetinin ayrı bir varlık alanı vardır. Burada emekle toprak arasındaki ilişki ATÜB'e oranla gevşemiş durumdadır.

Cermen üretim biçimindeyse, kamusal mülkiyet, temel olan özel mülkiyetin bir tamamlayıcısı olarak belirdiği için mülkiyet ilişkisi daha bireycidir. Bu nedenle bu tip, değişmeye daha elverişli bir ileri aşamadır.

Feodal üretim biçimindeyse, emekle çalışmanın nesnel koşulları arasındaki mülkiyet ilişkisi kamusal niteliğinden tümüyle kurtulmuştur. Bu bakımdan feodalizm, emekle toprak arasındaki son ve en gevşek bağlılığı dile getiren ve mülkiyetin bireyselleştiği bir aşamadır. Başka bir deyişle, tarihsel olarak feodalizm,

emeğin, nesnel çalışma koşullarından ayrılarak özgürleşmesi ve mülksüzleşmesi sürecinde son aşama olan kapitalist üretim biçimini önceleyen ve hazırlayan bir toplum tipidir. Feodal toplum, emeği özgürleştirerek kapitalizmin önkoşullarını oluşturan bir aşamadır.

İşte bu bakımdan, bu yöntemle herhangi bir toplum yapısının tipolojisini yapmak ya da onun temel kategorisini saptamak demek, o yapıda emekle nesnel çalışma koşulları arasındaki mülkiyet ilişkisinin türünü belirlemek demektir. Bu ilişkinin içinde belirdiği somut biçimler son çözümlemede önemsizdir.

Bu açıdan bakıldığında Osmanlı toplum yapısının feodal olduğu yolundaki görüş, bir ikilem (dilemma) le karşı karşıyadır. Şöyle ki :

Feodalizm, çözülebilir bir kırsal yapı temeli üzerinde, iç devingenliğiyle, emeğin nesnel çalışma koşullarından ayrılmasını sağlayarak kapitalizmin en temel tarihsel önkoşulunu hazırlayan bir tiptir. Bu nedenle, feodal Batı toplumları, evrimleşerek kapitalist ilişkilere açılmıştır.

Osmanlı toplumunun iç evrimiyle kapitalizme dönüşmediği bir tarihsel gerçek olduğuna göre, aynı tipten olduğu ileri sürülen iki yapı arasındaki temel kategori ya da evrimleşme ayrımının hesabını vermeye olanak yoktur. Bu ayrımı, tiplerin evrimleşme devingenliğinden bağımsız (coğrafi keşifler, v.b. gibi) kimi tarihsel olaylarla açıklamak, toplum tiplerinin evrimleşmesindeki yasallığı tanımamak olur.

Bu bakımdan, Osmanlı toplum yapısının, egemen mülkiyet ilişkilerinin türü açısından, feodalizme değil, Asya ya da Doğu sistemine benzediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Osmanlı toplum yapısı için Asya ya

da Doğu sistemini savunanların yaptığı gibi, bu tipi, Marx'ın çözümlemesinde bir örnek olarak kullandığı Hint toplumundaki somut görünüşüyle ele almak, Osmanlı toplumu açısından yanıltıcı olacaktır.

Gerçekten, temel kategorisi, doğrudan kamusal mülkiyet olan ATÜB, öteki toplum tipleri gibi, çeşitli koşullar altında değişik somut biçimler kazanan bir genel tip özelliği taşımaktadır. ATÜB, bu özelliğiyle, azgelişmişliğin tarihsel temellerinin çözümlenmesinde yararlı bir model olarak anlam kazanmıştır.

Gerçekten, Osmanlı toplumunda egemen bir nitelik taşıyan miri toprak rejimi, emekle nesnel çalışma koşulları arasında doğrudan bir kamusal mülkiyet ilişkisini dile getirmektedir. Bu kamusal mülkiyet, emeğin nesnel çalışma koşullarından ayrılarak özgürleşmesine ya da köylünün yığınlar halinde topraktan koparak özgür emekçiye dönüşmesine olanak vermemiştir. Osmanlı toplum yapısının bu temel niteliğidir ki, belli bir ticaret ve tefeci sermayesi ve gelişmiş bir kent zanaatının varlığına karşın, bir kapitalist gelişmeyi engellemiştir.

Evrime karşı dirençli olan Osmanlı toplumu, ancak 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Batı kapitalizminin çözücü etkileriyle yapısal değişikliklere uğramıştır. Şöyle ki, ilk planda Batının ekonomik üstünlüğünün doğurduğu mali sorunlar yüzünden vergi sisteminde yapılan köklü değişikliklerle miri toprak rejimi giderek çözülmüş, buna bağlı olarak emeğin özgürleşmesi durumu belirmiştir.

Öte yandan özgür emek durumu iç devingenlikle hazırlanmadığı için, el zanaatları düzeyinde kalan Osmanlı endüstrisi, Batının münafaktür endüstrisinin ucuz ve nitelikli mallarıyla yarışamamış ve giderek çökmüştür.

İşte bu iki durum aynı tarihsel sürecin ürünü olduğu için, emeğin özgürleşmesi yerli bir manüfaktürün doğuşu için bir önkoşul olamamıştır.

Bununla birlikte, kırsal kesimlerde emeğin topraktan kopuşuna koşut olarak özel mülkiyetin yaygınlaştığı ve büyük çiftliklerin kurulmaya başladığı görülmektedir. Bu çiftliklerin, bir bölümüyle, Batı endüstrisinin ilksel madde istemiyle giderek dış piyasa için üretimde bulunan kapitalist eğilimli işletmelere dönüştüğü anlaşılmaktadır. Bu bakımdan, Osmanlı toplumunda, miri toprak rejiminin çözülüşünden sonra büyük özel mülk çiftliklerin yaygınlaşmasını bir feodalleşme süreci olarak nitelemek yanıltıcıdır.

İşte Osmanlı toplumunun bu evrim doğrultusudur ki, günümüz Türkiyesindeki egemen mülkiyet ilişkilerinin tarihsel temeli olmuştur.

SONSÖZ

Son dönemlerde ATÜB kavramının dolaylı ya da dolaysız olarak yeniden ele alındığı ve çeşitli tartışma ve değerlendirmelerin konusu olmaya başladığı görülmektedir. Yakın yılların ağır ideolojik baskıları altında bir süredir yokumsanan bu kavramın yeniden güncellik kazanması bir raslantı olmasa gerektir. Hangi yaklaşımla ele alınırsa alınsın ATÜB çözümlemelerinin gündeme gelmesi, toplumsal düşüncemizin yeni arayışlar içinde olduğuna kanıttır. Bu arayışların tarihsel bir boyut kazanması, salt bu nedenle sağlıklı bir yöneliş olarak nitelenmelidir.

ATÜB'ün çoğunluk bilinçli saptırmacalar ya da yanlış yakıştırmalarla yeniden gündeme girmesi, bu kavramın düşün yaşamamızın geçmişi ve geleceği içindeki yerinin henüz yeterince açıklık kazanmadığını göstermektedir. Bunun başlıca nedeni, yakın geçmişimizde benzeri yeni kavramlar gibi ATÜB kavramının da gereğince çözümlenip değerlendirilmeden, tarihimiz ve bugünkü toplum yapımız açısından içerimleri belirlenmeden haksız yargılara uğraması ve sindirilmek istenmesidir.

Bilindiği gibi, ATÜB kavramı toplumsal yazınımıza 1960'lı yıllar içinde girmiştir. Ancak ne yazık ki gerek bu kavramı işleyerek Osmanlı toplumuna uygulayanlar, gerekse sol sekterlerimiz tarafından amaçlı ya da amaçsız olarak saptırılmış ve yozlaştırılmıştır.

Düşünümüzde ATÜB kavramını ilk geliştiren ekonomistlerimiz aşırı modelleştirici bir yaklaşımla ve Marx'ın bu kavramı geliştirmek üzere başvurduğu Doğu toplumlarının (özellikle Hindistan örneğinin) etkisiyle Osmanlı toplumunu gelişmiş ve karmaşık yapısına çok dar gelen bir kalıba sığıştırmaya çalışmışlardır. Böylelikle ATÜB, kapalı köy ekonomilerine dayalı bir toplum modeline dönüştürülmüş ya da örnek alınan Asya toplumlarında merkezi yönetimin üstlendiği sulama işlerinin düzenlenmesi işlevine dayanılarak hidrolik toplum modeli v.b. gibi abartmalı nitelemelerin konusu olmuştur.

Ancak ekonomistlerimiz çözümlemelerinde toplumsal ilişkilere de yükselerek ATÜB'e ilişkin yanıltıcı çıkarımlarda bulunmuş ve çarpık anlamlar içeren toplumsal yargılara varmışlardır. Sözgelimi bu kavramı fantazi üretme çiftliği sayan kimileri, Doğu toplumlarında kamu yönetiminin bu modele anlam kazandıran özgül işlevine bakarak terim bağnazlarına «kerim devlet» gibi yabansı kavramlar sunmuş, kimileri de üretimin kendine özgü örgütlenmesinden yola çıkarak mülkiyet ilişkilerini sınıfsız toplum demeye gelecek biçimde yorumlamışlardır.

Ancak ATÜB kavramını çarpıtıp yozlaştırmada sol saptırmanın payı hiç de az değildir. 1970'lere doğru toplumsal düşünceyi boyunduruğa alan sol sapma, ATÜB'e daha doğuşundan başlayarak her türlü karalamayı değer görmüş ve giderek toplumsal düşüncemizi verimli bir kavramdan yoksun bırakmıştır.

ATÜB'ü ortadoks marxizme aykırı bulanlar, onun, kimi toplumları klasik evrim şemasının dışına iterek bu toplumlar için marxist çıkarımları yadsımaya yarayan bir sözde model olduğunu savunmuşlardır. Her taşın altında emperyalizmin oyunu arayanlar, ATÜB'ü

kendiliğinden kapitalizme geçemeyecek olan toplumların emperyalizm aracılığıyla çağdaş üretim ilişkilerine açılabildiklerini söyleyen ve böylelikle emperyalizmi tarihsel bir zorunluluk sayarak bağımlılığı yasallaştıran bir kavram olarak görmüşlerdir.

ATÜB'e egemen sınıfların aldatmacası olarak bakanlara göre bu kavram, devleti sınıflar üstü ya da sınıflar dışı sayıp yürürlükteki ilişkileri pekiştirmek üzere ya da sınıfsal çelişkileri tarihsel temelinden yoksun bırakmak üzere geliştirilmiştir.

ATÜB, Sovyet yanlılarına göre Sovyetler Birliği'ni, Çincilere göreyse Çin'i klasik evrim sürecinin dışına çıkararak sosyalist dünyanın önderliği paylaşma kavgasının bir sözde-ürünüdür.

Kimilerine göre ATÜB, Osmanlı toplumunun Batı'dan değişik bir tarihsel yapıda olduğunu kanıtlamak isteyen Osmanlıcıların oyunudur. Kimilerine göreyse Osmanlı dönemindeki ilişkileri ülküleştiren tutucu ve gericilerin uydurmacasıdır.

En hafifinden ATÜB'ü bir fantazi sayan ya da bir tarihsel kategori olarak kabul etmekle birlikte bunun Osmanlı toplumuna uygulanamayacağı görüşünü savunanlar olmuştur.

Türkiye solunda örneklerine sık raslanan bu karalayıcı tutum, ATÜB kavramının yeterince araştırılarak geliştirilmesini ve verimli bir biçimde işlenmesini engellemiştir.

ATÜB kavramının Batı yazınında da gereğince işlenmediği bilinmektedir. Kendi evrim şeması dışında kalan bir modelin Batı'nın bilimsel ilgisinden yoksun kalması doğaldır. ATÜB'ü ilk kez geliştiren ve bunu insan toplumlarının tarihine bir genel model olarak yerleştiren Marx bile, bu kavrama Hindistandaki İngi-

liz egemenliğinin sonuçlarını çözümlemek üzere başvurmuştur. Daha yerinde bir deyişle, ATÜB kavramı Marxist literatürde, emperyalizmin geleneksel toplumlar üzerindeki çözücü etkilerini araştırmak, sömürgecilerle yerli toplulukların bağımlılık ilişkisi içinde bütünleşmelerinin mekanizmasını açığa çıkarmak üzere aralarında yapısal benzerlikler bulunan bağımlı toplulukları bir model içinde ele almak gereksinmesinden doğmuştur. Bu nedenle ATÜB'ün geliştirilmesi Batı kapitalizmi karşısında bilinen toplum tiplerinden değişik biçimlenme gösteren geleneksel toplumların yapısını ve işleyişini çözümleme amacından kaynaklanmıştır. Kısacası ATÜB, klasik evrim sürecini izlemeyerek genel niteliğiyle geleneksel yapılarını koruyan toplumları modelleştiren ve dış etkilerle çarpıtılmış gelişmelerini toplumsal bir kategoriye dayandırmaya çalışan bir tarihsel kuruluştur.

Çağdaş toplumlar arasında gözlenen yapısal değişkenliği ayrı bir model içinde açıklamaya çalışmak, zorlamaların ya da saptırmaların ürünü değil, tersine bilimsel bir gerekimin sonucu olmuştur. Bilimsel yaklaşım, toplumların değişme ve evrimini bir takın rastlantılara ya da her aşamada başka etmenlere değil, toplumsal yasalara ve tüm aşamalarda belirleyici nitelikteki etmenlere dayandıran bir yaklaşımdır. Toplumsal yasalarsa, tek tek toplumsal yapılar için değil, bu yapıları ikinci dereceden, ilineksel görünüşlerinden ayıklayarak varılan toplumsal modeller için söz konusudur. Bir toplumun yer ve zamana bağlı ilineksel ve ikincil görünüşerinden soyutlanmasıyla elde edilen bu modeller toplum tipleridir.

Tarihte rastladığımız toplum tiplerinin oluşma ve değişmesini yöneten ilk ve en genel yasaya göre, insan toplumları ya da toplum tiplerinin gelişerek evrimleş-

mesi, maddi temeller alanındaki rastlantısal değişmelerin ya da her toplum tipi için değişik güçlerin sonucu değildir. Tersine bu süreç, tarihin doğrultusunu belirleyen yasal bir zorunluluğun sonucu ve her toplum için değişik biçimde anlatımını bulan bir ve aynı etmenin değişmesinin ürünüdür. Bu etmense başta teknoloji olmak üzere tüm üretim güçleri ve üretimin örgütlenme biçimidir. Tüm Üretim güçleri bulundukları gelişme düzeyiyle belli bir örgütlenme biçiminde son yansımasını bulur.

Üretimin örgütlenme biçimi, insan toplumlarının başlangıcından bu yana her aşamada değişik özellikler kazanmıştır. Üretim örgütlenmesi, her toplum tipinde emekle üretimin nesnel koşulları arasında ayrı bir mülkiyet ilişkisi biçiminde anlatımını bularak tarihin evrim devingenliğinin güdüsünü oluşturmuştur.

Gerçekten insan toplumlarının tarihine bakıldığında, üretimin örgütlenme biçiminin her aşamada birbirinden ayrı bir biçim aldığı ve her toplum tipinin temel ilişkisine değişik bir görünüş kazandırarak bu ilişkide maddileşip dışlaştığı görülmektedir. Bu temel ilişki, üretim sürecinde emekle üretimin nesnel koşulları (toprak, öteki üretim araçları, sermaye vb.) arasındaki mülkiyet ilişkisidir. Çeşitli toplum, tipleri son çözümlemede bu değişik mülkiyet ilişkisiyle birbirinden ayrılır. Bu açıdan, kendiliğinden bir gidiş olarak tarih, emekle nesnel üretim koşulları arasındaki tam bütünlük ve birliktelikten, bu iki öğe arasındaki her türlü bağın koptuğu, bunların birbirine karşıt düştüğü bir ilişkiye doğru evrim sürecidir.

Bu süreç içinde insan toplumları, doğayla insan arasında tam bir bütünlüğün bulunduğu, insanın doğaya sanki kendi bedenine sahip olurcasına kendiliğin-

den sahip olduğu ilkel toplum aşamasından yola çıkmıştır.

İlkel toplumu izleyen her aşamada emekle üretim koşulları arasındaki bağ giderek kopmaya ve sonunda başlangıcına ters düşeceği biçimlere dönüşmeye başlamıştır.

Göçebe kabilecilik döneminde, doğanın yeniden üretilmesi ve bu nedenle kamusal nitelikte de olsa mülk edinilmesiyle birlikte emek, üretim koşullarından kopmaya başlamış, ancak bu aşamada sözü geçen koşullarla olan kamusal mülkiyet bağlarını koruyabilmiştir.

Antik toplumda üretim aracı olarak toprağın, kamusal mülkiyetin yanısıra özel mülkiyet konusu olmasıyla birlikte, emek üretim aracı üzerindeki kamusal haklarını giderek yitirirken, antik kölecilikte olduğu gibi üretimin emek öğesini oluşturan köle, emeği ve bedeniyle üretim aracına ve onun sahibi olan efendisine bağımlı olagelmiştir.

Daha ileri bir aşama olan feodal toplumda mülkiyet feodal senyörün elinde bireyselleşirken emek üretim aracından biraz daha kopmuş ve serf, bedeniyle özgür, ama emeğiyle üretim aracına (toprağa) bağlı ve toprak üzerinde kamusal hakları olan bir öğe durumuna gelmiştir.

Feodal toplum, emeğin üretim aracıyla olan tüm kamusal bağlarını koparark onu üretimin nesnel koşullarından yoksun bırakan tarihsel etmenleri hazırlamıştır. Gerçekten feodalizmin bağrında oluşan kapitalist ilişkilerde üretimin nesnel koşulları tümüyle bireysel mülkiyete geçerken emek de üretim aracıyla olan son bağarını koparark özgür emek durumuna dönüşmüştür.

Kısacası, insan toplumlarmın tarihi bilinçsiz gidişi

sonunda başlangıcına tümüyle karşıt bir gelişme süreci biçiminde belirmiştir.

Üretimin nesnel koşulları, mülkiyet konusu bile olmadığı bir aşamadan başlayarak sırasıyla kamusal, özel ve bireysel mülkiyetin konusu olurken, emek her türlü öğeye kendiliğinden sahip olduğu bir noktadan yola çıkarak sırasıyla köle, serf ve özgür işçiye dönüşmüştür. İşte bu nedenle, tarihte değişik toplum tiplerini birbirinden ayıran, üretimin örgütlenme biçimine bağlı olan bu mülkiyet ilişkisidir.

İnsan toplumlarının biçimlenme ve değişerek gelişmesini yöneten yasalar içinde ikincisi ve tarihe amaçlı bir gidiş özelliği kazandıranı da şudur:

Toplumsal biçimlenme ve değişmeler, kökleri bir önceki aşamada atılan ve bir sonraki aşamanın önkoşullarını hazırlayan evrim aşamaları biçiminde gerçekleşir. Başka bir deyişle, aşamalı olarak oluşan tarihsel sürecin en genel koşulu her aşamanın kendisini önceleyen ve daha geri olan bir aşamada köklerini tohum olarak bulması ve giderek kendisini izlemek üzere daha ileri bir toplumsal aşamanın koşullarını hazırlamasıdır. Bir toplumsal aşamanın, kendisini önceleyen ve gelişme düzeyi bakımından daha geri bir aşamanın gelişmeleri sonucu oluşurken, kendisinden sonraki daha gelişmiş bir aşamanın önkoşullarını yaratması, en temel toplumsal yasalardan biridir. Bu yasa, tarihin sürekli değişme ve evrimleşme mekanizmasının dayanağıdır. Kendiliğinden bir süreç olarak tarih bu yasa gereği, zincirleme (sıçramaları olmayan) tek doğrultulu (dönüşü olmayan) ve amaçlı (başlangıcına çelişik düşen) bir gidiş özelliği kazanır.

Toplumsal yapı çözümlemeleri bu yasalar ışığında yapıldığında değişik çağlarda yaşayan toplumlardan ayrı üretim örgütlenmesi gösterenlerin aynı toplum ti-

pi içinde ele alınması olanaksızdır. Değişik üretim örgütlenmesi içindeki toplumlar arasındaki ayrılıkları coğrafya çevresi, iklim koşulları, zamanda gecikme vb. gibi ilineksel etkenlere bağlamaksa, yasaları modeller üzerinde kuran bilimsel yönteme aykırıdır. Yine, toplumsal evrim sürecini yöneten ikinci yasaya göre, aynı tip içinde ele alınan toplumsal yapıların değişik evrim devingenliği göstermeleri söz konusu değildir. Bu nedenle, ayrı değişme doğrultusu izleyen toplumların aynı tipe sokulmasına olanak yoktur.

Konuya, ATÜB kavramını geliştirmeye yol açan tarihsel örnekler açısından bakıldığında durum şudur :

Feodal toplum tipinden evrimleşerek kapitalizme varan Batı, dış devingenliği çok yüksek olan bu aşamada karşısında geleneksel üretim ilişkilerini koruyan toplumlar bulmuştur. Bunlar, eski uygarlıkların beşiği olan Çin, Hindistan, Mısır, Mezopotamya ve Anadolu'daki toplumlardır. Bu toplumlar, üretimlerinin örgütlenme biçimi ve buna bağlı olarak tüm yapılarıyla değişik bir nitelik taşımaktadır. Batı kapitalizmi, ulusal pazarlarının sınırlarını zorlayan üretim güçleriyle bu ülkeleri hammadde kaynağı ve dış pazara dönüştürüp giderek kendine bağımlı kılarken geleneksel yapılarını köklü bir değişikliğe uğratmaktadır.

Bu durumda bilimsel yaklaşımın çözümlemesi şöyle olmuştur : Değişik üretim örgütlenmesi gösteren bu toplumları aynı tip içinde ele almaya olanak yoktur. Geleneksel toplumları kapitalizmi önceleyen toplum tipi olarak feodalizm içinde irdelemekse yanıtlanması gereken sayısız soruları içermektedir. Bunlar feodal yapılarsa Batı'nın kapitalist üretim ilişkilerine açılmasıyla sonuçlanan iç değişmelere tanık olmaksızın niçin yüzyıllar boyu geleneksel yapılarını korumuşlardır? Feodal toplumla çağdaşı Doğu toplumları arasında ni-

tel bir teknoojik ayrım bulunmadığı gibi, nicel ayrım ların bile yokumsanabilecek kadar önemsiz olduğu bilinmektedir. Öyleyse Doğu'yla Batı arasındaki gelişme ayrımını başka bir nedende aramak gerekir. Batının kapitalist evrim sürecinde ön almasını, kendisine Atlantiğe açılma olanağı sağlayan coğrafi konumuyla açıklamaya çalışıyorsak, bu tutum toplum tiplerinin evrimini rastlantısal, ilineksel nedenlere bağlamak değil midir? Yani ulaştığı maddi üretim gücüyle Batı başka bir coğrafi konumda olsaydı kapitalizme geçemeyecek miydi? Evet diyorsak bu durumda bir toplumsal gelişmeyi toplum dışı bir nedene bağlamış ya da coğrafi belirleyiciliğe düşmüş olmaz mıyız? Ayrıca Batı, Atlantiğe açılıp Amerika Kıtasını yağmalayıp ilk birikim çağını hızlandırmasaydı kapitalist ilişkiler doğmayacak mıydı? Böyle düşünülürse toplumsal gelişmeleri rastlantısal olaylara dayamış olmaz mıyız? O zaman çeşitli çağlar boyunca aynı coğrafi konumda yaşayan toplumların niçin kapitalizme geçemedikleri ya da deniz aşırı yolculuklara olanak veren bilimsel ve teknolojik birikime kadar beklemelerinin nedeni sorulmaz mı bize? Demek ki kapitalist üretim ilişkilerini hazırlayan coğrafi konum, tarihsel rastlantı vb. değil, tersine coğrafi keşifleri ve kıtalararası yağmalara olanak sağlayan kapitalit üretim ilişkileridir.

O halde kapitalizmin önkoşulları feodal toplum içinde oluşmuştur. Gerçekten üretimin feodal toplumda kendine özgü örgütlenmesi, günün birinde bu toplum içinde kapitalist üretimin önkoşullarını hazırlayacak tohumları taşımıştır : Bilindiği gibi kapitalizmin onsuz olunmaz üç tarihsel önkoşulu vardır. Bunlardan birincisi, para olarak servetin birikmesidir ki bu koşul her toplum tipinde az çok gerçekleşmiştir. İkincisi, el sanatları ya da zanaatçılık teknolojisinin gelişmesidir. Bu koşul da, feodalizme özgü değildir. Antik toplumda

bile yeterince gelişmiş zanaatçılık teknolojisi vardır. Kapitalizmin ancak feodalizm koşulları içinde oluşan üçüncü önkoşulu, özgür işgücüdür. İşte feodal toplum, kırda üretimin örgütlenme biçimine bağlı nedenlerden ötürü günün birinde serflerin topraktan sürülerek özgürleşeceği ve kapitalizmin öngördüğü özgür emeğin gerçekleşeceği koşulları yaratmıştır. Kapitalist üretim örgütlenmesinin ayırıcı özelliği olan emeğin özgürleşmesi, bilinen toplum tipleri içinde ancak ve ancak feodal toplumda oluşmuştur. Başka bir deyişle kapitalist üretim ilişkilerini oluşturan koşulların tümünü tarihte ilk kez ve zorunlu olarak hazırayan feodalizm olduğu içindir ki ancak feodal toplumdan kapitalist topluma geçilmiştir.

Öy'eyse kapitalizm, rastlantıların, ikincil etkenlerin değil, feodal toplumun örgütlenmesi ve iç çelişkilerinin kaçınılmaz sonucudur. Bu nedenle, kendi iç devingenliğiyle kapitalist üretimin koşullarını hazırlamamış toplumları feodal saymak toplumsal evrim yasalarına ve tarihin mantığına aykırıdır. Osmanlı toplumunun ayrıksı yapısı salt zamanda gecikmişlikle (gecikmiş feodalizmle) açıklanmak istense bile, salt bu nedenle (gecikmenin toplum yapısındaki saptırıcı etkilerini saptayabilmek için) feodal bir model içinde ele alınmasına olanak yoktur. İşte toplumbilim, böyle bir kuramsal çözümlemeyle kapitalizm karşısında geleneksel yapılarını sürdüren toplumları feodal ya da onun bir «varyantı» sayamayacağı için bu toplumların özgül yapılarından yola çıkarak yeni bir modele varmıştır. Bu, ATÜB'dür.

ATÜB, bir kavramsal kuruluş ya da tarihsel sayılgı değil, bir tarihsel olgudur. İnsanlık tarihinde evrensel bir aşama olan göçebe kabilecilikten evrimleşen üç ana toplum tipinden biri ve mantıksal olarak ilkidir.

İnsan toplumlarının, iş deneyimi ve üretim teknolojisindeki gelişmelerle göçebe kabilecilik çerçevesini aşması, doğanın yeniden üretilmesi ve doğayla emek arasında mülkiyet ilişkilerinin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Göçebe çobanlıktan tarıma geçiş, toprağın bir üretim aracı olarak belirmesine, kararlı ve yerleşik toplumların oluşmasına olnak sağlamıştır.

Ancak ilkten tarıma dayalı yerleşik topluluk (yerleşik kabilecilik) değişik koşullara bağlı olarak ayrı biçimlenmeler göstermiştir. Başka bir deyişle, göçebe kabilecilikten tarihsel olarak tek bir çıkış yolu değil değişik çıkış yolları vardır :

Ayrı doğa kesimleri üzerinde yer alan ve maddi üretim koşulları (üretim teknolojisi ve iş deneyimleri) değişik olan topluluklar arasında tarıma geçişin hızı ve geçiş biçimi bakımından niteliksel çeşitlenmeler olmuştur. Bu çeşitlenmeleri birbirinden ayıran, her toplumsal biçimlenmenin ayırıcı özelliği ve son yansıması olan mülkiyet ilişkisidir. Emekle üretimin nesnel koşulları arasındaki bu mülkiyet ilişkisine göre, tarıma geçişin üç ayrı biçimi ya da yerleşik kabileciliğin üç ana tipi vardır : Bunlar, öncel toplum aşamasına olan yakınlıklarına yada varlıksal öncelik düzenine göre sırasıyla **Asya, Antik ve Cermenik** toplum tipleridir.

Bu üç aşamanın ayırıcı özellikleri, Asya ya da Doğu toplumunda toprağın kamusal mülkiyetinin söz konusu olmasına karşılık, Antik toplumda kamusal mülkiyetin yanısıra özel mülkiyetin ayrı bir varlık alanı bulması, Cermenik toplumdaysa özel mülkiyetin temel, topluluk mülkiyetininse ancak olağandışı durumlarda ortaya çıkan ilineksel bir mülkiyet biçimi olmasıdır. Başka bir deyişle her üç aşamada da henüz kamusal mülkiyetin varlığı söz konusu olmakla birlikte, emekle üretim aracı arasındaki kamusal bağ bir sonraki aşamada öncekine göre biraz daha kopmuştur.

Sözü geçen aşamaların ilki olan Aysa ya da Doğu toplumunda her türlü üretim aracının değilse de toprağın mülkiyeti ilkece toplulukta (kamuda) kalmış ve ancak topluluk adına özel yararlanma konusu olmuştur. Bu kamusal mülkiyette, aile ya da bireyler ancak toplum üyeleri olarak toprağı kullanabildikleri gibi, ilkece topluluk mülkiyetinden bağımsız ya da ona karşı bir özel ya da bireysel mülkiyete varlık alanı tanınmamıştır. Kısacası, Asya toplum tipinde üstün topluluk, toprağın mülk sahibi olarak belirmiş, toprağın mülkiyeti değil, ancak kullanımı özel görünüş almıştır.

Bu tür bir mülkiyet ilişkisinin kaynağını üretim güçlerinin niteliğine bağlı olarak üretimin örgütlenme biçiminde bulunduğuna kuşku yoktur. Üretim güçleri arasında doğal çevre ve öteki üretim etmenlerinin niteliğinden ötürü tarım, tek tek ailelerin bağımsız olarak gerçekleştirebileceği bir üretim süreci değildir. Tarımsal üretim bir kamusal örgütlenmeyi gerektirdiği gibi, üretim güçlerinin sınırlılığı, topluluğun varlığını sürdürebilmesi için bu güçlerin ve ürün dağıtımının merkezi bir denetim altına alınmasına gereksinme göstermiştir.

İşte üretim ve bölüşümün topluluk düzeyinde ve merkezi birliğin denetiminde düzenlenip örgütlenmesine olan gereksinme, toprak mülkiyetinin son çözümlemede kamuda ve onun adına merkezi otoritede kalmasını gerektirmiştir. Üretimin merkezi örgütlenmesine dayanan bu mülkiyet ilişkisi topluma duragan ve değişmeye dirençli bir yapı kazandırırken, tüm toplumsal ilişkileri kendine göre biçimlendirmiştir.

Buna karşılık, Batı toplumlarının izlediği klasik evrim şeması, Antik toplumdan yola çıkan ve Cermenik toplumun ayrıştırıcı etkileriyle feodalizmden geçen bir evrim doğrultusudur.

Antik toplum, içinde barındırdığı özel-kamusal mülkiyet çelişkisiyle özel mülkiyetin giderek kamusal mülkiyet karşısında egemenlik kazandığı bir aşamaya (köleciliğe) varmış, bu aşamada özel mülkiyetin egemenliğine dayalı bir toplum tipi olanak Cermenik mülkiyetin çözücü etkileriyle (Barbarların istilası, Romanın çöküşüyle yeni bir toplumsal tipin, feodalizmin tarihsel kökenini oluşturmuştur. Feodalizm, üretim aracıyla emek arasındaki bağların biraz daha koptuğu, mülkiyetin bireyselleştiği ve iç çelişmesiyle emeği özgürleştirecek bir tarihsel aşama olarak belirmiştir. Buna karşılık emek, toprağa bağlı bir serf olarak üretimin nesnel koşullarıyla olan kamusal ilişkilerini bir ölçüde korumuş, ancak bireysel mülkiyetin verdiği hakla günün birinde senyör tarafından topraktan sürülüp üretim aracıyla son bağlarını koparark özgür emeğe dönüşmüştür. Sadece feodalizm koşulları içinde hazırlanmış olan özgür emek, kapitalizmin onsuz olunmaz bir önkoşulunu oluşturmuştur. Bu nedenledir ki kapitalist üretim ilişkileri ancak ve ancak feodal toplum koşulları içinde hazırlanmıştır.

Kısacası, Batı toplumlarının tarihi, bir önceki aşamanın iç çelişkileriyle bir sonraki aşamanın önkoşullarının hazırlandığı bir zincirleme gidiş içinde antik, feodal ve kapitalist üretim aşamalarından geçmiştir.

Batı toplumları, iç çelişkileri ve buna bağlı yüksek iç devingenliğiyle bu süreci izlerken, Doğu ya da Asya tipi toplumlar genel çizgileriyle bu tarihsel semanın dışında kalmışlardır. Asya toplum tipi çözülmeye dirençli ve niteliksel dönüşümlere elverişsiz yapısıyla, ağır değişmeler göstermekle birlikte yüzyıllar boyunca temel ilişki biçimini koruyabilmiştir. Gerçi her toplum gibi Doğu toplumları da iç etkilere bağlı değişmelere tanık olmuştur. Ancak bu değişmeler toplumun gele-

neksel yapısında köklü dönüşümlere varacak bir hız kazanamadan sistem dışı etkilere uğrayarak saptırılmıştır. Gerçekten Asya tipi toplumları yapısal değişikliğe uğratan etkiler ilkelce dıştan gelmiştir. Hiçbir toplum dış etkileşimden soyutlanamayacağına göre bu etkiler her aşamada gözlenmiş ancak, Doğu toplumlarının geleneksel yapısını çözücü etkiler Batının kapitalist evrim aşamasına varmasıyla hız ve güç kazanmıştır. Dış etkinliği en yüksek bir toplum aşaması olan kapitalizmin, geleneksel toplumlar üzerinde çözücü etkilerde bulunarak onları kendine bağımlı olarak yeniden biçimlendirmesiyle geleneksel toplumlar yeni bir biçimlenme kazanmıştır. Geleneksel ilişkilere yeni ilişkilerin eklenmesiyle beliren bu ikili ve çelişik yapı, çağımızın azgelişmiş ya da yeterince gelişmemiş toplumlarının ayırıcı özelliği olmuştur. Bu nedenle, Asya ya da Doğu toplumu, evrimleri çarpıtılan ve sonunda gelişmekten alıkonarak bağımlılaşan toplumların tarihsel temeli olarak anlaşılmalıdır.

Anaşılacağı gibi ATÜB, günümüzde geri bıkatırılmış, azgelişmiş, gelişmekte olan ya da bağımlı olarak adlandırılan yeterince gelişmemiş toplumların tarihsel geçmişini açıklamak üzere başvurulacak bir kavram çerçevesi olarak anlam taşır.

Toplumların evrim yasası gereği, her toplum çağdaşı öteki toplum yapılarıyla karşılıklı ilişki içinde belli özellikler geliştirdiği gibi, tarihsel olarak kendisini önceleyen toplumsal aşamadan kimi kalıntılar ve özellikler aktarır. Geliştirici olduğu kadar engelleyici de olabilen bu özellikler, toplum tipine göre tüm toplumsal biçimlenme ve değişme sürecini yönlendirecek kadar etkinlik kazanabilir.

Her toplum, evrim yasaları gereği, geçmiş toplumun izlerini taşır ve gelişme güdü ya da engellerini

tarihsel koşullar içinde bulur. Bu nedenle, Batı'yla aynı evrim sürecini izlemediği için ayrı bir gelişme düzeyinde bulunan bir toplumun geçmişine feodal gözüyle bakmak tarihsel kalıtımı hiçe saymak demektir. Her ikisi de feodal sayılan yapılardan biri kapitalizme evrimleşiyor, ötekisi temel ilişkisini koruyorsa, bu yapıları model ya da tarihsel süreç içinde ele almanın ve toplumsal yasalardan söz etmenin bir anlamı kalmaz. O halde ATÜB, ayrı bir tarihsel geçmişten kaynaklanan bugünün «yeterince gelişmemiş toplumları»na tarihsel bir perspektif kazandıran modeldir.

Ancak böyle bir prespektiften bakarak toplumlar arasındaki eşitsiz gelişmenin tarihsel kökenlerine inmek olanaklıdır. Ancak böyle bir model yaklaşımıyla geleneksel toplumların yapı ve işleyişini çözümlemek ve onların dış etkileşime değin ilkece ana niteliklerini sürdürmelerine yol açan etmenleri bulup çıkarmak olanaklıdır. Yine böyle bir yaklaşımla, dış etkilerin bu yapılar ve izledikleri değişme doğrultusu üzerindeki saptırıcı etkilerini ortaya çıkarmak ve yarattığı gelişme engellerini tarihsel kökenleriyle birlikte saptanmak olanaklıdır. Ancak bu çözümleme yöntemiyle sözü geçen toplumların gelişme engellerini sağlıklı olarak aşmalarının yolu açılabilir.

Günümüz Türkiyesi, yeterince geişmemiş olmanın tüm tipik özelliklerini taşıyan bir toplumdur. Her toplum gibi toplumumuz da bu özelliklerini tarihsel koşullar içinde kazanmıştır. Bu nedenle, günümüz Türkiyesini önceleyen bir toplum yapısı olarak Osmanlı toplumunun kuruluş ve işleyiş biçiminin araştırılmasına gerek vardır.

Bugünkü Türkiyenin yapısal sorunları ve gelişme engellerinin kökenlerine inmek üzere, Osmanlı toplu-

muna geri gitmenin amacı tarihsel bir doyum sağlamak değildir. Bunun nedeni, toplumsal değişme yasaları uyarınca her toplumun kendisini önceleyen aşamadan kalıntılar aktarması ve bu kalıntıların özellikle gelişmeyi engelleyici olduğu durumlarda büyük önem kazanmasıdır.

İşte ATÜB kavramı, öncelikle Türkiye'nin toplumsal yapısına tarihsel bir yaklaşım getirmek ya da bu yapının kendisini önceleyen Osmanlı toplumundan aktardıklarını çözümlemek amacıyla toplumsal düşüncemizde yer almıştır.

ATÜB kavramına ikinci olarak tarihi modelleştirmek, Osmanlı toplumunun tipolojisini yapmak üzere gereksinme duyulmuştur :

Gelişmiş toplumlar karşısında Türkiye ve Osmanlı toplumunun yapısını çözümlerken bunu bir toplumsal model içinde yapmanın bilimsel nedenleri vardır. Herşeyden önce, ne kadar özgül görünüşleri olursa olsun hiçbir oplum tarihsel biçimlenme ve evrim yasalarından bağımsız değildir. Başka bir deyişle, tek tek toplumlar özel görünüşlerinden ayıklandığında temel niteliğiyle bir toplum tipi içinde yer alır. Toplumsal yapılar, içinde yer aldıkları toplum tipinin yasalarına göre biçimlenir ve değişirler. Kısacası, toplumsal yasalar tek tek toplumlar için değil, bu toplumların ikincil ve ilineksel görünüşlerinden soyutlanarak elde edilmiş model ya da toplum tipleri üzerinde kurulur. Bu nedenle, günümüz Türkiyesi ve onunla yapısal benzerlik içinde olan öteki toplumları tarihsel kökenleri ve bugünkü özellikleriyle çözümlemek, onları bir model içinde ele almakla olanaklıdır.

O halde bilimsel yöntemle bir toplumsal yapının çözümlenmesi demek, bu yapının temel ve ayırıcı özel-

liğinden yola çıkarak içinde yer aldığı toplum tipini saptamak ve bu tipe göre taşıdığı nitelikleri ve bağlı olduğu yasaları ortaya koymak demektir.

Ancak bu çzümleme, söz konusu yapının ikincil ve özgül niteliklerinin yokumsanması anlamına gelmez. Tersine genel ya da tipe özel toplumsal yasaların tek tek her toplumda kazandığı somut kılık değişik özellikler gösterir. Başka bir deyişle, toplumsal yapılar tek tek alındığında genel modelden şu ya da bu ölçüde ayrılmalar gösterir. Bu nedenle, bir modele ilişkin yasaların somut toplumsal yapıda yere, zamana ve özel toplumsal koşullara göre kazandığı görüşlerin çözümlenmesine gerek vardır.

İşte ATÜB, yukarda özetlenen yaklaşımla günümüz Türkiyesinin tarihsel geçmişine inmeye olanak veren ve geçmiş toplum yapımızın biçimleniş ve işleyişini açıklamak üzere başvurulan bir kavram çerçevesi, bir modeldir.

Kuşkusuz ATÜB modeline başvurulmadan önce de Osmanlı toplumunun tipolojisini yapma girişimleri olmuştur. Ancak bu yolda bilimsel çözümleme yönteminin gereklerine uyulmadığı için geçerli modelleştirmeler yapılamamıştır. Bunun başlıca nedeni, Osmanlı toplumunun tipolojiye temel olacak niteliğiyle bilinen toplum tiplerinin ayırıcı niteliklerinin gereğince saptanamamış olmasıdır.

Osmanlı toplumuna yüzeysel bir bakışla yaklaşarak onu çağdaşı feodal toplumla karşılaştıranlar, ya üretim sürecindeki temel etmenlerin benzerliğinden yola çıkarak ya da üretim ilişkilerindeki ikincil benzerliklere dayanarak bu toplum yapısını feodal olarak nitelemişlerdir. Sözgelimi her iki toplumda da üretim sü-

recinin ilkece tarıma dayalı olması ve tarımsal üretim teknolojisinin nitelikçe ayrım gösterınemesi nedeniyle Osmanlı toplumu çağdaşı feodal toplumlarla aynı tipten sayılmıştır. Ya da Osmanlı toplumundaki sipahi ve reaya'yla feodal toplumun senyör ve serfi arasındaki görünüşteki kimi benzerliklere bakarak Osmnlı toplumuyla feodal toplum arasında bir ayrım gözetmemiştir. Ancak Osmanlı toplumunda üretim sürecinin aşırı merkezleştiği ve sipahinin bir feodal senyörün hak ve bağımsızlığından yoksun olduğu gözden saklanamadığı için, kimi zaman da bu toplum yapısı feodalizmin bir «varyantı» ya da «merkezi feodalizm» gibi zorlama ve çelişik adlarla nitelendirilmiştir. Bu ve benzeri çözümlemelerle Osmanlı toplumundaki egemen üretim ilişkilerinin feodal bir nitelik taşıdığı kanısıyla onun da çağdaşı feodal toplumlarla aynı tip içinde yer aldığı sonucuna varılmıştır.

Böylelikle rahatlayan toplumbilimcilerimiz, feodal topluma ilişkin çıkarım reçetelerini ustaların adlarına sığınmanın verdiği inandırıcılıkla Türkiye'nin geçmişine ve bugününe uygulamakta bir sakınca görmemiştir. Ancak bu konuda ustalardan da ileri gidilerek Osmanlı toplumunun somut ve özgül yapısına eğilmek gereği duyulmadan tarihsel geçmişe ilişkin kategorik yargılara ulaşılmıştır. Bu yaklaşımla geçmişten günümüz Türkiyesine feodal kalıntılar aktarılmış, başat çelişkiler saptanmış ve bunlara dayalı eylem programları geliştirilmiştir.

Osmanlı toplumunu feodal sayan çözümlemelerin ortak özelliği, feodal toplumun tipolojik niteliğiyle Osmanlı toplum yapısının ayırıcı özelliğini saptamada düştükeri yanılgıdır. Daha önce de belirtildiği gibi, feodal toplum tipinin salt kendine özgü ve biricik temel niteliği, sonunda emeği üretimin nesnel koşulla-

rından, bu bağlamda topraktan tümüyle çözüp koparacak çözülebilir bir kırsal yapıda oluşudur.

Kırda örgütlenen ve temel ekonomik etkinlik olarak tarıma dayanan feodal toplumda, tarım, senyör malikaneleri içinde örgütlenmiş ve bağımsız üretim birimi olarak oluşan malikaneler aynı zamanda özerk toplumsal birimler biçiminde belirmiştir. Senyör malikanelerinin bağımsız ve kendine yeterli birimler olması nedeniyle feodal toplum gerçek bir merkezi bütünlükten yoksun kalmıştır. Toplumsal yapı, kırda geniş malikanelerin mülk sahibi olarak bir toprak aristokrasisi oluşturan feodal senyörlerle, senyör malikanelerinde toprağa emeğiyle bağlı olarak çalışan serfler arasındaki karşıtlığa dayanmıştır. Bu aşamada, başta toprak olmak üzere her türlü üretim koşulunun feodal senyör elinde bireysel mülkiyet konusu olması, giderek üretim koşullarıyla emek arasındaki ilişkinin her türlü kamusal bağlarından kopacağı durumu oluşturmuştur. Feodal toplumun temel niteliğiyle çözülebilir bir kırsal yapıya sahip oması demek, toprak ve her türlü üretim aracıyla emek arasındaki son ve en gevşek bağlılığı temsil etmesi demektir.

Toprağın bireysel mülkiyet konusu olmasıyla emeğin (serfin) toprağa kamusal bağlarla bağlı olmasının yarattığı iç çelişki, feodal toplumun çözülüp dağılmasının önkoşullarını hazırlamıştır. Feodal toplumun evrim süreci içinde emek, toprakla son kamusal bağlarını da yitirecek ve feodal senyörün serflerini topraktan sürüp çıkarmasıyla kapitalist üretim ilişkilerinin öngördüğü özgür emek yaratılacaktır.

Gerçekten gelişme süreci içinde giderek insan gücünün veriminin artması ve bir ürün fazlasının yaratılması sonucu, bu ürünün feodal birimler arasında de-

giştirilmesiyle birlikte bişr yandan zanaatçılık tarımdan ayrılıp bağımsızlaşırken, bir yandan ticaretle sağlanan servetler birikmeye başlamıştır. Daha da önemlisi, ekonomide kullanım değerinin yerini değişim değerine bırakmasıyla feodal ilişkiler tümüyle çözülme sürecine girmiştir. Toprağına değişim değeri yükleyen feodal senyör, giderek bireysel mülkiyetten aldığı hakla malikanesinde toprağa bağlı olarak çalışan serfleri —geleneksel haklarına çeşitli biçimlerde son vererek— topraktan çıkarmış ve özgür işgücüne dönüştürmüştür. Toprağa bağlılıktan kurtulmakla birlikte feodal haklarından da yoksun kalan köylüler, zamanla gelişme çekirdekleri biçiminde oluşmuş kentlere yönelerek burada yeni bir üretim örgütlenmesinin temel öğesi olmuşlardır. Bu örgütlenme, ticari servetin, üretim aracını satın alarak ve özgür emeği kiralayarak sermayeye dönüşmesiyle oluşan kapitalist örgütlenmedir.

İşte bu temel özelliğiyle tarihin belli bir aşamasında emeğin üretim aracına olan bağlılığına son vererek onu özgürleştiren feodal toplum, yeni bir toplumsal-ekonomik biçimlenme olarak kapitalizmin tarihsel temelini oluşturmuştur. Bu nedenledir ki kapitalizmin zorunlu önkoşulu olarak belirmiştir.

Feodal toplumun bu temel niteliği açısından çözümlendiğinde Osmanlı toplumunun çok değişik bir üretim örgütlenmesi gösterdiği anlaşılmaktadır. Osmanlı toplum yapısı, tüm ikincil özelliklerinden soyutlandığında üretim örgütlenmesinin temel niteliğiyle üretimin merkezi denetimi ve buna bağlı olarak toprağın kamusal mülkiyetine dayalı bir biçimlenme içindedir.

Osmanlı toplumunda, tarihsel geleneği ve kuruluşunu hazırlayan koşullardan ötürü, tüm üretim güçle-

ri merkezi bir denetim altına alınmış ve ana üretim aracı olan toprak üzerinde kamusal mülkiyet kurulmuştur. «Miri» toprak ya da «timar rejimi» olarak bilinen bu kamusal mülkiyet rejiminde, toprağın çıplak mülkiyeti miri'de (devlette) alıkonarak kişilere kullanım ve yararlanma (tasarruf ve intifa) hakkı bırakılmıştır.

Toprak, padişahın kişiliğinde merkezi otoritenin elinde tutulmuş ve devletin askeri yapısına uygun olarak gelirlerine göre has, zeamet ve timar gibi değişik adlar taşıyan dirliklere ayrılarak bu gelirler askeri görevler karşılığında belli kişilere bırakılmıştır. Çoğunluğu timar denilen dirliklerden oluşan bu toprak düzeninde, timarlı sipahi, toprağın sahibi değil askeri görev karşılığında köylünün devlete ödemekle yükümlü olduğu vergileri almaya yetkili bir görevlidir. Dirlik sahiplerinin toprak üzerinde mülkiyet haklarının bulunması şöyle dursun, yararlanma hakları bile çok kısıtlıdır. Sürekli kiracı statüsünde toprağı işleyen köylü (reaya)'nün topraktan ayrılma («çift bozma» ya da «timardan müteferrik olma») özgürlüğü olmadığı gibi, sipahinin köylünün çiftini elinden almak ve onu toprağından çıkarmak hak ve yetkisi de yoktur. İşte Osmanlı toplumunda toprağın kamusal mülkiyeti ve toprak insan ilişkilerini belirleyen kurallamalarla beliren bu üretim örgütlenmesi, yapının çözülmesini engellemiş ve ona değişmeye karşı dirençli bir nitelik kazandırmıştır. Toprak mülkiyetinin kamusal niteliği bu toplumda iç devingenlikle köylünün topraktan kopması ya da emeğin özgürleşmesi olayını engellemiştir. Bu nedenle Osmanlı toplumunda kapitalizmin önkoşulları hazırlanmadığı için yüzyıllar boyunca geleneksel yapı süregelmiştir.

Bütün bu özellikler, Osmanlı toplumunu, yüksek mülkiyet hakkının kamuda bulunması anlamında kamusal mülkiyetin temel nitelik olarak belirdiği bir başka tip içinde ele almayı gerektirmiştir. Bu tipse, bilinen toplum modelleri içinde, temel niteliğini emekle üretimin nesnel koşulları arasındaki kamusal mülkiyet iişkisinde bulan Asya ya da Doğu üretim biçimidir.

Görüldüğü gibi ATÜB modeli, klasik evrim şeması dışında biçimlenme gösteren toplumların yapılarından türetilmiş bir tarihsel toplum tipidir.

Ancak bu modeli, örnek alınan toplumsal yapılardan biri ya da ötekine indirgemek yanıltıcıdır. ATÜB, kapsamına girer toplumsal yapıların bireysel görünüşlerinden soyutlanarak elde edilmiş bir toplum modeli olarak anlaşılmalıdır.

Sözgelimi ATÜB'ün ayırıcı özelliği olan kamusal mülkiyetin ve üretimin merkezi örgütlenmesinin kaynağı, merkezi otoritenin üretim sürecindeki işlevi ya da genel olarak bu sürecin denetim altına alınmasına duyulan gereksinmedir. Bu işlev ya da gereksinmenin kazandığı somut görünüşler, bireysel örneklerdeki yansımalardır.

Merkezi otorite üstün mülkiyet hakkını, tarihte örnekleri görüldüğü gibi, tarımsal üretimin gerçekleştirilebilmesi için sulama kanallarının yapımı, bataklıkların kurutulması, sulama şebekeleri ve sulama işlerinin düzenlenmesi işlevinden alabileceği gibi, bu işlev göçebe Asya toplumlarında görüldüğü üzere kabileler birliğinin sağlanması, ve yağma akınlarının örgütlenmesi de olabilir. Ya da kamusal mülkiyet Osmanlı toplumunda olduğu gibi, artan nüfusa oranla kaynakların kısıtlılığı nedeniyle ve askeri harcamaların karşılanması amacıyla üretim güçlerinin devletçe denetim altına alınmasından doğabilir.

ATÜB'e anlam veren, son çözümlemede bu somut çeşitlilikler değil, merkezi yönetimin yerine getirdiği kamusal işleve bağlı olarak toprak mülkiyetini elinde bulundurmasıdır.

Yine ATÜB'ün ayırıcı özelliklerinden biri, üretimin ilkece tüketim amaçlı olarak örgütlenmesidir. Tüketime yönelik üretimin kapalı köy ekonomileri düzeyinde yapılmasıyla, kamu yönetimi işlevinin merkezleştiği kent pazarına açık olması modelin niteliğini değiştirmez.

Bunun gibi, ATÜB'ün tipik özelliklerinden bir başkası da artık-ürünün merkezi yönetimin denetimi altında ve hizmet karşılığı bölüşülmesidir. Artık-ürünün küçük kır toplulukları düzeyinde ve yerinde kamu hizmetine dönüşmesiyle geniş bir pazar düzeyinde merkezi yönetim elinde toplanarak kamu hizmetlerini karşılamak üzere bölüştürülmesi arasında önemli bir ayrım yoktur. Artık-ürünün yerinde ya da merkezde hizmete dönüşmesi ya da bölüşümün merkezi yönetimin sıkı denetimi altında yapılması, bu toplumlarda servet birikimini geniş ölçüde engelleyen nedenlerden biridir.

ATÜB'ün bir başka karakteristik özelliğiyse, üretim araçları mülkiyeti ve bölüşümün merkezleşmesi ve merkezi yönetimin denetiminde bulunmasından kaynaklanan toplu köleleşmedir. Merkezi yönetimin, üstün işlevi ve mülk sahibi statüsünden aldığı otoriteyle, toplumun tüm kesimleri ve bireyleri üzerinde egemenliği tamdır. Bu egemenliğin üretim ve kamu işlerinde toplu çalıştırma biçiminde belirmesiyle herkesin hizmetle yükümlü olması ve merkezi yönetimin üstün varlığı karşısında kul statüsünde bulunması arasında ilkece bir ayrım yoktur.

ATÜB'ün tek tek toplumlarda özel görünüşler alan tipik özelliklerinin sayısı arttırılabilir. Burada önemli olan, bir toplum modelini belli bir örneğiyle aynılaştırmaktan kaçınmak ya da modelin ayırıcı özelliklerinin bireysel örneklerde kazandığı özel görünüşlerden soyutlayarak ele almaktır.

ATÜB'ü yararlı bir toplum modeli olarak geliştirmek üzere bireysel örneklerden soyutlamak gerektiği gibi, toplumsal yasalara aykırı bir takım çözümleme ve çıkarımların kaynağı olmaktan kurtarmak gerekir. Sözü geçen yanıltıcı çözümlemeler özellikle sınıf ve devlete ilişkindir.

Üretim araçları mülkiyetinin merkezi yönetimin elinde olması, kuşkusuz ATÜB'ün sınıfsız bir toplum modeli olması demek değildir. Bu toplumda, kamu ya da devlet adına bu mülkiyetten yararlananlarla üretimde bulunanlar arasında açık bir sınıflaşma vardır. Kamu yönetimini paylaşanlar tarımda yaratılan artık-ürünü, konum ya da hizmet karşılığı olmak üzere vergi ya da başka biçimlerde ele geçirmektedir. Osmanlı toplumunda bu sınıflaşma, ilkece devlet adına toprakların gelirini alma hakkına sahip olan has, zeamet ve timar sahipleriyle bunların denetiminde toprak üzerinde üretimde bulunmakla yükümlü olan reaya (köylü) arasındadır.

Ancak bu toplumda, ana üretim aracı olan toprağın mülkiyetinin kamuda kalması, devletin ve onun adına padişahın bir mülk sahibi gibi belirmesi, sınıf ilişkilerine -son çözümlemede gözönüne alınması gereken- özel içerikler kazandırmıştır. Bu durumda, sınıf ayrımı somut içeriğini yitirirken, mülkiyetten yararlanmanın hizmete bağlı bir görünüş alması, bölüşüm ilişkilerinin karmaşık biçimler içinde belirmesine yol

açmıştır. Mülk sahibini ve artık-ürünün bölüşülme biçimini gözden saklayan bu ilişkide sınıfsal birikimin kendine özgü bir nitelik taşıması doğaldır. Ayrıca konuma ya da hizmete bağlı olan mülkiyetten yararlanma olanağının sık sık el değiştirmesi, yararlanma hakkının süreklilik kazanarak mülkiyete dönüşmesini ve bir soylular sınıfının oluşmasını geniş ölçüde engellemiştir.

Osmanlı toplumunda toprak mülkiyetini elinde bulunduran ve işlevinden ötürü onun gelirinden yararlanan, merkezi yönetim ve onun yerel temsilcileridir. Merkezi yönetim ya da devlet, mülk sahibi olarak varlığını işlevine borçlu olduğundan, bu işlevini yerine getirebilmek için üretim güçlerini sıkı bir denetim altına almak gereğini duymuş ve bölüşüm ilişkileriyle yakından ilgilenmiştir. Bu ilgi, tüm üretim sürecinin kurallanmasından bölüşüm oranlarının saptanmasına değin çok geniş bir alanı kapsamış ve aykırı uygulamalar ağır ceza yaptırımlarına bağlanmıştır. Toprağı dağıtan, vergiyi salan, vergi gelirlerinin bölüşümünü belirleyen ve bunu yakından izleyen devlettir.

Devlet denetimi, toprağını işlemeyen ya da vergisini vermeyen köylüye olduğu kadar, yükümlülüğünü yerine getirmeyen ya da köylüye yasal olandan fazlasını yükleyen sipahiye karşı da işlemiştir. 15. ve 16. yüzyıllarda düzenlenen «kanunname»ler bu denetimin yazılı örnekleridir. Sözü geçen yasal düzenlemeler özellikle toprağın boş bırakılması, köylünün toprağından ayrılması ya da çıkarılmasına ve sipahinin köylüyü ezmesine karşı önlemleri içerir. Sözgelimi çiftini üç yıl özürsüz ekip biçmeyen köylünün elinden toprağı alındığı gibi, asker donatmakla yükümlü olup bu hizmetini yerine getirmeyen sipahinin timarı da alınıp bir başkasına verilir.

Mülkiyet ilişkilerini aykırı gidişlere karşı korumak üzere sipahi-reaya ilişkilerini düzenleyici rolüyle devletin çoğu durumda koruyucu ve gözetici kimliğiyle belirmesi doğaldır. Hiç değilse kuramsal olarak köylünün can ve mal güvenliğini sağlamakla kalmayarak toprağından çıkarılmaya, yasalarda saptananın dışında bir yüküme karşı güvence olan devlet, bu kimliğiyle sınıflararası ya da sınıflarüstü bir görünüş kazanmıştır. İşte ATÜB'le çağrışım yapan bir fantazi olarak «kerim devlet» sözü ancak bu bağlamda bir anlam taşıyabilir.

Feodal kökenden üretilen bir tarihle ATÜB'ten üretilen bir tarihten günümüze aktarılacak kalıt ve iletiler çok değişiktir. ATÜB odaklı bir tarih bakışının, bugüne değin feodal gözlükle bir türlü seçilemeyen gerçekleri gün ışığına çıkarabilmekte yardımcı olacağına kuşku yoktur. Feodal tarih yaklaşımıyla çözümünde güçlük çektiğimiz çeşitli sorunların ATÜB yaklaşımıyla doğru konarak yanıtlanma olasılığı çok daha yüksektir.

Geçmiş, herşeyden önce tarihsel kalıntılarıyla anlam taşıdığına göre, sözgelimi toplumumuzun her katında maddi varlığı ve ideolojisiyle etkinliğini sürdüren geleneksel (kapitalizm öncesinden derin izler taşıyan) ilişkiler neyin nesidir? Kır ve kent küçük işletmeciliğinin azgelişmiş kapitalizm içindeki yeri, tarihsel geleneği ve ideolojik rolü nasıl anlaşılmalıdır? Tarımda yarıcılık, ortakçılık vb. gibi kapitalizm öncesi üretim ve bölüşüm ilişkilerine dayanan toprak ağalığı hangi tarihsel kökenden gelmektedir? Osmanlı klasik yapısına aykırı bir gelişme olarak dış etkilerle oluşan ve zamanda gecikmenin her türlü çarpıklığını içeren bu ilişkinin sınıfsal içerimleri ve egemen üretim ilişkisi içindeki yeri, onunla bütünleşme düzeyi nedir? Ege-

men üretim ilişkisinin dış etkilerin güdümünde kazandığı eğilimler, geleneksel ilişkilerle olan uzlaşma ve uzlaşmazlıkları nelerdir?

Daha da önemlisi, tarihten özel içerimleri bulunan bir sınıfsal bilinç ve devlet kavramı aktaran toplumda, sınıf ideolojisinin çeşitli kesimlerdeki biçimlenişi ve kamu kesiminin sınıfsal çelişkiler karşısındaki konumu nedir? Şimdiye değin toplumsal yapı içinde bir türlü yerine oturtulamayan orta ya da ara kesimlerin Türkiyenin gidişi üzerindeki bunca etkinliği nasıl açıklanabilir? Davranışı üzerinde sürekli yanılgılara düştüğümüz bürokrasinin son kertedeki sınıfsal yeri nerededir?

Klasik bir modelden yola çıkıldığında bu soruları geçerli olarak yanıtlamak şöyle dursuun, doğru biçimde ortaya koymaya bile olanak yoktur.

Görüldüğü gibi, ATÜB, salt Osmanlı toplumunun kuruluş ve işleyişini açığa çıkarıp geçmişi kavramaya yarayan bir tarihsel çerçeve değildir. Günümüz Türkiyesinin yapısal özelliklerini tarihsel kökenlerine indirme ve tarihten günümüze doğru açıklayıcı ve yönlendirici çıkarımlarda bulunmaya olanak sağlayan bir kuramsal bağlamdır. Başka bir deyişle, bu model bugüne değin saptırıcı bakışlarda ele alınmış olan tarihimizi yeniden çözümleme, günümüz açısından tarihi yeniden kurma olanağı sağlayan yeni bir bakış açısı, bir çıkarım aracıdır.

BİBLİYOGRAFYA

Akdağ, **Mustafa**: «Celâli Fetreti», Ankara Üniv. D.T.C.F. Dergisi, C. XVI. Sayı 1-2

Akdağ, **Mustafa**: «Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş Devrinde Esas Düzen», Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt III, Sayı 4-5

Akdağ, **Mustafa**: Türkiyenin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara 1959

Aksoy, **Suat**: 100 Soruda Türkiye'de Toprak Meselesi, Gerçek Yayınevi, İst. 1969

Aktepe, **Münir**: Patrona İsyanı, İst. Üniv. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İst. 1958

Aşıkpaşaoğlu: Tevarihi Âli-i Osman, Türkiye Yayınevi, İst. 1949

Atıf Bey: Arazi Kanunu, 1319

Avcıoğlu, Doğan: Türkiyenin Düzeni, Bilgi Yayınevi, Ankara 1968.

Avcıoğlu, **Doğan**: «Sencer Divitçioğlu'nun Kitabı Üzerine», Yön Dergisi, Sayı 169

Aynî, **Ali Efendi**: Taksimat-ı Der Livayı Âli Osman, Gürsoy Basımevi, Ankara 1964

Barkan, Ö. Lütfi: Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü» Ülkü Mecmuası, Sayı 53

Barkan, Ö. Lütfi: «Türkiyede Toprak Meselesinin Tarihî Esasları», Ülkü Mecmuası, Sayı 60

Barkan, Ö. Lütfi: 14. ve 15. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, İst. Üniv. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İst. 1945

Barkan, Ö. Lütfi: «Malikâne - Divanî Sistemi», Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası II

Barkan, Ö. Lütfi: Osmanlı İmparatorluğunda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri, II. Türk Tarih Kongresi

Barkan, Ö. Lütfi: Türk Hukuk Tarihi, Teksir, İstanbul 1952

Barkan, Ö. Lütfi: Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat, Tanzimat (Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle) İst. 1939

Barkan, Ö. Lütfi: 16. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadî Buhranların Sosyal Yapı Üzerindeki Etkileri, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferansları

Belazuri: Fütuhül Buldan, Milli Eğitim Bakanlığı Şark - İslam Klasikleri, İstanbul 1955

Berkes, Niyazi: Azgelişmişliğin Tarihsel Nedenleri» Yön Dergisi, Sayı 186-190

Berkes, Niyazi: İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?, Yön Yayınları, İst. 1964

Berki, Şakir: Toprak Hukuku, Ankara 1960

Bijörkman, W.: «İslamda Sermayenin Zuhuru», Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, II

Boran, Behice: Türkiye ve Sosyalizm Sorunları, Gün Yayınları, İstanbul 1968

Boran, Behice: «Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet I - II», Yön Dergisi, Sayı 50-51

Brockelman, C.: İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1964

Cahiz: Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1967

Cevdet Paşa: Cevdet Tarihi, Cilt V

Çağatay, N.: Osmanlı İmparatorluğu Arazi ve Reaya Kanunnamelerinde İlhak Edilen Memleketlerin Adet ve Kanunları ve İstilahların İzleri, Türk Tarih Kongresi III

D'Encausse, Hélène Carrère - Schram, Stuart:
Asya'da Marxizm ve Milliyetçilik, Yön Yayınları, İst. 1966

Divitçioğlu S.: Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu, İstanbul Üniv. İktisat Fakültesi Yayınları, İst. 1967

Divitçioğlu, S.: Asya Tipi Üretim Tarzı ve Azgelişmiş Ülkeler, Elif Yayınları, İst. 1965

Divitçioğlu, S.: «Doğan Avcıoğlu'nun Yazısı Üzerine», Yön Dergisi, Sayı 171

Eberhard, W.: Çin Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1947

Engels, F.: Anti-Dühring, I, II. Sol Yayınları, Ankara

Engels, F.: Socialism: Utopian and Scientific (The Essential Left, Unwin Books) London, 1962

Engels, F.: «Maymunun İnsan Haline Gelişinde Emeğin Rolü» (Sosyalist Düşüncenin Gelişmesi), Çeviren: S. Hilav, Sosyal Yayınlar

Engels, F.: The Origin of the Family, Private Property and the State, International Publishers, 9. Baskı 1968

Fişek, Kurthan: «Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı», Doğan Yayınevi, Ankara 1969

Gibb, H. A. R. - Bowen, Harold:
Islamic Society and the West, I. Oxford Univ. Press. 1950

Godelier, Maurice: Asya Tipi Üretim Tarzı, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1968

Crohmann, Adolf: «Hayber» Maddesi, İslam Ansiklopedisi

Güçer, Lütfi: Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububatdan Alınan Vergiler, İst. Üniv. İktisat Fakültesi Yayınları, 1964

Hilav, Selâhattin: «Asya Tipi Üretim Biçimi», Eylem Dergisi, Sayı 1

Heaton, Herbert: Economic Histoy of Europe, Harper Brothers, New York 1936

Hobsbawm, Eric, J.: Precapitalist Economic Formations, Introduction, International Publishers, New York

Hüsrev, İsmail: Türkiye'de Köy İktisadiyatı, Kadro Mecmuası Neşriyatı II. İst. 1934

İnalcık, Halil: «Ottoman Methods of Conquest», Studia Islamica

İnalcık, Halil: «The Nature of Traditional Society» (Political

Modernization in Japan and Turkey)» Princeton University Press 1964

İnalcık, Halil: 1431 Tarihli Timar Defterine Göre Fatih Devrinden Önce Timar Sistemi, IV. Türk Tarih Kongresi

İnalcık, Halil: «Osmanlı Devrinde Türk Ordusu», Türk Kültürü, Sayı 22

İnan, Abdülkadir: «Şamanizm, Ankara 1954

İnan, Abdülkadir: «Orun ve Ülüş Meselesi», Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, Cilt I, 1931

Juynboll: «Ganimet» Maddesi, İslâm Ansiklopedisi

Juynboll: «Fey» Maddesi, İslâm Ansiklopedisi

Kafaoğlu, Aslan Başer: «Behice Boran'ın Yazısı Üzerine», Yön Dergisi, Sayı 199

Kafesoğlu, İ.: Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İst. Üniv. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İst. 6953

Karal, Enver Ziya: Osmanlı Tarihi VII Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara 1956

Karamursal, Z.: Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1940

Kaşgarlı Mahmut: Divanü Lügat-it Türk, Türk Dil Kurumu Yayınları

Koçi Bey Risalesi: Vakit Matbaası, İst. 1939

Köprülü, Bülent: Toprak Hukuku Dersleri, Cilt I, İst. Üniv. Hukuk Fakültesi Yayınları, 1958

Köprülü, Fuat: «Bizansın Osmanlı Müesseselerine Tesiri», Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, Sayı 1

Kuusinen: Tarihi Materyalizm, Sosyal Yayınlar, İst. 1966

Küçükömer, İdris: Düzenin Yabancılaşması, Ant Yayınları, İst. 1969

Lenin, V. L.: «Karl Marx», Selected Works in Three Volumes, Vol. I. International Publishers, N. Y. 1967

Mardin, Ebulula: «Haraç» Maddesi, İslam Ansiklopedisi

Marx, Karl: Kapital, Cilt I, Sol Yayınları, Ankara

Marx, Karl: Ücretli Emek ve Sermaye, Sol Yayınları, Ankara 1966

Marx, Karl: «A Contribution to the Critique of Political Economy» (Marx - Engels, Basic Writings) Anchor Books, New York, 1959

Marx, Karl: Precapitalist Economic Formations, International Publishers, New York, 1966

Marx, Karl: «British Rule in India», (Marx - Engels, Basic Writings)

Marx - Engels: The Manifesto of the Communist Party, (The Essential Left, Unwin Books) London, 1962

Marx - Engels: The German Ideology, International Publishers, New York, 7. Baskı. 1968

Mayo, Henry B.: Introduction to Marxist Theory, Oxford Univ. Press. New York, 1960

Meyer, Alfred G.: Marxism, Harvard Univ. Press, Cambridge, 1954

Nizam ül Mülk: Siyasetname, İst. Üniv. Hukuk Fakültesi Yayınları, İst. 1954

Nussbaum, F.: Economic Institutions of Modern Europe, New York, 1937

Orhonlu, Cengiz: Derbent Teşkilatı, İst. Üniv. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1967

Orkun, H. N.: Türk Tarihi, Akba Kitabevi, Ankara, 1946

Orkun, H N.: Eski Türk Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1939 - 40 - 41

Refik Ahmet: Lâle Devri, Hilmi Kitabevi, 1932

Sencer, Muzaffer: Dinin Türk Toplumuna Etkileri, İst. 1968

Sencer, M. - Sencer O.: Türkiye'de Toprak Mülkiyeti Sorunu, Milliyet Yayınları, 1963

Sencer, Oya: Türkiye'nin Toprak Sorunlarına Tarihsel Açıdan Bir Bakış, Sosyoloji Dergisi, Sayı 17 - 18

Sencer, Oya: Türk İşçi Sınıfının Doğuşu ve Yapısı, Habora Yayınevi, İst. 1969

Sümer, Faruk: Oğuzlara ait Destani Mahiyette Eserler, D.T.C.F. Dergisi Cilt XVII. Ankara 1959

Sümer, Faruk: 10. Yüzyılda Oğuzlar, Ankara Üniv. D.T.C.F. Dergisi, Cilt XVI. Ankara 1958

Stalin, J.: Dialectical and Historical Materalism, International Publishers, New York

Şevki, M. Ali: Osmanlı Toplumunun Sosyal Bilimle Açıklanması, Elif Yayınları, İst. 1968

Tarus, İlhan: «Türkiye'de Esnaf Teşekkürleri» Çalışma Dergisi Sayı 4

Tinker, H.: South Asia, Frederick A. Praeger Publichers, New York 1967

Togan, Z. Velidi: Umumi Türk Tarihine Giriş, Cilt I, İst. 1946

Truhelka, Ciro: Bosnada Arazi Meselesinin Tarihi Esasları, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I

Tuğ, Salih: İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı, Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963

Turan, Osman: «İkta» Maddesi, İslam Ansiklopedisi

Turhan, Mümtaz: Garlılaşmanın Neresindeyiz? Bedir Yayınevi, İst. 1961

Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış: Devlet Basımevi, İst. 1938

Uluçay, Çağatay: 18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhanda Eşkiyalık ve Halk Hareketleri, Berksoy Basımevi, İst. 1955

Uludağ, O. Şevki: «Ahi Evran», Çalışma Dergisi, Sayı 8

Uzunçarşılı, İ. H.: 14. ve 15. Asırlarda Anadolu Türk Beyliklerinde Toprak ve Halk İdaresi, II. Türk Tarih Kongresi

Uzunçarşılı, İ. H.: Osmanlı Tarihi, C-II. Türk Tarih Kurumu

Varga, E.: «Asya Tipi Üretim Biçimi», Sosyal Adalet Dergisi, Sayı 20

Vladimirstov, B.Y.: Moğolların İçtimai Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1944

Wellhausen, J.: Arap Devletleri ve Sukutu, Ank. Üniv. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963

Wittek, Paul: Menteşe Beyliği, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1944

Osmanlı Toplum Yapısı Üzerine Görüşler • Tarihçiler • Feodalizmi Savunanlar • Doğu ve Asya Tipini Savunanlar • "Pre-Kapitalist" niteleme • Materyalist Tarih Anlayışı • Üretim Biçimi • Tarihsel Evrim Dinamiği • Tarihsel Aşamalar • Üretici Olarak İnsan • İlkel Üretim Biçimi • İlkel Üretim Biçiminden Çıkış Yolları • Antik ve Köleci Üretim Biçimi • Cermen Üretim Biçimi • Feodal Üretim Biçimi • Kapitalist Üretim Biçimi • Asya Tipi Üretim Biçimi • Osmanlı Toplum Yapısı • Asya Türk Toplumlarının Yapısı • Moğol Toprak Rejimi • İslami Toprak Rejimi • Selçuklu Toprak Rejimi • Osmanlılarda Toprak Rejimi • Tanzimat ve Sonrası • Sonuç

kapak reha yalnızcık